

STUDIA CAROLIENSIA

HIT ÉS TUDÁS

A KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM
2014-ES ÉVKÖNYVE

Szerkesztette
Sepsi Enikő és Deres Kornélia

Károli Gáspár Református Egyetem,
L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2015

Felelős kiadó: Prof. dr. Balla Péter, rektor

A szerkesztőbizottság tagjai: Prof. dr. Balla Péter, dr. Bozsonyi Károly,
dr. Csanády Márton, Prof. dr. Fabiny Tibor, dr. Homicskó Árpád, dr. Kendeffy Gábor,
dr. Sepsi Enikő, dr. Szenczi Árpád, dr. Törő Csaba, Prof. dr. Zsengellér József

Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: +36 1 455-9060
Fax: +361 455-9062

© Szerzők, szerkesztők, 2015
© Károli Gáspár Református Egyetem, 2015
© L'Harmattan Kiadó, 2015

ISSN 1419-1334

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Budapest, Horánszky utca 20.
www.konyveslap.hu

A borítót Kára László tervezte.
A tördelés Kardos Gábor munkája.
A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.

TARTALOM

Rektori előszó	7
----------------------	---

I. A HIT OLVASATAI

NÓTÁRI TAMÁS: Lélek- és sorsmérés Homérosznál és Vergiliusnál	11
VASSÁNYI MIKLÓS: Hitvalló Szt. Maximos: Kisebb teológiai és polemikus művek (válogatás)	23
HERMANN RÓBERT: Kossuth orsovai búcsúja – prózában és versben	34
BERTHA ZOLTÁN: „Valaki jár a fák hegyén”. Hit és bizonyosság Kányádi Sándor versremekeiben	54

II. HIT, ÖNISMERET, VIZUALITÁS

DEMETER MÁRTON: Bevezetés egy analitikus teológiához a szent képmásokról	69
NÉMETH ISTVÁN: Krisztus mint kertész. Egy félreértés ikonográfiája	86
VASS ZOLTÁN – MIRNICS ZSUZSANNA – KÖVI ZSUZSANNA: Vallási fogalmak reprezentációjának vizsgálata a képi kifejezéspszichológia eszközeivel	99
REINHARDT MELINDA: A rajzainkban rejlő önismereti tudás. Az útrajzok pszichológiai üzenete	110

III. HIT ÉS JÓLLÉT

KÖVI ZSUZSANNA – MERSDORF ANNA: Spiritualitás és lelki jóllét	127
MIRNICS ZSUZSANNA: Spirituális kérdések a pszichoterápiában	142

IV. KÖZÖSSÉGBEN MEGÉLT HIT,
KÖZÖSSÉG ÁLTAL FORMÁLT TUDÁS

KUN MÁRIA: „Hit és tudás”a katechézis szemszögéből.	155
MAKKAI BÉLA: Hit, tudás – megmaradás. Református misszióegyházak és iskolák a külföldi magyar szórványgondozásban (1848–1918)	165
KURUCZ GYÖRGY: Tudásközpont, tudástermelés, tudásáramlás. A göttingeni egyetem hatása a 18–19. század fordulójának magyarországi agrárszakképzésére	179
KARASSZON ISTVÁN: Az arám államok keletkezéséről	196
RIXER ÁDÁM: Mi a házasság lényege?	205

FÜGGELÉK

NAGY DÁNIEL – BODOLAY GÉZA: A 14/19-es Világcircusz (dráma)	221
A KÖTET SZERZŐI	281
A KÁROLI KÖNYVEK SOROZAT 2010 ÓTA MEGJELENT KÖTETEI	283

REKTORI ELŐSZÓ

Immáron negyedik alkalommal köszönhetem a Károli Gáspár Református Egyetem megújult évkönyve, a *Studia Caroliensia* Olvasóit. Kiadványunk hagyományosan minden évben egy központi témát vizsgál – az idei évkönyv *Hit és tudás* címmel jelenik meg. Egyházi fenntartású, keresztyén szellemiségű egyetemenként számunkra a mindennapos oktatási és kutatási munkát meghatározó, alapvető kérdés a hit és a tudás viszonya.

Az Egyetemünkön kutatott és oktatott valamennyi tudományág oldaláról megfogalmazhatók kérdések és megoldási javaslatok azzal kapcsolatban, hogy hogyan egyeztethető össze a keresztyén hit a tudományos módszertannal és a tudományos gondolkodás által megkívánt szabadsággal, van-e felelőssége a kutatónak és oktatónak az etika vagy akár a spiritualitás terén, illetve milyen mozgósító erőt jelenthet a hit a tudományosság számára. A kérdés történetileg is megközelíthető: arra keressük a választ, hogy hogyan került tudatosan vagy tudattalanul ellentétbe vagy éppen összhangba hit és tudás a legkülönbözőbb tudományágak képviselőinél.

A tudomány egyre gyorsuló fejlődésével, a felhalmozott tudásanyag folyamatos gyarapodásával egyidejűleg felmerülnek ilyen kérdések: hol vannak a minket körülvevő világ megismerésének határai, meddig tud a tudomány a valóság megismerésében elmenni, minek köszönhető az, hogy gyakorló hívő embereknek nem okoz ellentmondást a valóságnak a tudományos megismerés és a megélt istenhit általi befogadása?

Köszönöm Oktatóinknak, hogy mély gondolatokkal, tartalmas írásokkal járultak hozzá e fontos és időszerű téma vizsgálatához. Olvasóinknak az Újszövetségből, Péter apostol második leveléből idézve ajánlom figyelmébe kötetünket: „Éppen ezért teljes igyekezettel törekedjete arra, hogy hitetekben mutassátok meg az igaz emberséget, az igaz emberségben ismeretet, az ismeretben önuralmat, az önuralomban állhatatosságot, az állhatatosságban kegyességet, a kegyességben testvéri szeretetet, a testvéri szeretetben pedig minden ember iránti szeretetet” (2Pt 1,5-7).

2015 márciusában

Prof. Dr. Balla Péter
rektor

I. A HIT OLVASATAI

LÉLEK- ÉS SORSMÉRÉS HOMÉROSNÁL ÉS VERGILIUSNÁL

Az *igazság mérlege* kifejezés mindannyiunk számára közismert, használata általánosan elterjedt, Iustitiát gyakorta láthatjuk különböző ábrázolásokon mérleggel a kezében.¹ A mérleggel mint az igazság(osság), az igazságszolgáltatás eszközével és jelképével a görög irodalomban több helyen is találkozhatni, a legkorábbiak között a homérosi *Hermés-himnuszban* (*Dikés talanta*).² Utóbb, csak néhány példát kiragadva e képet láthatjuk Bakkhylidesnél (4, 12; 16, 25); Theognisnél (157) pedig Zeus mérleggel méri ki az emberek számára a gazdagságot és a szegénységet.³ Ezen szöveghelyek tanúsága szerint Zeus tartja kezében Diké,⁴ vagyis az Igazság mérlegét. Az *Iliasban* találkozhatunk olyan, összefüggésében ábrázolt, tehát bővebben értelmezhető jelenettel, amelyben Zeus a mérleg segítségével mond ítéletet a hősök felett. A *Dikés talanta* értelmét keresve először a jognak, illetve az igazság(osság)nak a homérosi eposzokban kialakult fogalmát kíséreltem meg tisztázni (I.), majd az Akhilleus és Hektór párviadalában döntő mérési jelenet néhány sorának strukturális (II.) és összehasonlító (III.) elemzése alapján kívánunk jelen írásban az igazság mérlegének eredetéhez és jelentéséhez néhány megjegyzést fűzni.

I. A *diké* szót hagyományosan a *deiknymí* (mutatni, rámutatni, megmagyarázni, bizonyosságot tenni⁵) ige **deik* gyökéből vezetik le; *irány*, út, *szokás* alapjelentése a *szokásos eljárás mód*, *döntés*, *határozat*, *per* és *jog* jelentésekkel egészül ki.⁶ (E

¹ A mérleg mellett olykor pálcát, jogart ill. bőségszarut tart a másik kezében Iustitia. A római kori ábrázolásokhoz lásd Lange, Carl Heinrich: Die Wörter Aequitas und Iustitia auf römischen Münzen, *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, 60. évfolyam, 1940, 296–306.

² Bővebben lásd Rademacher, Ludwig: *Der Homerische Hermeshymnus*, Wien, Akademie der Wissenschaften, 1931, 213. sk.

³ A további forráshelyekhez lásd Wüst, Ernst: Die Seelenwägung in Ägypten und Griechenland, *Archiv für Religionswissenschaft*, 36. évfolyam, 1939, 161–172, 166.

⁴ Diké mint Zeus leánya szerepel Hésiodosznál az *Erga kai hémera*iban (256). Ehhez bővebben lásd Gagarin, Michael: Diké in the Works and Days, *Classical Philology*, 68. évfolyam, 1973, 81–94.

⁵ Györkösy Alajos–Kapitánffy István–Tegyey Imre: *Ógörög–magyar nagyszótár*, Budapest, Akadémiai, 1993, 222.

⁶ Gonda, Jan: *ΔΕΙΚΝΥΜΙ: Semantische Studie over den Indo-Germaansche Wortel DEIK*, Amsterdam, H. J. Paris, 1929, 224. skk. Találkozhatunk olyan etimológiával is, amely a *dikét*, illetve a *deiknymit* a latin *dico* igével hozza összefüggésbe, s eszerint a *deiknymí* jelentése *montrer verbalement*, a *diké* eredeti értelme pedig *le fait de montrer avec autorité de parole ce qui doit*

két, hagyományosan egymásból származtatott értelmét új aspektusból közelíti meg Palmer, aki szerint a **deik* többől származó *diké* szónak egymástól függetlenül, párhuzamosan alakult ki a *jelzés, szokás, jellegzetesség, sajátosság*, valamint a *döntés, határozat*, eredetileg két perlekedő között meghúzott *határvonal* jelentése, s ezek közül egyik sem tekinthető másodlagosnak, vagyis egymásból származtatottnak.⁷) A *diké* – talán elsődleges, de mindenképp általunk elsőként említett jelentése – (általában *genitivusi*, illetve tekintethatározói összetételben) számos esetben megjelenik az *Odyseiában* (4, 690–692; 11, 216–218; 14, 58–60; 18, 274–275; 19, 43; 19, 67–70; 24, 254–255) mint egy adott embercsoportot jellemző *tulajdonság, sajátosság, viselkedésmód*. Érdeemes ugyanakkor szemügyre venni a *diké* másik jelentését is, amelynek meghatározását együvé vonhatjuk a *dikadzein verbum* és a *dikaspolos adiectivum* vizsgálatával.⁸

Ezen értelemben a *diké* eredetileg *határ-*, illetve *választóvonalat* jelöl, amely legtöbbször két földterületet, két személy tulajdoni igényének tárgyát képező birtokot választ el egymástól, e határvonal értelemszerűen lehet egyenes vagy görbe;⁹ ebből fejlődhetett ki a két peres fél közti vitában részeit meghatározó, elkülönítő, vagyis a per alapját képező kérdést eldöntő *diké* értelme.¹⁰ Amennyiben két személy között adott dologról (tulajdonról, meggyilkolt rokon vérdíjáról stb.) folytatott vitát nem erőszakkal (*bié*), hanem békés döntés (*diké*) útján kívánták nyugvópontra juttatni, azonban nem tudtak egymás között mindkét fél számára kielégítőnek látszó megoldásra jutni, úgy egy harmadik, az ügyben nem érdekelt, elfogulatlan személyt hívhattak segítségül, hogy tegyen a vita eldöntésére javaslatot (*dikadzein*). Megállapodhattak akár abban, hogy egyetlen személy véleménye szerint rendezik ellentétüket (*dikaspolos*), akár pedig abban, hogy több személytől kérnek döntési javaslatot (*dikai*), s a mindkettejük számára elfogadhatóbbnak engedve vetnek véget vitájuknak – *diké* volt tehát a döntési javaslat, ugyanakkor *diké* volt az egész kontradiktórius eljárás maga is, ám a homérosi kor társadalma nagy valószínűséggel nem ismerte azon kényszerítő

être volna. (Vö. Benveniste, Émile: *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris, Minuit, 1969, II., 107–110.) A homérosi és a hésiodosi szöveghehelyek ugyan nem támasztják alá ezen feltételezett alapjelentést, azonban a *diké*nek a *dico verbummal* fennálló esetleges kapcsolatát Gagarin nem tartja kizárhatónak. (Vö. Gagarin: *Diké in the Works and Days*, i. m. 83.)

⁷ Palmer, Leonard, R.: *The Indo-European Origins of Greek Justice*, *Transactions of the Philological Society*, 49. évfolyam, 1950, 149–168, 157.

⁸ Gagarin: i. m., 83.

⁹ Palmer: i. m., 159.

¹⁰ Gagarin: i. m., 83; Gagarin, Michael: *Diké in the Archaic Greek Thought*, *Classical Philology*, 69. évfolyam, 1974, 189–229.

erőt, amely arra szorította volna rá az egyént, hogy magát a *dikének* alávesse.¹¹ Az ilyesfajta eljárás – amelyben természetesen az eskü is nagy szerepet kapott, amint a forrásszövegek mutatják – két leírásával is találkozhatni az *Ilias*-ban: az egyik a kocsiversenyt követő, Antilokhos és Menelaos közt lefolyt szóváltás, amely a versenyben elért elsőség és a díj körül bontakozott ki (23, 540–554; 566–586), a másik elbeszélést a peres eljárásról Akhilleus pajzsának leírásában olvashatjuk (*Il.* 18, 497–508). Amint különösképp a másodikként idézett szöveghelyből kiderül, hogy a legegzenesebb *dikének* nem feltétlenül kell egybeesnie akár egyik, akár másik fél állításával – ami első olvasatra meglepőnek tűnhetik, hiszen a római jogi alapokon nyugvó jogi kultúrákban a peres eljárásnak felmentő vagy marasztaló ítélettel kell zárulnia –, hiszen a homéroszi per lényege feltehetően éppen abban állott, hogy a *dikék* segítségével a legmegfelelőbb kompromisszumot egyezkedjenek megtalálni és érvényre juttatni.¹²

A *dikadzein* ige amikor *activum*-ban fordul elő az *Ilias*-ban (1, 540–543; 8, 427–431) és az *Odysseiában* (11, 547), mindig adott eset eldöntését jelenti, az *Odysseiában* (11, 543–546; 12, 437–441) a mediális *dikadzeintai* alakja a vitát, illetve annak során egy konkrét ügy képviselését jelöli, a *dikaspolos* kifejezéssel pedig mind az *Ilias*-ban (1, 232–239), mind az *Odysseiában* (11, 184–187) ítélkező bíró értelemben találkozhatni. A *diké* azon alapvető értelmét, miszerint az döntést jelent, erősítik azon homéroszi forráshelyek, amelyek a *dikét* az *Ilias*-ban (19, 179–180) mint valakit jog szerint megillető részt, ugyanakkor máshol – mind az *Ilias*-ban (16, 541–543), mind az *Odysseiában* (11, 568–571) – némiképpen konkrét ellentétek békés, jogvita útján történő rendezését, az adott pert jelöli, ismét máshol az *Odysseiában* (3, 242–245) pedig a döntések egész sorát, talán mintegy a peres eljárást *en général*. Két további, az *Ilias*-ban (16, 384–388) és az *Odysseiában* (14, 83–84) található szöveghely pedig arról tanúskodik, hogy a *diké singularis*-ban törvényes eljárást, békés elbírálást is jelenthetett.¹³ Amint a *diké* esetében is két alapjelentést különböztethettünk meg, ugyanezt megtehetjük a *dikaios adiectivum*, illetve a *dikaiós adverbium* esetében is: ezek az *Odysseiában* (3, 52. 133; 14, 90; 18, 275; 18, 414=20, 322; 6, 120=8, 575=9, 175=13, 201; 20, 294=21, 312) legtöbb esetben az illendő, a szokásnak megfelelő, tagadásukban pedig az attól eltérő magatartásformákat, olykor azonban az *Ilias*-ban a jogszerű, törvénytisztelő eljárást (11, 832; 13, 6; 19, 181) jelölik.¹⁴

¹¹ Bonner, Robert Johnson–Smith, Gertrude: *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, Chicago, University of Chicago Press, 1930, I. 46. skk.; Gagarin: *Dikē in the Works and Days*, i. m., 83.

¹² Gagarin: *Dikē in the Works and Days*, i. m., 85.

¹³ Uo., 85–86.

¹⁴ Uo., 86.

II. A következőkben, a mérleg jelentőségét az ítékezés során megvilágítandó, a görög lélek mérés kialakulására kívánok röviden kitérni. Az *Ilias* huszonkettedik énekének drámai csúcspontja Hektor halálának leírása (22, 209–213). A döntő viadalra készülők, Akhilleus és Hektor már háromszor megkerülték a görögök táborát, majd negyedszer a kúthoz elérvén, mielőtt a Hektor halálával végződő összecsapásra sor kerülne, a következő történik: „*Kai tote dé khryseia patér etitaine talanta, / en de tithei dyo kére tanélegeos thanatoio / tén men Akhilléos, tén d’ Hektoros hippodamoio, / elke de messa labón; rhepe d’ Hektoros aisimon hémar, / ókheto d’ eis Aidao lipen de he Phoibos Apollón.*” (Zeus az arany mérleghez nyúlt s a magasba emelte, / s hosszuranyujtó vég két sorsát tette be abba: / Hektórt meg Akhilleusét, s tartotta középen / ő maga: és Hektor végzeteli napja lesüllyedt / Hadés háza felé, elhagyta azonnal Apollón.)¹⁵ A jelenet teljesen egyértelmű és képszerű, további megvilágításra csupán a Zeus által mért *dyo kére*, azaz a Devecseri által igen költőien, értelmezésünk számára azonban kevésbé használható *két sors* kifejezéssel visszaadott *két kér* szorul.¹⁶ Dietrich a *kér*t a *kérainóból* származtatván ártó szellemnek, ártó démonnak (*Schadengeist*) nevezi, nem hozván azt közvetlen kapcsolatba az emberi lélekkel, hanem egy általános, adott helyzetben különféle, így például az *Ilias*ban isteni (18, 115=22, 365), emberi (2, 352; 5, 652.=11, 443), állati (3, 6) formában megnyilatkozható pusztító erőt ért alatta.¹⁷ Hasonlóképpen tarthatatlan az a nézet, miszerint a *kér* csupán az emberi lélek, a *psykhé* szinonimája volna, hiszen e jelenet egyéb, a későbbiekben tárgyalandó képzőművészeti ábrázolásaival egybevetve azt láthatjuk, hogy amikor a (váza)képeken a lelkeket (*psykhai*) megjelenítő kis alakokat méri le Zeus a mérlegen, akkor a mérés eredménye éppen ellentétes az *Ilias*ban olvasottakkal, nevezetesen a győztes lelkét tartó mérlegserpenyő süllyed le, és a vesztesé emelkedik fel.¹⁸ Nemkülönben eleve elvetendőnek tarthatjuk azon elgondolást, amely szerint a mérleg két serpenyőjében Zeus halált hozó istenségeket, illetve démonokat mérne, s noha egyebütt találkozhatunk ugyan az *Ilias*ban a *Kére* ezen jelentésével (12, 326), azonban az istenségek az *Ilias*ban minden esetben erővel telt lények (18, 534), s ezért abszurdnak tűnik azon képességüket mérni, hogy egy embert vagy *hérost* végromlásba tudnak-e dönteni vagy sem.¹⁹

¹⁵ Homérosz: *Iliász, Odüsszeia, homéroszi költemények*, Fordította Devecseri Gábor, Budapest, Pantheon, 1993, 388.

¹⁶ Minthogy e jelenetben a *kérek* mérése történik, így a továbbiakban *kerostasiának* nevezem.

¹⁷ Dietrich, Bernard C.: The Judgement of Zeus, *Rheinisches Museum*, 107. évfolyam, 1964, 97–135.

¹⁸ Pötscher, Walter: Schicksalswägungen, *Kairos*, 15. évfolyam, 1973, 60–68, 61.

¹⁹ Uo., 61.

A *Kér/kér* fogalompár véleményem szerint elfogadható magyarázatát a *Person-Bereich Einheit*, a *személy-hatáskör egység* gondolatában találhatjuk meg. Hogyan képeződik le a *Person-Bereich Einheit* az általunk vizsgált esetben? A *Kér/kér* egyszerre jelent személyes komponensében ártó, pusztító istenséget (istenőt), ugyanakkor magába foglalja annak dologi aspektusát, azaz egy vést és halált hozó erőt, energiát. Azon emberi lélek, amely a *Kér*, az istenség megtámadott, maga is *kérré*, azaz pusztító erővel áthatott, romlás fertőzte szubsztanciává vált.²⁰ A *kerostasia* során tehát Zeus a pusztító *Kér* hatalmába került, azaz önmagukban is *kérré* vált lelkeket helyezi bele a mérleg két serpenyőjébe.

A Homérosznál olvasott *kerostasia* – végső soron *kérré* vált lelkek mérése – alapját egy jóval korábbi, lélekmérésről szóló elképzelés jelentette, ami egyértelműen kitűnik a következőkből. Tudunk Aiskhylosnak egy *Psykhostasia* című tragédiájáról, és rendelkezésünkre áll számos vázaábrázolás, amelyekben Zeust, illetve Hermést látjuk lelkeket mérlegre helyezni.²¹ Szemléletesen szólnak a homéroszi eposzok a lélekről alkotott korabeli görög elképzelésről. A halottakat az *Odyseia amenéna karénának* nevezi (10, 521), hiszen híján vannak a *menos*nak, az élőket jellemző vitalitásnak. Az *Odyseiában* a holtak lelkei mint a denevérek, úgy röpködnek (24, 5), ugyanúgy nem lehet őket megérinteni, mint az árnyakat vagy az álmokat (11, 205), s a *psykhé* – az *Ilias* képisége szerint (16, 856; 22, 362) – madárként röppen tova. A régészeti leletek is ezekkel egybehangzó bizonyítékokat szolgáltatnak, az ősbibb, fekete alakos vázafestészet is szinte kizárólag szárnyas²² – olykor szárny nélküli – kicsiny alakként jeleníti meg az emberi lelket.²³ A *psykhostasiának* az *Iliasban kerostasiává* történt átalakulása csupán a mérés aspektusváltását tükrözi. Míg a *psykhostasia* során a több *menosszal* bíró, tehát erősebb, életképebb lélek serpenyője süllyed le, és a vesztes, gyengébb fél serpenyője emelkedik fel, addig a *kerostasiában* ez fordítva történik, hiszen azon lélek rendelkezik kevesebb *menosszal*, amit már jobban áthatott a pusztító *kér*; éppen az életerő hiánya jelzi a pusztulást hozó erő (avagy a pszichológia nyelv-

²⁰ Pötscher, Walter: Moira, Themis und timé im homerischen Denken, *Wiener Studien*, 73. évfolyam, 1960, 5–39, 15. ssk.

²¹ Nem szükséges bővebben kitérni Nielsson azon elgondolására, hogy az ábrázolásokon csupán azért láthatók a mérleg két serpenyőjében kicsiny emberi alakok, mert a művész úgymond nem tudta az emberi sorsokat másképpen megjeleníteni, azért ábrázolt lelkeket. (Vö. Nilsson, Martin P.: *Geschichte der griechischen Religion*, München, Beck, 1968, I. 224.) Honnan vélhetnénk tudni, hogy – noha a képeken *psykhé*ket látunk – a vázafestő valójában az emberi sorsokat kívánta megjeleníteni?

²² Bővebben lásd Waser, Otto: *Über die äussere Erscheinung der Seele in den Vorstellungen der Völker zumal der alten Griechen*, Leipzig–Berlin, Teubner, 1913.

²³ Érdemes lesz emlékezni e képre, amikor majd a mykénei ábrázolások lélekpillangójára vetünk pillantást.

re áttéve: az életösztönön ily módon felülkerekedő halálösztön) nagyságát és hatalmát. A halálra szánt lelket tartó mérlegserpenyő lesüllyedését erősíti az alvilág, a Hadés lokalizálása is.²⁴

A gondolatkör teljessége kedvéért itt kívánok néhány – remélhetőleg egyné- mely általános félreértést eloszlató – megjegyzést tenni a végzetnek a homerosi gondolkodásban betöltött szerepére. A *moira* annyit jelent, mint rész, részese- dés,²⁵ lényegét a porció (*Portion*) jelentés teszi érthetővé – jegyzi meg Nilsson –, mivel az idők folyamán a *rész* (*Teil*) és *részese- dés* (*Anteil*) fogalmak némiképp absztrakttá váltak, noha eredetileg nem hordoztak elvont tartalmat. Ezt mutat- ják az *Ilias* és az *Odysszeia* szöveghelyei is.²⁶ Az *Ilias*ban a *moira* többek között a következő jelentésekben fordul elő: egy isten világ feletti uralmának része (15, 195), adott időtartam (10, 253), a zsákmányból kapott részese- dés (9, 318); az *Odysszeiában*: egy adag az étkezésnél (3, 66; 8, 470; 14, 448), *pluralis*ban a hús darabjait is jelölheti (20, 260). A konkrét szerencserészből (*Lebensglück*) ered a végzet eszméjének kifejlődése, az egyik ember *moirája* közvetlen kapcsolatban áll a másikéval, ezért a *moira* nem vált absztrakt sorsképzetté. A *moirával* jelölt végzetet gyakran személyként, illetve személyekként jelenítik meg, ezek a végzet- istennők a *Moirai*. Megszemélyesítés helyett tanácsosabbnak tűnik e jelenséget is *Person-Bereich Einheit*nek, azaz *személy-hatáskör egység*nek nevezni. A *Mo- ira/moira* is azon fogalmak egyike, amely esetén a személy és a dologi terület elválaszthatatlan egységet képeznek.²⁷ Noha – amint már láthattuk – a kultusz megléte vagy hiánya nem bizonyítja az istenség személyes komponensének hiá- nyát, a *Moira/moira* esetén a kultusz léte bizonyított.²⁸ A *Moirai* száma három, ami eredetileg csak azt volt hivatott jelezni, hogy a görög vallási képzetekben *több Moira* létezett, a görög nyelv ősbibb stádiumában ugyanis a legkisebb szám, ami már többes számként, *pluralisként* állhat, a három, mivel abban a korban a nyelv még ismerte a kettes számot, a *dualist*.²⁹ A későbbiekben számuk az egyéb isteni hármasságok mintájára háromban rögzült, s az egyes személyek szerepe is világosan meg lett határozva (*Klóthó*, *Lakheis*, *Atrópos*). Jóval lényegesebb – és több vitára okot adó – kérdés a *moira* és Zeus, illetve a *moira* és az istenek viszonya. A szakirodalomban képviselt nézetek három fő csoportba sorolhatók: míg az egyik csoport a *moirát* Zeus alá, a másik Zeus fölé rendeli, addig a har-

²⁴ Pötscher: i. m., 62.

²⁵ Nilsson: i. m., I. 362.

²⁶ Eberling, Heinrich: *Lexicon Homericum*, Hildesheim, Olms, 1963, I. 1113. skk.

²⁷ Pötscher: *Moira*, Themis und timé ..., i. m., 103.

²⁸ Roscher 1884–1937. 3089. skk.

²⁹ Kühner, Raphael–Blass, Friedrich–Gerth, Bernhard: *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Hannover, Hahn, 1890–1904, I. 362.

madik nézet képviselői szerint az alá- vagy fölérendelés kérdésfelvetése nem felel meg a görög vallási gondolkodásnak: szerintük a *moira* egy, az istenektől teljességgel elhatárolható, heterogén elképzelés, az pedig, hogy a *Moirai* maguk is istennők, nem hat zavarólag a logikusan felépített teológiai és dogmatikai rendszert nélkülöző görög hitvilágban.³⁰ Az istenek garantálják a rendet, így szerepük jóval aktívabb, mint a *moiré*, ám a *moira* maga azon rend is, amelyet az istenek fenntartanak, így tehát bizonyos értelemben Zeus és az istenek a *moira* felett állnak, ugyanis megvalósítják azt; ám megint más nézőpontból a *Moira/moira* áll az istenek felett, hiszen az fejezi ki azon rendet, amit az isteneknek meg kell valósítaniuk.

III. További figyelmet érdemelnek a lélekmérést ábrázoló vázaképek,³¹ amelyeken rendszerint Hermés teszi mérlegre két hős, Akhilleus és Memnón lelkét. (Egyes ábrázolásokon ugyan jelen van Zeus is, a mérést azonban nem ő végzi. A két harcoló felet feltétlenül mint Akhilleust és Memnónt kell azonosítanunk, hiszen a párviadal kimenetelét eldöntő mérés eredményét könyörgéseikkel befolyásolandó jelen van mindkét hős anyja, Thetis és Eos.) A már említett aiskhylosi *Psykhostasia* is az Akhilleus és Memnón között lejátszott, az előbbi győzelmével végződő összecsapással foglalkozik, ám ott a mérleg nem Hermés, hanem Zeus kezében van.³² Ha ugyanakkor futó pillantást vetünk az egyiptomi forrásokra, úgy különösebben merész asszociációk nélkül is bizonyos párhuzamokat és átfedéseket találhatunk a vázaképeken látható görög és az egyiptomi *psykhostasia* között. Az egyiptomi lélekmérésről a legpontosabb és leérettebb leírást a *Halottak könyvének* XVIII. dinasztia (Kr. e. XVI–XV. század) korában íródott 125. fejezetéből kapjuk.³³ Ezek szerint a túlvilági ítélezés – és ennek keretében a vizsgálódásunk tárgyát képező lélekmérés – a következőképpen zajlott. Egy hatalmas teremben, a két *Maat* termében – amelynek tetőzete lángnyelvekből és az igazság jeleiből állott – trónolt Osiris, előtte Anubis és a Horus-fiak állottak, valamint egy külsejében krokodil, oroszlán és víziló vonásokat ötvöző szörnyeteg, amelynek az volt a feladata, hogy az ítéletben esetlegesen bűnösnek talált vádlottat felfalja. A terem hátsó részében ült az Osiris által megbízott negyvenkét

³⁰ Nilsson: i. m., I. 364.

³¹ A vázaképeket lásd Roscher: i. m., II. 1142. sk.; leírásukat pedig Wüst: i. m., 164. sk.

³² Wüst: i. m., 165.

³³ Az ezt megelőző, a túlvilági életről szóló és a halottak feletti ítélezést lassanként felmutató (és a Ré-Osiris azonosítást keresztülvívő) elképzelések áttekintése már csupán terjedelmi okokból sem lehet e tanulmány feladata, ehhez bővebben lásd Erman, Adolf: *Die ägyptische Religion*, Berlin, Reimer, 1909, 101. skk.; Spiegel, Joachim: *Die Idee vom Totengericht in der ägyptischen Religion*, Glückstadt, Augustin, 1935.

bíró (számuk Egyiptom kerületeinek számát szimbolizálta), a terem elülső részében pedig azon mérleg állott, amelyre majd a halott szívét ráhelyezik. Az igazság istennője (*Maat*) fogadta a terembe lépő elhunytat, akinek szívét Horus és Anubis a mérleg egyik serpenyőjébe helyezte – a másik serpenyőbe egy toll, vagy egy szem (mindkettő a *maat* jelképe) került –, és megmérték, hogy könnyebb-e, mint az igazság. Ha a mérleg nyelve nem lengett ki, akkor a mérés szerencsés kimenetelűnek minősült, ezzel szemben, ha a halott szívének serpenyője magasba lendült, akkor a szörny felfalta a bűnöst. A mérés eredményét Thot, az isteni írnok jegyezte fel, s ezt utóbb közölte Osirisszel. A terembe lépven a halott *negatív gyónást* tett, azaz a negyvenkét bíróhoz hozzárendelt, az egyiptomiak etikai kódexébe ütköző bűn elkövetését tagadta, és felsorolta a bírák nevét.³⁴ (A konfesszió során minden egyes tényállás megnevezése előtt az adott cselekményhez hozzárendelt bírót meg kellett neveznie és köszöntenie illet a magát tisztázni szándékozó elhunytak. Így például ki kellett jelentenie, hogy nem követett el jogtalanságot, rablást, senkivel szemben nem alkalmazott erőszakot, nem lopott, nem ölt, s erre mást sem bujtott fel. Nem károsította meg a templomot és az isteneket, nem vett el jogtalanul a nekik szánt áldozatokból, nem tört házasságot, nem követett el paráznságot, a gabona mértékét nem hamisította meg, nem sértette meg más földjének határait, nem követett el hamis mérést, stb. Ezen tényállások megnevezése mellesleg igen sokat mond az egyiptomiaknak a *maatról* – amit struktúráját tekintve leginkább a görög *themisszel*, illetve *dikével* állíthatunk párhuzamba – vallott elképzeléseiről.)

Lássuk tehát az egyiptomi *Halottak Könyve* és a görög vázaképek közti párhuzamokat (a mérleg használatának tényétől pillanatnyilag teljességgel eltekintve)! Mind Thot, mind pedig Hermés a *psykhopompos*, az alvilági lélekvezető szerepét tölti be a mitológiában, mindketten ún. írástudó istenek, a lélekmérésnél pedig hol a mérést végző, hol pedig a jegyző funkcióját látják el. Az eljárásnál mint főisten mind Osiris, mind pedig Zeus jelen van. Aligha tekinthetjük továbbá véletlennek, hogy mind a vázaképeken, mind pedig Aiskhylosnál Akhilleusszal szemben éppen Aithiopia királya, Memnón áll, akinek hazáját már Homéros is a görögöktől délkeletre vélte tudni. A görögök feltehetően eredetileg Akhilleusnak azon hőssel folytatott párviadala esetére vették át a lélekmérés gondolatát, akinek a hazáját nem sejtették messze e hit eredetétől,³⁵ a későbbiekben pedig – miután ezen elemet integrálták saját képzetvilágukba – szabadabban és szélesebb körben alkalmazták. Azon tény, hogy az igazság mérlegének jelképisége

³⁴ Budge, Ernest Alfred Wallis: *Egyptian Religion – Egyptian Ideas of the Future Life*, London, Citadel, 1979, 130. skk.

³⁵ Wüst: i. m., 168.

igen korán, Kr. e. 1500 és 1200 között eljutott az Égei-szigetvilágba, úgyszintén régészeti leletek támasztják alá. Egy mykénei – még Schliemann által feltárt – sírban (amelyben két asszony feküdt csecsemőkkel eltemetve) két, jó állapotban megmaradt aranymérleget találtak, amelyek serpenyőjének felső részén egy-egy pillangó képe látható. Noha számos kutató³⁶ csupán használati tárgyakat kívánt felfedezni e sírleletekben, talán nem tekinthető elhamarkodottnak, hogy a mérlegek szimbolikájából további következtetéseket vonjunk le.³⁷ Amint már a görögöknek az emberi lélekről alkotott elképzelésénél *per tangentem* említettem, azt gyakorta szárnyas alakként ábrázolták. Nem csupán a görögöknél, hanem a germánoknál és az albánoknál is találkozhatni az ún. *lélekpillangó* képével, azaz az emberi léleknek pillangóként történő ábrázolásával.³⁸ A ciprusi Enkomiban talált, Nielsson szerint Kr. e. 1300 tájáról származó vázán³⁹ két férfi van ábrázolva, akik egy kocsin állnak, velük szemben pedig egy mérleget tartó férfialak, feltehetően Zeus látható.⁴⁰ Mindezzel természetesen nem áll szándékomban az egyiptomi *psykhostasiát* a göröggel egybemosni, hiszen a köztük levő különbségek igencsak szembeötlők. Egyiptomban minden elhunyt lelkét ráteszik az igazság mérlegére, a görögöknél csupán néhány kivételes – egymással harcolni készülő – hősét, s ezt is még azok életében. Míg az egyiptomi képzet morális tartalmat hordoz, addig a görög a harc – esetlegesen morálisan is igazolható – kimenetelét hagyja jóvá, illetve határozza meg.

Nem látszik érdektelennek legalább egy futó pillantást vetni arra is, hogy az *Ilias kerostasiája* milyen módosulásokkal és aspektusváltással került át a római irodalomba. Ennek legekleatásabb példáját Vergilius *Aeneisében* (12, 725–727) olvashatjuk, amelynek tizenkettedik énekében kerül sor Aeneas és Turnus között a döntő összecsapásra: „*Iuppiter ipse duas aequato examine lances / sustinet et fata imponit diversa duorum, / quem damnet labor et quo vergat pondere letum.*” („*Iuppiter akkor fogta a végzet mérlege két nyelvét, / egyenlő két tányérjába a két nem egyenlő / sorsot tette, melyik küzdő fele billen a mérleg.*”⁴¹) A mérleg serpenyőibe a két személy *fatumai* kerülnek, s míg Homérosznál értesülünk a mérés kimeneteléről, addig Vergiliusnál csak a földi eseményekből következtethetünk az eredményre, arra, hogy esetünkben Aeneas javára született a döntés. E szöveg hely értelmezéséhez helyesnek tűnik az ide vonatkozó, a *fatum* fogalmának

³⁶ Így például Fimmen, Diedich: *Die kretisch-mykenische Kultur*, Leipzig–Berlin, Teubner, 1924, 124.

³⁷ Dietrich: i. m., 121.

³⁸ Waser: i. m., 337. skk.

³⁹ Nilsson, Martin P.: *Homer and Mycenae*. London, Methuen, 1933, 267. skk.

⁴⁰ Uo., 276. sk.

⁴¹ Vergilius: *Aeneis*, Fordította Kartal Zsuzsa, Budapest, Eötvös, 1995, 195.

rövid vázolója. Egy kérdés esetén, célszerűnek látszik magából a szó jelentéséből kiindulni, jelen esetben a *fatumból*, különösképpen azért, mivel antik fogalomról van szó, amelyben maga a szó a valóság adekvát kifejezésének számít. A római gondolkodásban nem csekély jelentőséggel bírt a kimondott szó valóságot konstituáló hatásába vetett hit. „Az ok a rómaiak rendíthetetlen hite a kimondott szó numinózus erejében, meggyőződésünk, hogy végső soron a létezés a kimondott létezéssel azonos, teljes valóság csak a szavakba öntött valóság.”⁴²

A *fatum* szó eredetét illetően több római szerzőt is lehet idézni. Varro szerint, amint ezt a *De lingua Latinában* (6, 52) megfogalmazza, a *fatum* kifejezés abból ered, hogy a Párkák meghatározzák az újszülött életének idejét azáltal, hogy kimondják döntésüket; ezt Fronto (233, 7) is megerősíti, miszerint a végzetet a kimondott szóról nevezik *fatumnak*. Az antikok ezen felismerését, nevezetesen hogy a *fatum* a *for, fari, fatus sum* igéből ered, a modern nyelvtudomány is megerősíti.⁴³ További értelmezéséhez Servius Vergilius *Aeneis*éhez írott kommentárja (2, 54) nyújt segítséget, amely szerint a *fatum participium*, s azt jelöli, amit az istenek mondtak, tehát maga a kifejezés *isteni szót, isteni döntést* (*Götterspruch*) jelent.⁴⁴ Ugyanakkor tudunk egy Fátának nevezett istennőről is: Lavinium területén találtak három, az i. e. IV–III. századból származó oltárfeliratot, amely Fata istennő kultuszát bizonyítja.⁴⁵

Tény, hogy mind a *fatum*, az *isteni szó*, mind a *Fata*, az *istennő, aki szólt*, a *fari* igéből származik, alakjuk végződésű participium perfectum. A klasszikus latinban ezen alak általában passzív jelentésű, kivéve a deponens igék esetén, ugyanakkor a nyelvkönyvek bizonyos aktív alakú és jelentésű igék esetén a participium perfectumoknál aktív jelentést adnak meg (noha ezen alak, amint mondtuk, elsődlegesen passzív), így például *cenatus, potus, iuratus*. A probléma nyelvtörténeti gyökereinek feltárása nélkül is egyértelmű, hogy a participium perfectum az ősi indogermán nyelvben mentes volt a diathesistól,⁴⁶ mind aktív, mind passzív, mind intranszitiv jelentésben állhatott. A *fatum* és a *Fata* kapcsolata nem tűnik véletlennek, sőt igen valószínű, hogy egyazon egységes élménynek aktív és passzív aspektusával állunk szemben.⁴⁷ A *fatum* – az isteni szó – a *Fata*, e szót kimondó istennő tevékenységének az eredménye. A rómaiaknak a végzet-

⁴² Köves-Zulauf, Thomas: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, Budapest, Telosz, 1995, 207.

⁴³ Walde, Alois–Hofmann, Johann Baptist: *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Olms, 1954, I. 463. skk.

⁴⁴ Pötscher, Walter: *Das römische Fatum – Begriff und Verwendung*, in *Hellas und Rom*, Hildesheim, Olms, 1988, 490–516.

⁴⁵ Latte, Kurt: *Römische Religionsgeschichte*, München, Beck, 1967, 53.

⁴⁶ Brugmann, Karl: *Griechische Grammatik*, München, Beck, 1913, 535.

⁴⁷ Pötscher: i. m., 490.

ről, sorsról alkotott fogalma nem véletlenül kötődött oly erősen a kimondott isteni szó valóságteremtő erejéhez, az emberi létezést azonosították a létezés megfogalmazásával, szavakba öntésével; ezen alapélményük közelebb vihet az *ex asse* római gondolkodásmód megértéséhez.

Nem beszélhetünk tehát arról, hogy az egyiptomi vallás ezen eszméje minde- nesül átment volna a görög gondolkodásba, ám ez nem is csoda, hiszen sehol sem találkozhatunk minden változtatás nélküli átvétellel az egyiptomi és a görög gondolkodás és képzetvilág között,⁴⁸ ugyanakkor bizonyos – esetlegesen krétai közvetítéssel lezajlott – egyiptomi hatással feltétlenül számolnunk kell a *psykho- stasia* görög formájának kialakulásakor. Ennek mind képi, mind pedig szöveges megjelenítésével találkozhatunk, egyfelől a vázafestészetben, másfelől – egy sa- játos aspektusváltáson keresztülmenvén *kerostasia* formájában – Homérosnál, akitől pedig egyenes út vezetett oda, hogy Zeus illetve Iuppiter igazságosságának mérlege Dikének, illetve Iustitiának, s utóbb magának az igazságszolgáltatásnak szimbólumává váljék.

IRODALOMJEGYZÉK

- BENVENISTE, ÉMILE: *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris, Minuit, 1969.
- BONNER, ROBERT JOHNSON–SMITH, GERTRUDE: *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*. Chicago, University of Chicago Press, 1930.
- BRUGMANN, KARL: *Griechische Grammatik*, München, Beck, 1913.
- BUDGE, ERNEST ALFRED WALLIS: *Egyptian Religion – Egyptian Ideas of the Future Life*, London, Citadel, 1979.
- DIETRICH, BERNARD C.: The Judgement of Zeus, *Rheinisches Museum*, 107. évfolyam, 1964, 97–135.
- EBERLING, HEINRICH: *Lexicon Homericum*, Hildesheim, Olms, 1963.
- ERMAN, ADOLF: *Die ägyptische Religion*, Berlin, Reimer, 1909.
- FIMMEN, DIEDICH: *Die kretisch-mykenische Kultur*, Leipzig–Berlin, Teubner, 1924.
- GAGARIN, MICHAEL: Dikē in the Archaic Greek Thought, *Classical Philology*, 69. évfolyam, 1974, 189–229.
- GAGARIN, MICHAEL: Dikē in the Works and Days, *Classical Philology*, 68. évfolyam, 1973, 81–94
- GONDA, JAN: ΔΕΙΚΝΥΜΙ: Semantische Studie over den Indo-Germaansche Wortel DEIK, Amsterdam, H. J. Paris, 1929.

⁴⁸ Dietrich: i. m., 114.

- GYÖRKÖSY ALAJOS–KAPITÁNYFŐ ISTVÁN–TEGYEY IMRE: Ógörög–magyar nagyszótár, Budapest, Akadémiai, 1993, 222.
- KÖVES-ZULAUF, THOMAS: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, Budapest, Telosz, 1995.
- KÜHNER, RAPHAEL–BLASS, FRIEDRICH–GERTH, BERNHARD: *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, Hannover, Hahn, 1890–1904.
- LANGE, CARL HEINRICH: Die Wörter Aequitas und Iustitia auf römischen Münzen, *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, 60. évfolyam, 1940, 296–306.
- LATTE, KURT: *Römische Religionsgeschichte*, München, Beck, 1967.
- NILSSON, MARTIN P.: *Geschichte der griechischen Religion*, München, Beck, 1968.
- NILSSON, MARTIN P.: *Homer and Mycenae*. London, Methuen, 1933.
- PALMER, LEONARD, R.: The Indo-European Origins of Greek Justice, *Transactions of the Philological Society*, 49. évfolyam, 1950, 149–168.
- PÖTSCHER, WALTER: Das römische Fatum – Begriff und Verwendung, in *Hellas und Rom*, Hildesheim, Olms, 1988, 490–516.
- PÖTSCHER, WALTER: Moira, Themis und timé im homerischen Denken, *Wiener Studien*, 73. évfolyam, 1960, 5–39.
- PÖTSCHER, WALTER: Schicksalswägungen, *Kairos*, 15. évfolyam, 1973, 60–68.
- RADEMACHER, LUDWIG: *Der Homerische Hermeshymnus*, Wien, Akademie der Wissenschaften, 1931.
- SPIEGEL, JOACHIM: *Die Idee vom Totengericht in der ägyptischen Religion*, Glückstadt, Augustin.
- WALDE, ALOIS–HOFMANN, JOHANN BAPTIST: *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Olms, 1954.
- WASER, OTTO: Über die äussere Erscheinung der Seele in den Vorstellungen der Völker zumal der alten Griechen, Leipzig–Berlin, Teubner, 1913.
- WÜST, ERNST: Die Seelenwägung in Ägypten und Griechenland, *Archiv für Religionswissenschaft*, 36. évfolyam, 1939, 161–172.

VASSÁNYI MIKLÓS

HITVALLÓ SZT. MAXIMOS:
KISEBB TEOLÓGIAI ÉS POLEMIKUS MŰVEK

Válogatás

BEVEZETÉS

A fordításban itt közölt művek – időrendben a 13., 18., 5., 6. és 14. *opusculumok* – krisztológiai szempontból emelkednek ki Hitvalló Szt. Maximos (580–662) *Kisebb teológiai és polemikus művei* közül. Az akarat fogalmát tisztázni kívánó iratok részben az életmű korai, részben a késői (633 utáni) periódusába tartoznak.¹ Dogmatörténeti jelentőségük rövidségük ellenére óriási: a düofizitizmus, düoenergizmus és düothelétizmus ortodox álláspontját fejti ki és védelmezi bennük metsző logikai analízissel a szerző, a VII. század legnagyobb teológusa.

A 13. *opusculumban* Maximos listázza az elkerülendő teológiai szélsőségeket, eretnkségeket, és szembeszögezi velük az ortodox álláspontot, valamint – a 2. pontban – meghatározza Isten és ember *differentia realisát*. E meghatározás fordított analógia révén impliciten valószínűsíti egyszersmind azt is, hogy nem elgondolhatatlan több személy léte egyetlen lényegben, ti. Istenben. Az *opusculum* pontosan meghatározza továbbá, hogy Krisztusban az egység milyen modulusza szerint egyesül az isteni és az emberi természet.

A 18. *opusculum* definíciós lista, mely az egyesülés vagy egység (*henósis*) tizenkét fajtáját különíti el egymástól. Különösen fontos az első, a második és az utolsó meghatározás. Az első definíció trinitológiai: az isteni személyek *lényege* azonos – ez a szubsztanciális egység. Ezt kiegészíti a 10. definíció, amely leszögezi, hogy különböző *személyek* képesek így egyetlen lényegben egyesülni. A második definíció, melynek tárgya a *személy* egysége, elsősorban antropológiai, de egyben krisztológiai is, hiszen Krisztus különböző lényegei is egyetlen személyben egyesülnek. A 12. definíció is megerősíti, hogy különböző *lényege* tudnak így, egyetlen *személyben* egyesülni. A „személy” (*hypostasis*) tehát olyan fogalom, amely egyszerre krisztológiai és antropológiai, bár – mint Maximos rámutat – némileg más és más értelemben. A lista további definíciói szemmel

¹ Az életmű periodizációjáról ld. Allen–Neil: *The Life of Maximus the Confessor – Recension 3*. Strathfield, Australia, St Pauls Press, 2003, 11–15.

láthatólag a különböző halmazállapotú dolgok egymással való keveredésének szinte minden lehetséges esetét kívánják sorra venni, és impliciten mindezeket tagadni a krisztusi személyben megvalósuló unióról. (Apró hiányosság, hogy Maximós kihagyja a gáznemű anyagok egyesülési típusait.)

Az 5. *opusculum* célkitűzése teljes indukcióval végigmenni a Krisztusban megvalósuló egyesülés minden lehetséges félreértésén. Krisztus mint alany vagy személy összetett ugyan, de a természete (*physis*) nem összetett, hanem kettős. Maximós monofizita-monoenergéta vitapartnerei tehát nem jó szinten (túl alacsonyan) lokalizálják az összetételt. A működésekből azonban ezen a szinten is jogosan következtetünk vissza a természetekre, amennyiben minden *energeia*, működés az őt működtető természet centrumából fakad, annak természetes megnyilvánulása. Ez a lényegi összefüggés segít a vitapartnerek álláspontjának megcáfolásában.

A 6. *opusculum* a Getsemáné-kertbeli vívódás során elhangzó mondatot („Atyám, ha lehetséges, múljon el tőlem ez a pohár”) értelmezi düotheléta szempontból.

A 14. *opusculum* ismét definíciós lista, amely azonban bővebben ki is fejt és magyarázza a meghatározásokat. A Hitvalló itt a Szentháromság személyeinek egyesülési módusát veti össze a krisztusi személyek egyesülési móduszaival. Talán itt mutatkoznak meg legjobban a Hitvalló rendkívüli dialektikai képességei és fogalmi precizitása. A lista Maximós későbbi műveinek megértéséhez is fogalmi alapot nyújt.

Fordításunk alapja a *Patrologia Graeca* 91. kötetének vonatkozó része – a *textus receptus* mindaddig, amíg Basile Markesinis (Katholieke Universiteit Leuven) ki nem adja az *Opuscula* és az *Epistolae* régóta várt kritikai szövegét. A lábjegyzetben közölt datálás P. Sherwood, illetve J.-C. Larchet tanulmányain alapul.² A fordításban szögletes zárójelek [] tartalmazzák az eredeti görög terminusokat; csúcsos zárójelek <> a fordítói értelmező kiegészítéseket; és normál zárójelek () a szerző eredeti megjegyzéseit. Maximós életművéből további olvasmányul mindenekelőtt a *Disputatio cum Pyrrho* jegyzőkönyve, az 5. *ambiguum*, a 12. *levél* és az 1. *opusculum* szolgálhatnak azok számára, akik a monoenergizmus és a monothelétizmus elleni vita dokumentumaival kívánnak megismerkedni.

² Sherwood, P.: *An Annotated Date-List of the Works of Maximus the Confessor*, Romae, Orbis Catholicus–Herder, 1952 (Studia Anselmiana, fasciculus 30); illetve Ponsoye, E.: *Saint Maxime le Confesseur, Opuscules théologiques et polémiques*, introduction par J.-C. Larchet, Paris, Les Éditions du CERF, 1998.

*Opusculum 13: Krisztus két természetéről*³

1. Areios megvallja a három személyt [*hypostaseis*], de tagadja az egységet [*monada*], és nem nevezi egylényegűnek [*homoousion*] a Szentháromságot. Sabellios ellenben az egységet vallja meg, de a Háromságot tagadja, mert azonosnak tartja az Atyát és a Fiút és a Szentlelket; Isten egyháza azonban az egységet is megvallja, és a háromságot is hirdeti. Makedonios az Areios által vallottakhoz hasonló dolgokat tisztel, mert feltételezi, hogy a Szentlélek teremtmény [*ktisma*]; az egyház ellenben azt tanítja, hogy a Szentlélek egylényegű az Atyával és a Fiúval, és állítja isteni mivoltját. Hasonlóképpen, Nestorios a Szentháromság egyik személyében állítja a természetek különbségét [*physikēn diaphoran*], de az egyesülést nem vallja meg, mert nem mondja, hogy hypostatikus egyesülés történt. Eutykhés pedig megvallja az egyesülést, de a lényegeket különbségét tagadja, és a természetek összeolvadásáról beszél. Az egyház ezzel szemben tanítja úgy a hypostatikus uniót a szétválaszthatatlanság miatt [*dia to adiaireton*], mint a lényegeket különbségét az összeolvadás lehetetlensége miatt [*dia to asynkhyton*].

2. A legteljesebb egyesülésben miként van azonosság is meg másság is? Azaz a lényegeket azonossága és az arculatok [*prosōpōn*] mássága, és fordítva. Így a Szentháromságban a lényeg azonossága [*tautotēs ousias*] van és az arculatok mássága, elvégre egyetlen lényegét vallunk meg, de három személyt [*hypostaseis*]. Az ember esetében viszont az arculat azonos, de különbözőek a lényegeket, mert bár egy az ember, más a lélek lényege, és más a hústest [*sarx*] lényege.

3. Hisz amiként nem ugyanazon terminusok révén fejeződik ki a Szentháromságban az egység és a különbség – amennyiben a három személyi valóság [*hypostaseōn*] állítása révén a különbség, az egyetlen lényeg megvallása révén az egység jut kifejezésre –, úgy a Szentháromság egyik személyében is a két természet felismerése révén valljuk meg a különbséget, és az egyetlen összetett személy hirdetése révén az egységet.

4. Hisz ahogyan Areios sem azért átkozzuk meg, mert a Szentháromságban a hypostatikus különbséget hirdeti, hanem mert nem állítja a természet egységét [*physikēn henōsin*], úgy Nestorios sem azért átkozzuk meg, mert elismeri a Felkentben a természetek különbségét, hanem mert nem állítja a hypostatikus uniójukat.

³ 626–627 táján; PG 91,145 A-149 A.

5. Amiként Sabellios sem azért átkozzuk meg, mert hirdeti a Szentháromságban a természet egységét, hanem mert nem állítja a hypostatikus különbséget, úgy Eutykhest sem azért átkozzuk, mert ne állítaná a Felkentben a hypostatikus uniót, hanem mert nem ismeri a természetek különbségét.

6. A Szentháromságban levő hypostatikus különbséget és a Szentháromság egyik személyében levő természetek különbségét nem az érzékelésben lévőnek kell mondani, hanem az értelem szemeivel kell megismerni. S hogyan lehetséges az, hogy a Szentháromság esetében kimondjátok a három személyt a hypostatikus különbség miatt, de a Szentháromság egyik személyében nem neveztek meg két természetet egyetlen személyben a természetek különbsége miatt?

7. Ahogyan a Szentháromságban az eglényegűség [*homoousion*] miatt egyetlen lényegről, és a másszemélyűség [*heterohypostaton*] miatt három személyről beszélsz, úgy mondj az Ige és a hús máslényegűsége [*heteroousion*] miatt két lényegyet, és miután nem rendelkezik mindegyik saját személlyel [*mē idiohypostaton*], ezért egyetlen személyt.

8. Ahogy a Szentháromságban az egyetlen lényegyet nem a három személy összefolyására [*synkhysei*] értjük; se a három személyt az egyetlen lényeg megszűntetésére; úgy a Szentháromság egyik személyében az egyetlen személyt sem a két természetének összefolyására mondjuk, és a két természetet sem az egyetlen személy kettéválasztására.

9. Aki a természetek különbsége miatt nem fogadja el a személy egységét Krisztusban, az nesztorianus; és aki nem ismeri el a személy egységében a természetek különbségét, az eutykheánus; aki viszont a személy egységét is és a természetek különbségét is hirdeti a Szent Háromság egyik személyében, az a kiváltképpen és gáncstalan hitet erősíti.

10. Aki tehát különbséget és egységet is állít a Felkentben, az se a különbséget nem szünteti meg, se az egységet nem olvasztja egybe. Mert még az isteni Cirill is megátkozza azokat, akik a különbség miatt eltüntetik a hypostatikus uniót; és az egyetemes zsinat megátkozza azokat, akik a hypostatikus unió miatt eltörlik a természetek különbségét a Szentháromság egy személyében.

Opusculum 18: Egyesülések [henóseón] definíciói⁴

1. A lényegi egyesülés [*hē kat'ousian henōsis*] a személyekre [*hypostaseōn*] vonatkozik, tehát az individuumokra [*atomōn*].
2. A hypostatikus egyesülés [*kath'hypostasin henōsis*] a lényegekre [*ousiōn*] vonatkozik, tehát a lélekre és a testre.
3. A relatív egyesülés [*kata skhesin henōsis*] a szándékokra [*gnōmōn*]⁵ vonatkozik, melyek egyetlen akaratban [*thelēma*] egyesülnek.⁶
4. Az egymás mellé tétel értelmében vett egyesülés [*kata parathesin henōsis*] a deszkákra vonatkozik.⁷
5. Az illeszkedő egyesülés [*kata harmonian henōsis*] a kövekre vonatkozik.⁸
6. A keveredés értelmében vett egység [*kata krasin henōsis*] a folyadékokra vonatkozik: borra, vízre és az ilyenekre.
7. Az összegyűrés értelmében vett egyesülés [*kata phyrsin henōsis*] a száraz dolgokra és a folyadékokra vonatkozik, a búzalisztra és a vízre.
8. Az összeolvadás értelmében vett egyesülés [*kata synkhysin henōsis*] a megolvasztott dolgokra vonatkozik, a viaszra és szurokra és az ilyenekre.
9. A felhalmozódás értelmében vett egyesülés [*kata sōreian henōsis*] a száraz dolgokra vonatkozik, a gabonára és árpára és az ilyenekre.⁹
10. Az összecsomósodás értelmében vett egyesülés [vagy: koagulálódás értelmében vett egyesülés, *kata synaloiphēn henōsis*] az előbb kivett, azután viszszarakott dolgokra vonatkozik – így például a tűzből kivett és utána visszatejt fáklyára.

⁴ Keletkezett 626. és 633. között; PG 91, 213 A 8-216 A 6.

⁵ A *gnōmē* itt feltehetőleg még nem a későbbi terminologikus értelemben ('belső törekvés, a megfontolás prediszpozíciója') áll, vö. PG 91, 17 C 1-10: *Marinos presbyterhez írott levél*: „A *prohairesis* nem *gnōmē*, hanem a *gnōmē* dolga vagy tulajdonsága; mivel a *gnōmē* egyesek szerint a rajtunk álló dolgok iránti belső törekvés (*orexin endiatheton tón eph'hēmīn*), melyből a *prohairesis* születik; vagy pedig hajlandóság, diszpozíció a törekvés moduszában rajtunk álló dolgok megfontolásában (*diathesin epi tois eph'hēmīn orektikōs bouleutheisi*). A törekvés ugyanis azáltal lesz *gnōmē* (a megfontolás prediszpozíciója), hogy a törekvés a megfontolásból kiindulva „rarendeződik” a megítélt dolgokra (*diatetheisa gar hē orexis tois kritheisin ek tēs boulēs, gegone gnōmē*), és csak ezután, pontosabban ebből származik a *prohairesis* (megfontolt törekvés). Ahogyan tehát a habitus lényege a működésre irányul, úgy a *gnōmē* a *prohairesis*re.

⁶ A *skhetikē henōsis*t Maximos másutt is következetesen így definiálja, pl. *Opusculum 14*: *σχετική ένωσης εστιν ή τὰς διαφόρους γνώμας εις έν συνάγουσα θέλημα* (PG 91, 152 C). A nagy jelentőségű 12. levelében szintúgy – eszerint 5 fajta egyesülés van: *πενταχῶς δὲ λέγεται ή ένωσης συγχυτική... διαμετρική... σχετική ὡς τὰ ἔθνη έν τῆ πίστει: θετική... καθ' ὑπόστασιν...* (PG 91, 484 A).

⁷ A disztributív egység speciális esete.

⁸ A disztributív egység speciális esete.

⁹ A disztributív egység speciális esete.

11. A lényegi egyesülés [*hé kat'ousian henōsis*] a különböző személyűek esetében van [*heteroypostatōn*].
12. A hypostatikus egyesülés [*kat'hypostasin henōsis*] a különböző lényegűek [*heteroousiōn*] esetében van.

Opusculum 5: Azoknak, akik azt mondják, hogy Krisztusban egyetlen működésről kell beszélni a dominancia alapján (mert minél erőteljesebb az isteni akarat, annál inkább maga alá gyűri az emberit), így kell válaszolni¹⁰

Először is, Ti is elismeritek, hogy két működés van benne: egy (tudniillik az isteni), amely legyűri a másikat; és egy (nyilván az emberi), melyet emez legyőz – ami a viszony [*pros ti*] kategóriájába tartozó állítás. A viszony kategóriájába tartozó dolgok azonban együtt járnak a velük szemben megkülönböztetett dolgokkal [*antidiairoumena*].

Azután pedig <azt kell mondani>, hogy ha a dominancia [*epikrateian*] értelmében beszéltek a működésről – amennyiben az emberi működést megszünteti az isteni azáltal, hogy fölébe kerekedik –, akkor kisebbedést [*meiōsin*] vezettek be a két működésbe. Elvégre a dominancia maga is teljes egészében az elszenvedő dolgok közé tartozik, amennyiben őt is legyőzi a legyőzött. Mert bár <amaz> gyengébb, mégis teljesen erőt vesz emezen; amiként az arany – jóllehet erőt vesz a hozzákevert ezüstön vagy, mondjuk, rézen – mégis maga is legyőzetik, még ha kevésbé is, éspedig a hozzákevert mennyiség függvényében.

Azokhoz, akik azt mondják, hogy 'Amint az eszköznek és a mozgatónak egy a működése, úgy az istenségnek és az emberségnek is egy a működése <Krisztusban>'

Ha természetesnek [*physikon*] mondjátok az eszközt, akkor szerintetek egykorú lesz az Ige az élő hússal, azaz az élő hús ugyanolyan örökkévaló lesz, mint az Ige; elvégre minden olyan dolog esetében, ami természetes eszközt használ, az eszköz ugyanolyan idős, mint a használója; mint a lélek esetében is, mely a testet használja; és így azt kell mondanunk, hogy az isteni természet is teremtmény, vagy hogy a test teremtetlen. Ha ellenben mesterségesnek [*tekhnikon*] nevezitek az eszközt, akkor lélek nélkülinek fogjátok fel, és különállónak és részekre osztottnak; és így nem mozog mindig, hanem csak akkor, amikor a munkásnak kedve

¹⁰ 633-ban keletkezett; PG 91, 64 A 1-65 A 7.

van kézbe venni, és dolgozni [vele]; különben pedig vagy az örült Nestorioshoz hasonlóan gondolkodóknak fogtok mutatkozni, aki szétszakítja és elkülöníti Krisztus, az Isten egyetlen egyedhez [*hypostasin*] és egyetlen személyhez [*prosōpon*] tartozó két természetét, vagy az istentelen Apolinarios tanítványainak fogtok látszani, aki a Felkent testét lélek és ész nélkülinek mondja.

*Azokhoz, akik azt mondják, hogy a Felkentnek
egyetlen összetett működése van*

Az összetett működés teljes mértékben egy összetett természeté. De minden összetett természet eredete azonos időre megy vissza, és nem a saját akaratára; mert teremtett, és meghatározza a saját helye és rendje, és sok oszthatatlan individuumot [*atomōn*] fog át. Ezért ha Krisztus egyetlen működését összetettnek mondjátok, akkor Krisztus természetét is összetettnek kell neveznetek, melyet e működés meghatároz, s azt kell mondanotok, hogy a részei egyformán idősek; valamint, hogy e részek összetalálkozása nem a saját akaratukból történt, és kényszernek engedett; teremtett, és meghatározza a maga rendje és helye; egyébként pedig Krisztusok sokasága létezik, akikről ez a természet állítható.

*Opusculum 6: Arról, hogy „Atyám, ha lehetséges,
múljon el tőlem ez a pohár”¹¹*

Ha az „Atyám, ha lehetséges, múljon el tőlem ez a pohár” mondatot – mivel visszarettenést fejez ki – az embertől származtatod, „nem a Megváltóban megismert embertől (mert annak akarata [*thelein*] nem áll szemben Istennel, hanem teljesen Istentől való), hanem a hozzánk hasonló embertől, amennyiben annak akarata [*thelēmatos*] egyáltalán nem követi Istenét, hanem legtöbbször szembe szegül azzal, és küzd ellene, „amint az isteni Gergely mondja, akkor az imádság további részéről, vagyis arról, hogy „Ne az legyen, amit én akarok, hanem legyen meg a Te akaratod,” mit gondolsz? Ez a visszarettenés jele vagy a bátorságé? A legnagyobb fokú egyetértésé vagy az egyet nem értésé? De hogy nem szembenállásé, sem a gyávaságé, hanem inkább a teljes összenövésé [*symphyias*] és egyetértésé, azt senki sem fogja tagadni, akinek esze van.

És ha a teljes összenövésé és egyetértésé, akkor ezt mitől kapja? A hozzánk hasonló embertől vagy a Megváltóban megismerttől? Ha a hozzánk hasonlótlól,

¹¹ J.-C. Larchet szerint 633 körül, P. Sherwood szerint 646-ban keletkezett; PG 91, 65 A-68 D.

akkor tévedett efelől a tanítómester szava, mely szerint „az emberi akarat [*thelēmatos*] egyáltalán nem követi Istenét, hanem legtöbbször szembeszegül azzal, és küzd ellene.” Ha ugyanis követi, akkor nem szegül vele szembe; ha pedig szembeszegül vele, akkor nem követi. Hiszen az egyik által megsemmisül a másik mint azzal szemben álló, és átadja helyét annak. De ha nem a hozzánk hasonló embertől, hanem a Megváltóban megismert embertől veszed az „Atyám, ha lehetséges, múljon el tőlem ez a pohár” mondatot, akkor megvallottad az emberi mivolt legteljesebb egyetértését Krisztus isteni akaratával és az Atya akaratával; és a természetére nézve kettős személy e két dolgot: a – természetből fakadó – akarásait és működéseit is igazoltad; mely személynek sem az akaratában, sem a működésében nincsen semmiféle szembenállás; még ha a természetei tekintetében teljes körű különbség állt is fenn ama dolgok között, amikből lett, amikben fennállt, és amikkel azonos volt ugyanaz a személy a maga természete szerint.

Ha pedig ezen érvelések hatása alatt azt kényszerülsz mondani, hogy se nem a hozzánk hasonló, se nem a Megváltóban megismert emberé az „Atyám, ha lehetséges...” mondat, hanem az Egyszülött kezdet nélküli istenségére vonatkozik tagadóan, elkülönítőleg arra, hogy Ő <vala> mit sajtáságosan az Atyától külön akar, akkor az akaratának tárgyát [*to telēthen*] is – ami a kehely elutasítása – magának a kezdet nélküli istenségnek leszel kénytelen tulajdonítani. Mert még ha azt mondd is, hogy e tagadás a saját külön akarás eltörlését vonja maga után, azt már mégsem mondhatod, hogy az akarat tárgyának elvetését is maga után vonja, mivel a tagadás nem vonatkozhat mindkettőre: az Egyszülött külön akaratára is az Atyáé mellett, és az akart dologra is. Elvégre az Atya és a Fiú akaratára közös tárgyának akarása mindenképpen az Isten által akart dolog – tudniillik a mi megváltásunk – elvetése lesz. (Hiszen ez az, amit Isten természeténél fogva akar.) Ha azonban a tagadás nem vonatkozhat mindkét dologra, akkor világos, hogy ha az Egyszülött saját akarását tagadod, hogy az akarat közös tárgyát állíthatod, akkor nem fogod eltörlölni az akart dolgot, vagyis a kehely elutasítását, hanem a közös és kezdet nélküli istenségnek fogod tulajdonítani, amelyre tagadólag alkalmaztad az akarást is. Ha pedig ezt még elgondolni is utálatos, akkor világos, hogy itt a tagadás (vagyis a „Ne az, amit én akarok...”) – miután teljesen eltaszítja a szembenállást – a Megváltó emberi mivoltjának összenövését [*symphyian*] fejezi ki a Megváltó isteni akaratával és az atyai akarattal, amennyiben a teljes Ige felvette a teljes emberi természetet, és teljes mértékben istenivé is tette [*theōsantos*] azt a lényeg felvétele révén [*ousiōsei*]. Minélfogva miután miattunk olyan lett, mint mi, emberhez illően [*anthrōpoprepōs*] mondta az Istennek és Atyának: „Ne az enyém, hanem a Te akaratod legyen meg,” amennyiben neki – mint természete szerint Istennek – volt akarat mint em-

bernek is, és pedig az atyai akarat beteljesítése. Ezért mindkét tekintetben: aszerint is, amikből lett, aszerint is, amikben létezett, és aszerint is, amely dolgok személyi valósága volt, úgy ismertük meg Őt, mint aki akarja a mi megváltásunkat és működik is annak érdekében, egyfelől annyiban, amennyiben az Atyával és a Szellemmel egyetért megváltásunkban, másfelől pedig annyiban, amennyiben „engedelmeskedik” megváltásunk érdekében „az Atyának egészen a halálig, méghozzá a kereszthalálig,” és az irántunk való gondviselés [*oikonomias*] nagy titkát a hús által beteljesítette.

Opusculum 14: Különböző definíciók¹²

A lényeg [*ousia*] és a természet [*physis*] ugyanaz; mert mindkettő közös és általános, amennyiben sok dologról és szám szerint különbözőkről állítjuk, és sohasem egyetlen arculat [*prosōpoi*] által meghatározottak.

Hypostasisban levő [*enypostaton*] a lényeg révén közös, tehát a faj [*eidōs*], mely az alája tartozó egyedekben [*atomois*] valóságosan benne van, és nem csupán gondolati úton [*epinoia*] szemlélhető.

Másként, ismét csak hypostasisban levő az, ami más, lényegében különböző dologhoz egyetlen arculat [*prosōpou*] létrehozása végett és egyetlen személy [*hypostaseōs*] megalkotása végett hozzájárul, és azzal együtt jön létre, és különvéve semmiképp sem ismert.

Azonos lényegű [*homoousion*] az, ami ugyanazt a lényegét birtokolja, mint valami más, de különbözik ugyanettől a személy tekintetében [*kata tēn hypostasin*]; ahogyan az ember és a többi faj esetében van. Ha tehát valami a lényege tekintetében [*kata tēn ousian*] azonos egy másik dologgal, attól még nem azonos azzal a személye tekintetében [*kata tēn hypostasin*] is; és ha valami egységet [*hen*] képez és egyesült [*hēnōmenon*] egy másik dologgal a lényege tekintetében, attól még nem képez egységet és nem egyesült azzal a személye tekintetében; és ha valami egy másik dologtól a személye tekintetében különbözik, akkor egyesülésben van [*henōsin ekhei*] ugyanezzel a dologgal a lényege tekintetében.

A személy [*hypostasis*] és az arculat [*prosōpon*] ugyanaz; mert mind a kettő egyedi [*merikon*] és sajátos [*idion*], amennyiben önmagukban körülhatároltak, és az állításuk nem vonatkozik természet szerint több dologra.

Lényegben levő [*enousion*] az, ami nem csupán benne szemléltként tartalmazza önmagában sajátosságainak együttesét, mely által az egyik dolog megkülön-

¹² 640 körül; PG 91, 149 B 1-153 B 8.

böztethető a másiktól, hanem valóságosan közös lényeket [*to koinon tēs ousias*] is birtokol <a másik dologgal>.

Azonos személyű [vagy: azonos alanyú, *homoypostaton*] az, ami egy és ugyanazon személy <létrehozása> végett összetételbe kerül egy másik dologgal, de ugyanakkor ugyanehhez a másik dologhoz képest a lényege tekintetében különböző; amint a lélek és a test esetében van, és ama többi dolog esetében, melyek – bár a természet mássága révén különböznek – hypostatikusan [vagy: az alanyuk révén, *kath'hypostasin*] egyesítve vannak. Ha tehát valami, ami egy másik dologgal egyesülés révén összetett, azonos azzal a személlyé valóság tekintetében [*kath'hypostasin*] – azaz ha azzal egyetlen személlyé vált –, akkor különbözik tőle a lényeg tekintetében. És ha valami egységet alkot és egyesült egy másik dologgal a személyi valóságában, akkor az nem alkot egységet emezzel, és nem azonos nemű [*homogenes*] ezzel a lényege tekintetében is. És ha valami, ami egy másik dologgal összetételben áll, különbözik attól a lényegében, akkor emez hypostatikus unióban áll amazzal.

A hypostatikus unió [*hypostatikē... henōsis*] tehát a különböző lényegeket avagy természeteket egyetlen arculatban s egy és ugyanazon személyben összerakja és összeköti. A hypostatikus különbség [*hypostatikē... diaphora*] akkor áll fenn, ha a közös lényegben bennszemlélt sajátosságok csoportja miatti másság – amely szám szerint elhatárolja az egyik dolgot a másiktól – az individuumok [*atomōn*] sokaságát hozza létre.

A relatív egyesülés az, amelyik a szándékokat [*gnōmas*] összevonja egyetlen akarattá [*thelēma*]. Relatív különbség [*skhetikē diaphora*] ezzel szemben az egyetlen akaratot a szándék különbsége folytán megosztó mozgás.

A relatív egyesülés [*skhetikē henōsis*] baráti hajlandóság, avagy az akaratok harmonikus egyetértése és megegyezése. A relatív különbség [*skhetikē diaphora*] a szándék [*gnōmēs*] mássága vagy az akaratok meg nem egyezése vagy a diszpozíció elkülönülése.

Az összeolvadás értelmében vett egyesülés [*synkhytikē henōsis*] a személyekből [vagy: alanyokból, *hypostaseōn*] összekapcsolódás révén valamely egészszé való összetétel, ahol az összetételt alkotó tagok az egyesülés után egyáltalán nem léteznek a maguk alakjában és formájában, hanem az [önálló] létezésük egyszerre megszűnt és összevegyült és ismeretlen, és az összetételben összevegyült alkotóelemek egyáltalán semmi olyan különbséggel nem bírnak, amely még jelezné lényegi sajátosságukat.

Az elkülönítés [*diairesis*] teljes szétvágás [*tomē*], amely feldarabolja és elkülöníti és önmagában szemlélni engedő lényeg és személy tekintetében egyaránt az egyes dolgok létezését.

A személyi valóság [*hypostaseōs*] sajátossága [*idion*], hogy önmagában nézhető, és hogy az azonos fajúak szám szerint elkülöníthetők. A hypostasisban levő [*enypostatou*] sajátossága vagy az, hogy más, a lényege tekintetében különböző dologgal egyetlen hypostasisban ismerhető meg egy feloldozhatatlan egyesülésben; vagy az, hogy természete szerint egyedekben [*en atomois*] fordul elő fennállás tekintetében.

A lényeg [*ousias*] sajátossága, hogy mindenben és mindenről természetes módon állítható és megmutatkozik. A lényegben lévő [*enousiou*] sajátossága a valószínű létezés [*pragmatikōs hyphistasthai*], és hogy minden személyi sajátosság [*prosōpikōn idiōmatōn*] igaz jegyét hordozza magán.

A képesség [*dynamis*] anyagban lévő működés [*enylos energeia*], a működés [*energeia*] anyagtalán képesség [*aylos dynamis*]. Vagy ismét, a működés a természetből fakadó képesség beteljesedése [*apotelesma*].

A természetből fakadó akarat [*physikon thelēma*] lényegi vágyakozás [*ousiōdēs ephesis*] a természet szerint fenntartó hatású dolgokra. A megfontoló akarat [*gnōmikon thelēma*] a gondolkodás mindkét irányban szabadon választó [*authairetos*] kiindulása és mozgása.

A különbség [*diaphora*] megőrzi a tárgyalt dolgok egymáshoz képesti máságit, és a létezés moduszát is megvilágítja.

Az azonosság [*tautotēs*] megkülönböztethetlenség, amelyben a tárgyalt dolog tökéletes egységességet birtokol, mely a különbség semmilyen modusza számára nem ismert.

(Ford. Vassányi Miklós)

KOSSUTH ORSOVAI BÚCSÚJA – PRÓZÁBAN ÉS VERSBEN

Egy fiktív Kossuth-szöveg karrierje

Amikor Kossuth Lajos kormányzóelnök 1849. augusztus 11-én a kora délutáni órákban Damjanich János vezérőrnagy lefüggönyözött hintóján elhagyta az aradi várat, a hintóban egyetlen kísérője volt, Asbóth Sándor alezredes, a kormányzó elnök szárnysegédje és katonai irodájának vezetője. Útközben találkozott az orosz táborból visszatérő Poeltenberg Ernő vezérőrnaggyal és Beniczky Lajos alezredessel. Tőlük tudta meg, hogy amikor Görgei Artúr tábornok, a feldunai hadsereg parancsnoka arra számított, hogy a hadsereg fővezéréként még bármit elérhet az oroszoknál, tévedett. Hiszen Rüdiger orosz lovassági tábornok válaszában lényege az volt, hogy az oroszok nem tárgyalni, hanem harcolni jöttek Magyarországra, s legfeljebb a feltétel nélküli magyar fegyverletétel időpontjáról hajlandók konzultálni. Poeltenbergék társaságában ott volt a két le nem mondott miniszter, Szemere Bertalan miniszterelnök és belügyminiszter és Batthyány Kázmér gróf külügyminiszter is. Kossuth közölte a két miniszterrel saját és a kormány lemondását, mire azok állítólag tiltakoztak ellene, mondván, hogy ezt nem tehetette „az összes minisztérium megkérdése és hozzájárulása nélkül.”¹

Kossuth velük együtt folytatta útját Radnán át Lugosra. Radnán találkozott Duschek Ferenc pénzügyminiszterrel, aki megkérdte tőle, mitévő legyen az államkincstárral. Kossuth Görgeihez utasította. Ekkor már értesült arról, hogy a déli hadsereg roncsai Lugoson gyülekeznek. Szemere és Batthyány a küzdelem folytatását tervezték a lugosi sereggel, s Kossuth – akivel éreztették, hogy lemondása ellenére továbbra is minisztereknek tekintik magukat – csatlakozott hozzájuk.

Augusztus 12-én mind Kossuth, mind Szemeréék Lugosra mentek, ahol József Bem altábornagy, a déli hadsereg fővezére a hír szerint tartózkodott. Batthyány itt ismét kifejtette neki lemondásának alaki hiányosságait, s megpróbálta maradásra bírni.

¹ Erre ld. Szemere Bertalan 1850. márc. 24-i és Batthyány Kázmér 1850. ápr. 27-i nyilatkozatát, magyar fordításban közli Görgey István: *1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika*, III. k., Budapest., 1888, 513–514. és 526. Ld. még Szemere 1852. nov. 27-én Párizsban írott cikkét (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung 2361, 13. f.).

Kossuth kedélyállapota állandóan hullámzott ezekben a végzetes napokban, optimizmus és pesszimizmus váltották egymást megnyilatkozásaiban. Lugoson némileg rendezettebb sereggel találkozott. Bem és vezérkari főnöke, Guyon Richárd vezérőrnagy, a temesvári vereség után mindent megtettek annak érdekében, hogy a szétvert főszeregből minél nagyobb erőket gyűjtsenek össze. Az egyes hadtestek állapota azonban igencsak eltérő volt. Vécsey Károly vezérőrnagy V. hadtestét Kossuth „jó rendben” találta, de a többi tábornok, Dessewffy Arisztid, Kmety György kijelentették, hogy csapataik az első ágyúlövésre szét fognak szaladni. Kossuth tehát veszte látott mindent. Augusztus 12-én Lugosról levelet írt Görgeinek. Ebben kifejtette lemondásának indokait, majd kijelentette, hogy árulásnak tartaná, „ha minden okszerű lehetőség meg nem kísértetnék a nemzet megmentésére. Árulásnak tartanám, ha Ön nem a nemzet, hanem csak a hadsereg részéről, nevében és számára bocsátkoznék alkudozásba.” A levél azonban nem a hatalom visszavételét, hanem a felelősség áthárítását hivatott szolgálni. Erre utalt utolsó mondata is: „Ezen nyilatkozattal tartoztam magamnak s a hazának, kívánom azt a hivatalos Közlönybe beiktattatni.”²

Lugoson csatlakozott Kossuthhoz Władisław Zamojski ezredes a lengyel és az olasz légióval, s Kossuth ezek fedezete alatt folytatta útját Orsova felé. Útközben arról értesült, hogy az orsovai helyőrség, amely a menekülés útját volt hivatva biztosítani, Bem rendeletére elhagyta helyét, s északnak indult. Kossuth azonban visszarendelte e csapatokat. Teregován kapta Bem levelét, amelyben az altábornagy arra igyekezett rávenni Kossuthot, hogy vegye át újra a hatalmat. Kossuth azonban úgy vélte, hogy a további küzdelemben számára nincs már szerep. Ezért Bem levelére válaszolva, teljesíthetetlen feltételekhez kötötte a hatalom átvételét. Ahhoz, hogy egyrészt Görgei hadserege szólítsa fel őt erre, másrészt Bem vigyen keresztül néhány sikeres hadműveletet, s végül, hogy a bankjegysajtó ismét dolgozni kezdjen. A válaszban hangsúlyozta: „Jelenleg én egyszerű polgár vagyok, több semmi.”³

A levél megírása után pedig folytatta útját Orsova felé. Az orsovai átkelő azonban meglehetősen bizonytalannak tűnt. A túlparton lévő Szerbiában mindenre számíthatott Kossuth, csak barátságos fogadtatásra nem. Nem véletlen tehát, hogy – ellentétben a köztudatban élő képpel – nem a Dunán kelt át, hanem az augusztus 13-i világosi (pontosabban szőlősi) fegyverletétel hírének megér-

² Közli: *Kossuth Lajos összes munkái XV. k. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai*, S. a. rend. Barta István, Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai, Budapest, Magyar Történelmi Társulat – Akadémiai Kiadó, 1955, 849–850. (továbbiakban KLÖM XV.)

³ Közli KLÖM XV. 851–853. Magyar fordításban közli Kossuth Lajos: *Írások és beszédek 1848–1849-ből*, S. a. rend. Katona Tamás, Budapest, Pro Memoria, 1987, (2. kiad. Bp., 1994.) 504–507. (A továbbiakban: Katona Tamás, 1987.)

kezte után, augusztus 17-én kíséretével a havasalföldi határt jelző Csernica partokon átívelő hídon áthajtatva lépett török felségterületre. Innen kísérték másnap a határállomásra, Turnu Severinbe. Itt kereste fel őt a krajovai pasa, a kerület parancsnoka, s az ő közbenjárásának köszönhetően Kossuth és kísérei másnap folytathatták útjukat Vidinbe.⁴

Maga Kossuth így emlékezett meg orsovai tartózkodásáról és átkeléséről az *Irataim az emigrációból* című munkája, 1880-ban megjelent I. kötetében:

„Kifejezhetlen érzelemvihar dúlta lelkemet, midőn a világosi fegyverletétel hontalanná tett.

Nincs szó, mely arról fogalmat adhatna.

Leborultam hazám földjére, mielőtt határán átlépnék; – zokogva nyomtam reá a fiúi szeretet búcsúcsókját; – egy csipetnyi port vettem belőle magamhoz; – még egy lépés, és – – – úgy valék, mint a tört hajó roncsa, melyet a szélvész kidob a homokra egy sivatagon.

Egy török főtiszt, »Alláh«-t említve, üdvözölt barátságosan; – elvezetett a fekhelyhez, melyet isten szabad ege alatt számomra készítettett barátságosan, és – – – kardomat kérte; lesütött szemmel, mintha szégyenlené, hogy török magyart lefegyverez.

Lekötöttem, átnyújtottam szótlantul, könnyel szememben, és ő, jó nyugalmat kívánva; magamra hagyott bánatommal.

Nyugalom és hontalanság!

Ha tudott-e a hitrege Ádámja nyugodni, midőn mögötte, a kitaszított mögött, Éden kertjének kapuja becsapódott, mivel hogy a jó és gonosz tudása fájának gyümölcséből evett!

Én is ettem abból a gyümölcsből, és felismertem a jót s a gonoszt; és felemeltem kezemet a jónak védelmére a gonosz ellen. A gonosz győzött, és én hazámból, – az én Édenemből kitaszítottam.

Ott álltam tompa merengésben a nem magyar Duna partján, melynek habjaiba – amonnan felülről, – a magyar nemzet könnyeiből ég felé szállott vízpára csapadéka vegyült, s kis távolságban tőlem rohant tova a Vaskapu sziklatorlaszán keresztül, zúgva, morogva, mintha szitkozódtnék a meg nem érdemlett végzet ellen.

Én hallgattam e zúgást, mely keblem viharával összefolyt; belebámultam a méltatlanul meghíúsult honfi remények semmiségébe; és arcomon öntudatlanul a kifejezhetlen fájdalom könnyzápóra ömlött alá.

⁴ Kossuth menekülésére ld. Hajnal István I. 21–33. és Hermann Róbert: *Kossuth hadserege. Kossuth fővezérei*, Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára, 2007, 334–338.

Minden volt e könnyzáporban, ami a hazafi szívének fáj; minden! csak egy nem! a reménytelenség nem; a kétségbeesés hazám jövője felett nem.

Úgy tetszett nekem, – még akkor a fájdalom első lázrohamában is úgy tetszett nekem, mintha az ég csillagainak fényszikrázatából, könnyeim fátyolán keresztül egy sugár lövellene felém, mely azt hirdeti borult lelkemnek, hogy nemzetem szenvedni fog ugyan, irtózatost fog szenvedni; mert bosszúja rettenetes a féktelen uralomvágnak, mely a megaláztatás porából nem maga tehetségével emelkedik fel; hát szenvedni fog nemzetem irtózatost, de nem hal bele!

Ez akkor az érzelmek lázában csak amolyan sugalom volt, mely átvillan a szíven a nélkül, hogy a gondolkozó agy idegcsövein keresztül venné útját; olyas valami, mint az, amit a könyörület Istene szokott lövelleni a szenvedőnek lelkébe, hogy meg ne örüljön a bú miatt.”⁵

A kissé dagályos szöveg homályban hagyja, hogy Kossuth mikor és hogyan került „a nem magyar Duna” partjára, s az sem világos belőle, hogy mikor került át a Duna egyik partjáról a másikra. Noha Kossuth emigránstársainak emlékirataiból a részletek viszonylag jól ismertek voltak már a 19. század közepén is, a közvéleményben nem a havasalföldi határon, hanem a Dunán való átkelés képe rögzült, s ezt erősítették meg azok a litográfiák és olajnyomatok, amelyek a Duna partján híveinek búcsút intő, csónakba lépő Kossuthot ábrázolták.⁶

Az orsovai búcsút ábrázoló legnépszerűbb metszeten a dús szakállú Kossuth éppen csónakba készül szállni, zsinóros ruhás férfiak és egyszerű parasztok búcsúznak tőle. Pedig tudjuk, hogy Kossuth Aradról távozva leborotválta szakállát, átfésülte haját, s – mint említettük – Orsovánál nem a Dunán csónakon, hanem a Havasalföldre vezető úton, a Csernica-patak hídján, hintón kelt át.⁷

⁵ Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból*. I. k. Budapest, 1880, V–VII.

⁶ Az orsovai búcsút ábrázoló metszeteket és litográfiákat leírja Rózsa György: *Ikonográfiai katalógus*, in: Körmöczi Katalin (szerk.): „...leborulok a nemzet nagysága előtt”. *A Kossuth-hagyaték*, Budapest, 1994, 383–385., 8 kép leírása. Ezek egyikét közli és leírja Haász Gabriella – Kunics Zsuzsa – Megyeri Anna: 1848–1849 relikviái Zala megye múzeumaiban, in: Béres Katalin (szerk.): *A szabadságharc emlékei Zalában 1848–1849*, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2. javított, bővített kiadás, Zalaegerszeg, 1999, 225–226. Két más változatát is közli Bródy Sándor – Jókai Mór – Rákosi Viktor: *Ezernyolczzásznegyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben*. Budapest, 1898, 360–361.

⁷ A fiktív jelenet feltűnően emlékeztet a *Lenin bejelentí az októberi forradalom győzelmét* című képre. Mint tudjuk, 1917. november 7-én Vlagyimir Iljcs Lenin leborotválta szakállát és bajuszát, és úgy indult el a Szmolnijba, nehogy az utcán járőröző junkerek kezébe kerüljön. A nagy népezér hormonháztartását azonban a Téli Palota bevétele alaposan felborította, mert a győzelem bejelentését ábrázoló képeken már a régi szakáll- és bajuszviseletben pompázik.

Az orsovai búcsú képét erősítette meg már 1849 őszén egy tucatnyi másolatban terjedő kézirat, amely Kossuth orsovai búcsúszózataként vált ismertté, s amely a fennmaradt másolatok csaknem egyöntetű tanúsága szerint 1849. augusztus 15-én Órorsován (néhány másolat szerint Mehádián) keletkezett volna. A „búcsúszózatnak” nincs „autentikus” szövege, az egyes másolatok között is többé-kevésbé jelentős stiláris és szövegeltérések vannak, s egyes másolók láthatóan alaposan lerövidítették a „teljes” változatot. Mégis érdemes megismerkedni vele, mert egyrészt tükrözi 1849 őszének közhangulatát, a közvélemény egy részének akkori várakozásait; másrészt azért, mert nem csupán a hazai Kossuth-kultusz egyik spontán termékéről van szó, hanem egy olyan szövegről, mely a külföldi közvélemény Kossuth-képére is hatással volt.

Órorsóva, 1849. augusztus 15.
Kossuth Lajos fiktív orsovai búcsúszózata⁸

a.) A Dobák Géza tulajdonában lévő másolat

Búcsúszózat a magyar hazához

Hazám! magyarok hazája! Isten veled kínok hazája, többé nem láthatom hegyeid ormait. Többé nem mondhatom hazámnak azon földet, melyen anyámnak emléiből szoptam az igazság és szabadság tejét. – Hazám! megbocsáthatsz-e nékem? ki jólétedért küzdve, most rajtad kívül kénytelen földönfutóként barangolni; megbocsáthatsz-e nékem? ki belőled még csak annyit mondhatok magyar földnek, hová most térdelve vagyok, családom- és néhány hű fiaival a megdőlt magyar hazának? Előttem Te fekszel, kínszenvedett hazám, hátam megett egy bizonytalan jövő.

⁸ Az egyéb köz- és magángyűjteményekben több tucatnyi példányban fennmaradt fiktív szövegnek nincs „hivatalos”, „hiteles” változata. Mi a Dobák Géza magántulajdonában lévő szöveget közöljük. Ezt összevetettük az egykori Aradi Erekllyemúzeum által őrzött, s korábban általunk közölt két változattal, s ezek alapján egészítettük ki a másolási hiba miatt kimaradt szövegrészeket: Hermann Róbert (szerk.): *Okmánytár. Válogatott iratok és dokumentumok. Okmánytár az Aradi Erekllyemúzeum anyagából (1836–1892). A reformkor, a forradom, a szabadságharc, a megtorlás, az emigráció és a kiegyezés korának dokumentumai*, Aradi Erekllyemúzeum, H. és é. n. [Szeged, 2012.] 287–290. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Hermann Róbert, Pelyach István, Szoleczky Emese és Tóth Orsolya. A magyar fordításokat készítette Hermann Róbert és Pelyach István. A bevezető tanulmányt írta Hermann Róbert. A bevezető tanulmányt németre fordította Pingiczter Klára. A szöveg más, eltérő változatait közli Tóth János: *Kossuth-levelek Jászberényben*, Jászkukság, 1982, 1, 32–35.; *Franciscs Károly visszaemlékezései*, s. a. rend. Hudi József, A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 3, Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2001, 273–275.; Tóth Sándor: *Kossuth-emlékek Szabolcsban*, Nyíri Honvéd Egyesület kiadványai, Helytörténet 2, Nyíregyháza, 2002, 181–183.

Téreid pirosló vérrel vagynak beborítva, melyet az irgalmat nem ismerő enyészet feketévé fog változtatni; gyászolni azon győzedelmeket, melyeket a kiontott vérek és szülötteid nyérének szent földedet szentségtelenül tapodó elleneiden. Mennyi szív hálás imája rezgeté meg éretted a Mindenható fülét, te föld! Te, az Istennek akaratával ellenkező helyzetben sülydedett föld! Mennyi millió könnyűi csepegték alá a mélységbe magát a kárhózatot könyörületre hívni fel? Miattad mennyi vér nem pecsétlé azon állítást, hogy a magyar szereti hazáját, s meg is tud halni érte? s mégis, hazám, te rab vagy. Földed fiad számára a mélységből, saját gyomrából vasláncokat fog teremni, lenyűgzendő mindazt, mi szent, megengedni mindazt, mi szentségtelen. – Isten, ha szereted népedet, melyet Árpád hős atyánk alatt annyi küzdés után győzni engedél, kérlek, könyörgök, ne alázd meg hazám! Lásd, hazám, a kétségbeesés között utó határvonaladon is így szólok: bocsáss meg, mert számtalan szülötteid ontották vérüket miattam, éretted. – Én ügyvivőd voltam és pártoltalak, midőn sorsodra véres betűkkel a „vessen” szót feljegyezték. Én szót emelék, midőn azt mondták, „legyen szolga”. – Én kardot öveztem és kezembe ragadtam a véres tollat, midőn riadák: „többé nem vagy nemzet a magyar földön”. Az idő elhaladt és a zord enyészet fekete-sárga betűkkel írta le a történet könyvébe a halált, s azt megpecsétlendő, elhívta az éjszaki Kolosszust⁹, hogy a pecsétnyomó a vászonyba¹⁰ mélyebben benyomuljon, melyet csak a meleg keletrészt fog fölolvasztani,

Látod föld, mely annyi vért bocsátál mélyedbe, számadra nincs kegyelem, mert honficsontokból domborult halmaidon a zsarnokság és durva önkény szegi meg az átkos kenyeret. Látod föld, kit tápláltak magyar zsíroddal, ellened jött a hazaáruló¹¹, és tetőidet egyenlővé tevő göröngyeiddel, mely göröngyök a szegény magyar honvéd csontjait földik, lerántá róluk az egyetlen födelet, melyet számukra bíbor helyett vértől pirosló főveny szemeidből oly pazarlólag osztogattál. – De te, szolgaság hazája, drága hon, kedves nemzetem, [ezt mind eltűréd, elszenvédéd, nem átkozád helyzeted, mert kebledben minden hiúi rémeid fölött befészkelé magát a remény.

Nemzetem!]¹² Magyarok! Ne fordítsátok el arcaitokat, hiszen én most is éretetek könnyezem, roskadozó lábaim alatt lévő is magyar földnek hívják. Engedjétek meg, magyar földről szólok így hozzátok, eszméletlenül, – mert többé nem vagyok hazám fia, – többé nem vagyok körötökbe, többé nem szabad hozzátok magyarul szólni. Te megbukál, a¹³ leghívebb nemzet, megbukál azért, mert meg-

⁹ Ti. Oroszországot.

¹⁰ Más szövegváltozatokban helyesen: viaszba

¹¹ Ti. Görgei Artúr.

¹² Ez a rész másolási hibából kimaradt.

¹³ Helyesen: „ó,”

buktatád enmagadat. – Nem külellenség ostromló fegyvere ásta meg sírodat, – nem az ellened szegülő 14 nemzet¹⁴ ágyúi ijesztének el hazaszeretetedtül; nem a Kárpátokon áttört 15-ik ellenség kényszeríté fegyvereidet halomra ledobni; nem, fájdalom; el valál árulva, te föld, el valál adva, te haza, – megírva gyásziratod, te magyar nemzet; s ez mind azon ember által, kirül merész gondolatim elébb teték volna föl azt, hogy nincs Isten, mintsem legkisebb álmélkodásomban is őt, mint hazaárulót lelkemnek bevallottam volna; őtet, kinek kevés napokkal ezelőtt kezeibe tettem le a magyar haza kormányát, ki esküvel pecsétlé azt utolsó csepp vérig védeni; – és ő hazaárulóvá lett, mert kedvesebbek valának a csábító arany színei azon vérnél, mely számos ezrek testéből kiomlott a drága hon megmenntésére, – kedvesebb volt előtte a nemtelen érc hazájánál, nemzeténél, Istenénél, mely őt, s melyeket ő pokolyi [sic!] szövetkezetek után elhagyott. De magyarok! nemzetem! ne vádoljatok, mert kénytelen valék a férfiúnak kiszemelt állásomat elfogadni engedni; őbenne bízott a nép, benne remélyt a nép, szerette a hadsereg. Ő magának oly állást vívott ki, melyre én magam is büszke leheték; és mégis, ezen ember megghiúsította a nemzetnek benne helyezett bizalmát, megcsalta reményeiben, és a hadsereg szeretetét gyűlöltséggel viszonzta. – Átkozd meg őt, magyar nép, átkozd meg azon emlőt, mely neki a legelső alkalommal az élet nedvét nyújtandó, el nem fonnyadott. – Én szerettelek, Európa leghívebb népe, mint szeretem a szabadságot, s te híven küzdöttél, a szabadság Istene azért nem fog emlékéből kitörölni, légy áldott örökre! Jövendőd egy mély pokol, melynek büzhödt fenekét Albion tölgyei fogják kitisztítani; és e jövendőt én varázsoltam elődbe. Nem helyezem reményeimet egy kacér nemzet ajálkozó ígéréteibe, nem építem légvárara azon óhajtásomat, hogy te, hős nemzetem, nemzetek leghősebbike, szabad is légy; mert mily szép, ha szabad a hős; elveim nem a szabadság bűvár Washingtonéi valának, s tetteim nem Tell Vilmos tetteit bélyegzék. – Én szabad nemzetet óhajtottam, szabadot, milyent teremteni csak Isten tudhatott volna, és te meghalál, mint meghal a lilium, hogy a jövő évre izmokkal erősödve, szebb virágokat hajts, – meghalál, teled elérkezett, de teled nem lesz oly tartós lesz, mint Szibéria fagylaló levegője alatt sínlődő nemzeti társadé.¹⁵ Nem! fölötted 15 nemzet ásta meg a sírhalmot, de azért azt levonni rólad eljövök én, – a 16-ik szabad nemzet százezreitől kísértetve – légy hű nép addig is, mint valál mindég, szabd magad a Szentírás szavaihoz: imádkozzál halotti miatyánkot, énekelj halotti zsolttárt; s csak akkor dalold nemzeti dalodat, midőn meghallod határaidon Albion

¹⁴ Itt nyilván a magyarországi társnemzetekről (horvátok, szerbek, szlovákok, románok, németek) és az osztrákokról van szó, esetleg a birodalom többi népeiről (csehek, ukránok, olaszok, lengyelek), amelyek fiai a cs. kir. hadsereg Magyarországon bevetett ezredeiben harcoltak. Azt, hogy a tizennégy nemzet pontosan hogyan jött ki, nem tudjuk.

¹⁵ Ti. az orosz fennhatóság alatti lengyeleké.

hatalmas álgyúit dörögni. Én megyek, viszem magammal azon kincseket, melyeket te oly híven és századokon át őriztél, [melyért te annyi vért ontál, azért,]¹⁶ hogy oly fejekre és vállakra ne helyezd, mely neked megtiltotta élned, – és ki belevágott az Isten jogaiba; ki ezt mondja: „teremtettem embert, szabadot”. Ezek pedig mondják, akarunk embert rabszolgaságba sínlődve látni. De te, bosszú tűrő Isten, tudod mit teszesz, ha most elfordítottad is arcodat mirólunk; és most, nemzetem, Isten és a szabadság angyalai legyenek veletek! Magyarok, ne átkozatok meg, hisz ti büszkék lehettek; mert a pártütőket legyőzni Európa oroszlanjai keltek fel. – Én, mint vitézeket foglak felmutatni a világ előtt, és a vitézek ügyét pártolni fogja a nemzetek legszabadabbika. – Isten veled föld, melyre annyi vér omlott, megengedj, ellened is vétettem, rólad e foltoknak nem szabad elenyészni, ezt még jeléül fogjuk felmutatni egy népnek mely tégedet szeret.

Isten veled, magyarok ifjú királya, ne feledd el, hogy e nép nem a tiéd, a korona, mellyel hős királyok ülének a trónon, nincs fejedem, mert viszem azt, mint szívemet, mely szegény nemzetemért dobogni soha meg nem szűnik. Isten veled még egyszer, király, ne feledd, hogy a nemzet nem érted van, ezt megmutatni, hiszem Isten után, Budának éretted lerombolt várán¹⁷ lesz alkalmam. A nemzetek Mindenhatója áldjon meg nemzetem. Higgy, szeress, remélj.

Orsován, augusztus 15-én 849.

Kossuth Lajos

b.) A Haynau által 1849. november 11-én Schwarzenberg miniszterelnökhöz eljuttatott kivonatos változat

És te, nemzetem, meghalál, mint meghal a lilium, hogy a jövő évben izmokkal megerősödve, szebb virágokat hajtson.

Meghalál, teled érkezett, de a tél nem lesz oly tartós lesz, mint Szibéria fagyalaló levegője alatt szétszilált [sic!] nemzet társadé.¹⁸

Nem – fölötted 15 nemzet ásta a sírhantot, de a tizenhatodik nemzet – mely szabad – százezreivel kísértette, jövök nemsokára azt levenni.

Légy hív addig is, mint valál mindig, szabd magadat a Szentírás szavaihoz.

Imádkozz halotti miatyánkot, énekelj halotti zoltárt, csak akkor danold nemzeti dalaid, midőn hallod határaidon dörgeni Albion hatalmas ágyúit.

¹⁶ Másolási hiba révén kimaradt.

¹⁷ Utalás Buda 1849. május 4–21. közötti ostromára és a magyar honvédsereg által történt bevételére.

¹⁸ Ti. az orosz fennhatóság alatti lengyeleké.

Én megyek, s viszem magammal azon kincseket, melyekért te annyi vért ontál, hogy olyan vállakon és fejekre ne helyezd, mely néked megtiltotta élned, és ki belevágott Isten jogaiba; mert ezt mondja az Úr: „teremtettem embert, de szabadot”. – Ezek pedig mondják: akarok népet rabságban sínlődni. – De te, boszszútűró Isten! Tudod, mit tészesz, ha most elfordítottad is tőlem arcodat. – És te, nemzetem! Isten emléke és a szabadság angyalai legyenek veled.

Magyarok! ne átkozzatok engem – hisz büszkék lehettek, mert a pártütőket legyőzni Európa oroszlányi keltek fel ellenünk. Én, mint vitézeket foglak bemutatni a világ előtt, s a vitézek ügyét pártolni fogja a szabad népek legszabadabbika.

Isten veled föld! melyre annyi vér omlott, megengedj te is, ellened is vétettem. Rólad a vérfoltoknak elenyészni nem szabad, ezt még tanújelül mutatjuk fel egy népnek, mely téged szeret.

Isten veled, magyarok ifjú királya, ne feledd el: hogy a nép nem a tiéd, a korona, mivel hős királyok ülnek a trónuson, nincsen fejedem, mert viszem azt, mint szívemet magammal, mely érted sóhajtani és dobogni soha meg nem szűnik.

Isten veled még egyszer, király! ne feledd azt, hogy a nemzet nem érted van, ezt megmutatni – hiszem Isten után – Budának lerombolt várában lesz alkalmam.

A nemzetek Mindenhatója áldjon meg nemzetem!

Higgy, szeress, remélj.

A szöveg szerzőjét és pontos keletkezési idejét nem ismerjük. Annyi bizonyítható, hogy a szózat 1849. november közepén már elterjedt az országban. November 5-én Joseph Gerstner von Gerstenkorn vezérőrnagy, a temesvári cs. kir. katonai kerület parancsnoka juttatta el annak kivonatos másolatát és német fordítását Julius Haynau tábornagyhoz, a magyarországi III. cs. kir. hadsereg parancsnokához. Kísérőlevelében közölte, hogy az iratot Fábry Ignác temesvári címzetes püspöktől kapta, akinek viszont egy bizonyos Szilágyi Lajos, „egy igen művelt és lojális érzelmű megyei hivatalnok” küldte Nagyváradról. Gerstner a jelentésben közölte, hogy annak érdekében, hogy a Vidinből hazatérő „lázadozat” megakadályozza a forradalmi iratok terjesztésében, valamennyiüknél elrendelte a magukkal hozott iratok szigorú átvizsgálását. Azaz, Gerstner úgy vélte, hogy a szöveg a határon túlról kerülhetett be az országba.¹⁹

A párhuzamos magyar és német szöveget november 11-én Haynau felterjesztette Felix Schwarzenberg herceghez, az osztrák kormány miniszterelnökéhez és külügyminiszteréhez. A kivonatos másolat fejléce szerint azt Kossuth adta ki és az őt kísérő honvédtisztek osztogatják és terjesztik. A másolat nagyjából a szöveg

¹⁹ *Abszolutizmuskori iratok. Detail-Canzlei des III. Armee-Oberkommando, Hadtörténelmi Levéltár, Budapest., 1849, 212.*

utolsó harmadát tartalmazta, valószínűleg azért, mert Kossuth itt beszélt arról, hogy magával vitte a koronázási ékszereket; s a cs. kir. hatóságok már ekkor nyomoztak azok holléte után. A nyomozás meglehetősen hosszú ideig eredménytelen is volt, amiben az ilyen téves információknak is szerepük lehetett.²⁰

1849. november 24-én Francsics Károly veszprémi szabólegény jegyezte fel naplójába a teljes szöveget.²¹ Waltherr Ime november 27-én Pesten írott naplójegyzete szerint a nép szélében beszéli, „hogy Kossuth csakugyan jó, s sajátóság fantáziája szerint segítséget is adott melléje, nevezetesen a vastag magyarokat, a szittyániakat és albániakat. Honnét vette eredetét e hiedelem, azt a jó isten tudja, – hogy albániak is vannak Kossuth szabadító seregében, hihetőleg Orsován írott búcsúszavaiban említett Albion ágyúinak nem jó értelmezéséből származik.”²²

De a szöveg nem maradt a határokon belül. Az emigráns miniszterelnök, Szemere Bertalan november 15. után jegyezte fel naplójába, hogy a

„most megjelen Orsováru, aug 15-rül egy búcsúszó a magyar nemzethez. Hazugság a dátum, 5 napig, [augusztus] 13–17-ig Mehádia s Orsova közt kóválygott, bujdoklott, megfeledkezve, hogy nem magát, a nemzetet kellene megmen-teni. Senkit nem fogadott, senkivel nem értekezett, kerülte a népet, a sereget, mely őt kereste, s követte eddig. De a dátum semmi.

Tartalma borzasztó hazugság. A világon ily számárnak, nemzetét ily vaknak senki nem tartotta a föld hátán. »Ő a legjobb hazafinak tartá Görgeit«, – és nem ő gyűjtött ellene Szegeden sereget a minisztérium mellőzésével? »Ő már nem használhatott, ő vesztette népszerűségét« –, és nem ő dicsekvék-e még Szegeden is a nép hatalmával, mely az övé a tábor [a hadsereg], a diaeta [az országgyűlés] ellen is? »Ő kényszerítve volt ekképpen áltadni a hatalmat, mivel jobb kezekben is hitte«, – és nem ő szorította esti 9 órára a hatalom kezdetét, mint nekünk Radnán mondá, nehogy Görgei elfogassa s kiadja?

És ez az ember még mindig képes bolondítani a világot! És talán még egyszer kezébe veszi a haza sorsát!

Én nyilvánítám mindenütt, hogy e rettenetes esetben főbe lövöm!”²³

²⁰ Haynau – Schwarzenberg, Buda, 1849. november 11. No. 212/DK. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Geheimakten. Nachlaß Schwarzenberg. Karton 10. Fasc. III. No. 152. Fogalmazványát ld. az előző jegyzetben hivatkozott irat mellett.

²¹ *Francsics Károly visszaemlékezései*, s. a. rend. Hudi József, A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 3, Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2001. 273–275. A korábbi közlésből kimaradt. Francsics Károly: *Kis kamorámban gyertyát gyűjték*, válogatta és sajtó alá rendezte Vörös Károly, Budapest, 1973.

²² Abafi Lajos (szerk.): *Waltherr Imre naplója, Hazánk X. k.*, 25.

²³ *Naplóm. Száműzetésében írta Szemere Bertalan*, Pest, 1869. I. k., 72.; Szemere Bertalan: *Napló (1849–1861)*, s. a. rend. Albert Gábor, Miskolc, 2005, 76–77.

Szemere november-december fordulóján írott naplójegyzeteiből tudjuk, hogy ekkorra a búcsúszózat már Nagy-Britanniába is eljutott, s a Times egyik cikkírója élesen jegyezte meg, „hogy nem mutat mély lelkiismeretre, azon nemzettől, melyet a végveszélybe döntött, egy elégiával válni meg” s a lap ennek alapján is „önzőnek és egyébnek is nevezi.”²⁴

A búcsúszózat hitelessége azonban foglalkoztatta Szemerét, s a törökországi emigrációból sikeresen kijutott Gorove István képviselő 1850. február 22-én kelt levelében közölte vele, hogy véleménye szerint „Kossuthnak augusztus 14-i búcsúja nem tőle ered, soha legalább tőle, sem a vidini menekvőktől eziránt egy hangot sem hallottam, s itt, Londonban láttam először angolra lefordítva.” Közölte, hogy Kossuth Sumlán nyilvános helyen az első 4-5 napban nem mondott beszédet, s ő maga csupán egy november 23–24. táján, négy fal között, 8-9 ember előtt mondott beszédéről tud.²⁵

A szöveg ekkor kezdte meg karrierjét a nemzetközi irodalomban. 1852–1853-ig, a magyar küzdelem iránti érdeklődés lecsengéséig vagy egy tucatnyi német, angol, és francia kiadványban jelent meg teljes vagy kivonatos fordításban.²⁶

²⁴ Szemere: i.m., 78.

²⁵ Gorove István – Szemere Bertalan, London, 1850. február 22. Közli: *Szemere Bertalan leveleskönyve 1849–1865*, s. a. rend. Albert Gábor, Budapest, 1999, 9–10.

²⁶ *Ludwig Kossuth und Ungarns neueste Geschichte. Unter Mitwirkung ungarischer und österreichischer [sic!] Schriftsteller herausgegeben von Arthur Frey*, Mannheim, 1849, III. k., 177–180.; Julian Chownitz: *Geschichte der ungarischen Revolution in den Jahren 1848 und 1849 mit Rückblicken auf die Bewegung in den österreichischen Erbländern*, Stuttgart, 1849. II. k., 326–327. (kivonat); [Josef] A[lois] M[os]-h[ammer].: *Ludwig Kossuth und die jüngste Revolution in Ungarn und Siebenbürgen. Umfassende Biographie des Hauptführers der magyarischen Bewegung*, Wien, 1850. 184–187.; *Louis Kossuth and the Last Revolutions in Hungary and Transylvania. Containing a Detailed Biography of the Leader of the Magyar Movement*, London, 1850. 380–385.; A. B. M. Wildman: *A Brief History of Hungary, Letters of Kossuth &c. &c. and Lyrics on the Hungarian Struggle*, Bradford, 1850, 29–33.; Félix Martin: *Guerre de Hongrie en 1848 et 1849*, Nantes, 1850, 241–246.; *Gesammelte Werke von Ludwig Kossuth. Aus dem Ungarischen übersetzt und herausgegeben von G[ustav] Zerffy, Privatsecretair Kossuths*, Grimma und Leipzig, 1851, Zweiter Band. 181–187.; Philipp Korn: *Neueste Chronik der Magyaren. Geschichtliche Darstellung der Zustände des Lebens und Wirkens der Ungarn in und ausserhalb ihrer Heimat, von der russischen Invasion in Ungarn und Siebenbürgen bis auf die gegenwärtigen Tage. Band I. Kossuth und die Ungarn in der Türkei. Eine getreue Schilderung der Schicksale und Erlebnisse der ungarischen Emigranten im Lande der Osmanen, nebst Darstellung des überwiegenden Einflusses Englands und Russlands bei der türkischen Pforte zu Constantinopel*, Hamburg – New York, 1851, 55–60.; P. C. Headley: *The Life of Louis Kossuth, Governor of Hungary, Including Notices of the Men and Scenes of the Hungarian Revolution. To which is Added an Appendix Containing his Principal Speeches &c. with an Introduction, by Horace Greeley*, Auburn, 1852, 212–215.; Henry W. de Puy: *Kossuth and his Generals: with a Brief History of Hungary; Select Speeches of Kossuth; Etc. With an Introduction by Hon. Henry J. Raymond, Late Speaker of New York, Assembly, and Editor of N. Y. Daily Times*, Buffalo, 1852, 285–288.

Magyarországon a nyomtatásban megjelent munkák közül először a Vahot Imre által Makay Sándor krassói alispán emlékirata alapján írott munka utal a búcsúszózatra. Eszerint a menekültek Magyarországról történt távozása után nem sokkal „egy, tömérdek ember által leírt búcsúzó keringett a magyar hazában, melyet állítólag Kossuth írt volna a nemzethez Orsován”; ezt követően idézi azt a bekezdést, amelyben Kossuth angol segítséggel biztatja a magyarokat. Majd így folytatja: „Ezen búcsúszózatot soha nem írta Kossuth, mert az egész nem egyéb, mint az ő sajátos stíljével ellenkező üres dagályú költői ábránd, s mert Kossuth még Orsován legkevésbé bízott Albion pártoló ágyúiban, s mert e szózatban az is mondatik, hogy ő magával viszi a magyar koronát, holott a török vesztegházban, hol mindenét kikutatták s megfüstölék, híre sem volt a magyar szent koronának.”²⁷

Makay, és az ő nyomán Vahot tehát úgy tudja, hogy a búcsúszózat röviddel Kossuth és társai emigrálása után keletkezett. Az emigráns emlékiratokban és naplókban azonban – egyetlen emlékirat kivételével – nincs nyoma annak, hogy a szöveg török területről érkezett volna Magyarországra. Ez az egyetlen kivétel Pap János, az 55. honvédszászlóalj főhadnagyának munkája. Pap alakulatát 1849 júliusában a Vöröstoronyi-szoroson át szorították ki az oroszok Havasalföldre, ahol a törökök előtt kapituláltak, s 1849. augusztus 28-án érkeztek meg Craiován és Kalafáton át Vidinbe. Pap szerint itt kapta kézhez „Kossuthnak Végszavait Orsováról, 1849. évi augusztus 15-éről a Honhoz keltezve, melyben a hazát elveszetteknek mondja”; majd több bekezdést is idéz a szövegből. A probléma csupán az, hogy egyetlen más emigráns naplójában vagy emlékiratában sincs más, erre utaló adat, s az emlékiratot közreadó Szalczer Sándor a munka előszavának tanúsága szerint maga öntötte formába azt, s ehhez a szakirodalom segítségét is igénybe vette. Azaz, nem zárható ki, hogy a Pap időskori feljegyzései és szóbeli közlései alapján készült munka e tekintetben nem a tényeket, hanem a törökországi emigrációt követően összeszedett egyéb ismeretanyagot tükrözi.²⁸

A Kossuthról emlékirataiban még a keresztvizet is leszedő Szedlák Mátyás honvéd hadnagy, aki a szőlősi fegyverletétel után Nagyváradra, majd onnan az orosz csapatok 1849. októberi távozása után Aradra menekült, azt írja, hogy Aradra „levélileg egyre érkeztek badarnál-badarabb hírek”, például arról, hogy

²⁷ Imrefi [Vahot Imre]: *A magyar menekültek Törökországban*, Pest, 1850, 27.

²⁸ Pap János – Szalczer Sándor: *A magyar emigránsok Törökországban 1849–1861*, Pécs, 1893, 20. Keletkezésére ld. uo.1–6. Nem ír a szózatról a Pappal együtt érkező Kuné Gyula, Bíró Ede és Kinizsi István sem. Bíró Ede: *Három világrészben. 1848–49, Történelmi Lapok*, 6. évf. (1897.) 10–11., 23–25.; Kuné Gyula: *Egy szabadságharcos emlékiratai*, Ford. Berák Pál. Chicago, 1913.; Kinizsi István: *A „Sánta Huszár” naplója. – Történelmi emlékek az 1848–1849-es magyar szabadságharc katonáinak emigrációs életéből*, Veress Endre nyomán sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Sebestyén Mihály, Impress Kiadó. Marosvásárhely, 1999.

Perczel Mór vezetése alatt a magyar-török egyesült hadak megverték az oroszokat. „Továbbá kézről kézre járt Kossuth orsovai búcsúszózata, mely később nyomtatásban is megjelent, de kihagyásával azon tételnek, melyben Kossuth ily káromkodást mond Görgeire: »Átkozott legyen azon emlő, mely neki (Görgeinek) életnedvet nyújtandó, el nem fonnyadott.«”²⁹

A szöveg egyébként Kossuthhoz is eljutott, s 1850-ben két alkalommal is magánlevélben cáfolta annak hitelességét.³⁰ A későbbiekben azonban nem különösebben foglalkozott vele. Amikor azonban az *Irataim az emigrációból* I. kötete megjelent, a fentebb idézett bevezető harmadik bekezdéséhez egy lábjegyzetet illesztett: „Kevéssel azután, hogy hontalanná lettem, az európai sajtóban egész körutat tett egy búcsú-szózat nemzetemhez nevemben. Az költött szózat. Én sem azt, sem mást nem írtam.”³¹

De mi volt az a „más”, amit nem írt? Alapesetben (és főleg Kossuth részéről) elég lett volna a búcsúszózatra korlátozódó cáfolat. Miért tartotta fontosnak ezt a nyomatékosítást?

Nos, ennek alighanem két oka volt. Az egyik a prózaibb ok. A szabadságharc leverése után a magyar és a nemzetközi sajtóban az olvasóközönség érdeklődésének kielégítése végett egymás után jelentek meg a magyar szabadságharc történetét tükröző dokumentumok, hiteles iratok és hamisítványok egyaránt. Ezek többségének első közlése Magyarországon vagy a Habsburg-birodalom területén jelent meg, de láthatólag voltak olyan iratok is, amelyeket külföldön költöttek. Az előbbire példa Kossuth 1849. augusztus 11-én Aradról Batthyány vagy Esterházy Kázmér grófhoz írott állítólagos levele, amelyet először a *Die Wanderer*, aztán a *Pesther*, majd a *Pressburger Zeitung* közölt, majd onnan több, külföldön megjelenő munkába is bekerült³²; az utóbbira a szintén Orsovára és augusztus 15-ére datált, szintén Kossuth által Adam Potocki lengyel herceghez írott levél, amelyet a francia sajtó publikált.³³

²⁹ Szedlák Mátyás: *Leleplezések a magyar szabadságharcz és a magyar emigráció idejéből (1848–1861)*, Budapest, é. n. [1897.], 45.

³⁰ Hajnal István: *A Kossuth-emigráció Törökországban. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez*, Budapest, 1927. I. k. 61, 2. jz.

³¹ *Irataim* I. k. V. o.

³² *Die Wanderer*, 1849. aug. 29.; *Pesther Zeitung*, 1849. aug. 30.; *Pressburger Zeitung*, 1849. szept. 13. Korabeli magyar fordítását közli Vizer János: *A magyar forradalom eseményeinek rövid vázlatja*, OSZK Kézirattára. Oct. Hung. 354. 119–120. f. A német szöveget idézi Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés és története*, Budapest, 1936. 75. és Kosáry Domokos: *A Görgey-kérdés története*. Budapest, 1994. I. k. 151–152.

³³ A République 1849. okt. 7-i száma alapján közli Kovács Endre: *Szabadságharcunk és a francia közvélemény*, Budapest, 1976, 314–316. (A monográfia egy korábbi részében szept. 7-i megjelenést említ. Uo. 264.)

A másik ok ennél némileg bonyolultabb. Kossuth 1849. szeptember 12-én levelet fogalmazott meg az angliai és franciaországi magyar követekhez és diplomáciai ügynökségekhez. Ebben az iratban, a híres-hírhedt vidini levélben fejtette ki részletesen nézeteit a szabadságharc vereségének okairól, s nevezte meg a bukás egyszemélyi felelőseként Görgeit. A levél lényege azonban nem ez volt. Kossuth ugyanis abban reménykedett, hogy az új világpolitikai helyzetben Magyarország ügye az európai hatalmak érdeklődési körébe kerülhet – ha sikerül bebizonyítani, hogy a magyar szabadságharc vereségének oka nem a magyar állam belső gyengeségében, hanem egy esetleges tényezőben, a magyar fővezér árulásában keresendő. A levél végén azt is kifejtette, hogy az 1849. év tanúsága szerint Ausztria képtelen egyedül fenntartani nagyhatalmi állását, s a centralizált Ausztria nem más, mint „az orosz szatelliszé.” Kossuth úgy vélte, hogy Angliának és Franciaországnak ezért is érdeke Magyarország önállóságának fenntartása. Kossuth – bár a Habsburg-ház trónfosztását továbbra sem kívánta visszavonni – úgy vélte, célszerű lenne létrehozni Magyarország és Ausztria szövetségét, kölcsönös segítségnyújtási kötelezettséggel és az osztrák államadósság egy részének magyar részről történő átvállalásával. E kapcsolatban kiindulási alapnak az 1848. évi törvényeket tekintette, kiegészítve a magyar országgyűlés 1849. július 28-i határozataival a nemzetiségek kívánságairól.³⁴

A levél másfél hónap múlva, 1849. október végén el is jutott Teleki Lászlóhoz Genfben, majd pedig tőle Pulszky Ferenchez Londonba.³⁵ Úgy döntöttek, hogy némi rövidítéssel közzéteszik annak szövegét. Ez a szándékuk azonban megghiúsult, miután Orosz József németül publikálta az egész szöveget, s a nyugati sajtó ezt vette a továbbiakban alapul.³⁶ A szöveg rövidített, magyarra visszafordított változata Szilágyi Sándor kiadásában 1850-ben megjelent Pesten is. A rövidítések azonban nagyjából éppen a Kossuth által kifejtett politikai koncepciót érintették, s ami nyilvánosságot kapott, az a körítés volt: a Görgei árulására vonatkozó kevéssé tényszerű fejtegetés volt.³⁷

³⁴ Teljes szövegét kiadta Katona Tamás, 1987, 508–529.

³⁵ Teleki – Pulszky, Genf, 1849. október 31. Közli V. Waldapfel Eszter: *A forradalom és szabadságharc levelestára. IV. k.*, Budapest, 1965. 423–424. Orosz József közlését ld. *Die Catastrophe in Ungarn. Original-Bericht von Ludwig Kossuth aus Widdin*, Leipzig, 1849.

³⁶ Ld. erre Teleki 1849. november 15. – december 20. között Pulszkyhoz intézett leveleit. Közli őket Vértesy Jenő: *Gr. Teleki László levelei Pulszky Ferenchez, Irodalomtörténeti Közlemények*, 27. (1917.), 224–227.

³⁷ Szilágyi Sándor: *Kossuth a forradalom végnapjairól*, Magyar forradalmi adattár I. Pest, 1850.; innen újraközölve: A „Widdini levél”. Kossuth a forradalom végnapjairól. Vidin, szeptember 12-iki szövege az angol és francia politikai agensekhez. Jegyzettel kísérve Szilágyi Sándortól. Pest, 1850, in: Görgey Arthur: *Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években*, Fordította németből Görgey István. Budapest, 1911. II. k. 397–422.; Kossuth Lajos a forradalom végnapjairól, in: *Görgey contra Kossuth*, S. a. rend. Pusztaszeri László, Budapest, 1989, 21–42.

Miután mind a német fordítás, mind a magyar visszafordítás olyan képet rajzolt a szabadságharc végnapjairól, amely messze állt a tényszerűségtől, Kossuth külföldi és magyar kritikusai (az utóbbiak között például Szemere Bertalan) a vidini levelet gyakran kritizálták, állításait szívesen cáfolták. Kossuth tehát mind emiatt, mind pedig azért, mert a levélben kifejtett politikai koncepciótól 1849 ősze után egyre inkább eltávolodott, s Magyarországnak jövőjét a Habsburg-birodalmon kívül képzelte el, láthatóan igyekezett „megfelekedni” a vidini levélről, s későbbi munkáiban sem hivatkozott rá. A „sem azt, sem mást nem írtam” formula tehát úgy is volt érthető, hogy Kossuth megtagadja a vidini levél szerzőségét, együtt a benne foglalt állításokkal. Egy dologban azonban Kossuth nem engedett: ez Görgei árulásának tétele, amely élete végéig műltszemléletének sarkalatos pontja maradt.

A vidini levél itthon is elsősorban ahhoz a „művelt” közönséghez jutott el, amely 1850-ben is ki volt éhezve a forradalom és szabadságharc történetéről szóló munkákra. De emellett a társadalom alsóbb rétegeiben ugyanígy hatott az orsovai búcsúszózat is, annál is inkább, mert ennek történelemképe nem sokban különbözött a vidini levélétől: a szabadságharc vereségét elsősorban Görgei árulásának, s csak másodsorban a túlerőnek tulajdonította, s az ország függetlenségének helyreállítását külföldi segítségtől remélte.

Egy komoly eltérés persze volt: a vidini levelet író Kossuth ugyan nem zárta ki az Ausztriával való szövetségekötést, de nem kívánta Ferenc Józsefet látni a magyar trónon, s élete végéig szerencsétlenségnek nyilatkoztatta, hogy Ausztria és Magyarország trónján ugyanaz a személy ül; 1867-ig pedig trónbitorlónak tartotta I. Ferenc Józsefet. A Kossuth nevében költött orsovai búcsúszózat viszont a magyarok ifjú királyának nevezte őt, ami egyet jelentett annak elismerésével, hogy I. Ferenc József legitím magyar uralkodó.

Az orsovai búcsúszózat elterjedtségét jól mutatja, hogy gyakorlatilag az ország minden pontján került elő belőle példány. Mint láttuk, 1849. november elején már Nagyváradon volt, a hónap végén már Veszprémben is elterjedt a szöveg. A fővárosi közgyűjtemények több tucat példányt őriznek belőle, de a 19–20. századi közlések alapján tudjuk, hogy előfordult a Bács megyei Topolyán, a szepesi Késmárkon, Szabolcs megyében, Jászberényben. Néhány éve egy szegedi ócskapiacra tűnt fel egy darabja, de őrizi egy példányát a körmendi helytörténeti gyűjtemény is. Mindez meglehetősen széleskörű elterjedtségre mutat.

A történész-szakma képviselői soha nem vették komolyan, hogy ezt a dagályos szöveget Kossuth írta volna – egyetlen kivétellel. A forradalom centenáriuma megjelent osztrák „hivatalos” összefoglaló szerkesztője és nagyjából szerzője, Rudolf Kiszling a Schwarzenberg-hagyatékban megtalálta a Haynau által fel-

küldött kivonatos másolatot, s ennek alapján hosszan idézett a német fordításból azzal, hogy az Kossuth orsovai beszédének szövege.³⁸

A 19. század végén Kossuthot két ízben is megkeresték a szöveg hitelessége ügyében. Először Krémer Rezső, a *Közép-Bácska* című lap szerkesztője, akihez egy topolyai polgár hagyatékából küldték be az „1849. kisasszonyhava 15-én Orsovánál Kossuth Lajos által mondott búcsúbeszéd” című iratot közlésre. Krémernek azonban kételyei támadtak az irat hitelességével kapcsolatban, s 1887. november 1-jén levélben fordult Kossuthhoz. Kossuth november 12-i válaszában visszautalt az *Irataim az emigrációból* I. kötetében található ominózus jegyzetre, majd érezhető indulattal így folytatta:

„Én, megvallom, bámulatra méltó dolognak tartanám, ha akadt volna, vagy akadna gondolkozó ember Magyarországon, aki ama jegyzék olvasása nélkül is, feltehető vagy tehetné rólam, hogy én oly tartalmú búcsúszózatra képes leheték. De Ön meg kíván általam erősíteni nézetében. Hát a leghatározottabban kijelentem, hogy az az egész búcsúszóziati história valami beteges fantáziának szüleménye; minden részletében költött, merő hazugság, egy rossz mese. Sem azt, sem semmi más búcsúbeszédet nem mondtam sem Orsován, sem sehol másutt azon boldogtalan emlékü időben, midőn a hontalanság keserves útjára léptem, úgy, a mint *Irataim* előszavának első soraiban megírva van. Sokszor és sokat volt alkalmam tapasztalni, hogy a leghaszontalanabb pletykakoholmányok mi könnyen találhatnak annyi hitelre, hogy még a történelembe is belejutnak, hát minthogy abban a koholt beszédben a koronáról is van szó, annak hozzátételével, hogy én azt »viszem«, engedje meg Ön nekem ez alkalmat, annak kijelentésére felhasználnom, hogy én nemcsak nem »vittem« a koronát, hanem annak elviteléről, mint Orsova táján elrejtéséről még csak tudomásom sem volt. – A belügyminisztériumra tartozott a dolog, s hírem, tudtom nélkül történt, a mi történt! Egy másik beszéd is köröztetett az országban, melyet állítólag a kápolnai csatatéren mondtam volna – az is költött beszéd, az is mese.”³⁹

Még fulminásabban tört ki Zvarinyi Sándor, a késmárki evangélikus líceum történelemtanárához írott levelében. Zvarinyi megküldte neki a búcsúszózat egy (állítólag szintén a Bácskából származó) másolatát, amiről Kossuth 1891. július

³⁸ Rudolf Kiszling: *Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848–1849. Mit Beiträgen von M. Ehnle, G. Hubka und Eduard Steinitz*, Wien, 1948. II. 274. o.

³⁹ *Kossuth Lajos iratai X. köt.*, s. a. rend. Kossuth Ferenc, Budapest, 1904, 250–251.

22-i válaszában kijelentette, hogy az „sem nem eredeti, sem nem másolat, hanem koholmány. Én Orsován sem ezt, sem semminemű szózatot nem tartottam. Nem olyan percek voltak azok, melyeket én, a bujdosásnak indult szerencsétlen, Orsován töltöttem, mielőtt volt hazám határát örökre átlépném, hogy indítatva éreztem volna magamat szózatokkal verdesni a levegőt. Mikor – mikor nem, valaki styglyakorlatra vetette fejét, de gyakorlatát az én nyakamba varrva hazudott, koholmányt követett el.”

Ezt követően csodálkozását fejezte ki, hogy Zvarinyi történelemtanár létére a búcsúszózatot ereklyeként őriztette, „tehát feltehetően rólam, hogy én nemzetem gyilkosát, kinek kezéhez annyi vér ragad, hogy bűzét Arábia minden illatszere sem fojthatná el, képes lehettem volna 1849. augusztusban a magyarok fiatal királyának nevezni, s neki nem »Ördög«, hanem »Isten« veled-et mondani...” A továbbiakban kitért arra, hogy önmagában a korona elvitelére vonatkozó passzus hitelteleníti az iratot. Levele utóiratában (amely hosszabb, mint maga a levél) kitért Görgei árulására is azzal, hogy noha „az átkozott emléké embernek jelleme egy pszichológiai probléma”, amelyet nem tud megfejteni, az, „hogy Görgeit az arany csábító fénye vitte volna be a fegyverletételre, az nem igaz.” A levél végén kérte Zvarinyit, hogy az ő, Kossuth életében ne hozza azt nyilvánosságra.⁴⁰ Így is lett, a levél csak 1921-ben jelent meg.

A szöveg népszerűségét mutatja, hogy egyik másolója versbe is öntötte a benne foglaltakat. Ennek olvastán az olvasó eldöntheti, hogy a búcsúszózat melyik változata a borzalmasabb: a prózai vagy a verses.⁴¹

BÚCSÚSZÓ

Isten veled! kínok hazája már.
Isten véled! Kedves magyar határ.
Szent földeden letérdepel fiad,
Borult szemébe gyászkönyű fakad.

Hú gyermeked nem megy búcsútlanul,
Áldást rebeg midőn reád borul,
Bocsánatot kér véghatárodon,
hogy hön lángola érted, drága hon.

⁴⁰ Kossuth levele Zvarinyi Sándornak, *A Nép*, 1921. július 31. A közlést átvette a Cleveland-ben megjelenő *Szabadság* című lap is. Ez utóbbi másolata birtokomban.

⁴¹ Eredetije birtokomban.

Szerettelek, mint az Istent magát,
Hőn védtelek, mint sas ős bérc-lakát,
Népjog, szabadság, szent imám vala,
Hogy felderüljön bús eged, Haza.

Egész világ küzdött hon, ellened
Irtó csatát, hogy vesszen életed,
Sorsodra írák, hogy rabszolga légy,
Népek sorába még számot se tégy.

Ekkor fogám fel véres tollamat,
És ragadám kezembe zászlómat.
Te, mint oroszlán, népem, ébredél,
Hogy dőlt hazáért vérbosszút tegyél.

Oltárodon hív lángok égették,
Szent harcodon mindent feláldozék,
Könyüre hívám az áldozatot,
Midőn az ég s föld, Isten elhagyott.

Megharcolád dicsőn a vércsatát,
Lesujtolád hazám rém⁴² zsarnokát,
Karod hatalma fél világra szólt,
S lemosá, ami ősi szennye volt.

Honvédeid híven harcoltanak,
Szent téreid vérökkel áztanak,
Mert vérök ömlött törvény- s népjogért,
Sírjokra a hír tűzte a babért.

Még vér színe festi a hantokat,
Majd fekete szín óh, hon, arcodat,
Gyászolni mintegy a győzelmeket,
Melyek dicsővé tették népedet.

⁴² Az eredetiben „rám” van, de ez bizonyára másolási hiba.

A sírokon, hol hősek nyugosznak,
Szívem rokoni könnyűt hulltanak.
Álmodjatok, ti elvérzett fiak,
Szabad hazát, s a megnyert harcokat.

Haj! Ennyi vér hijába ontatott,
A szép babér korán elhervadott,
Ciprus helyett gaz nő a sírokon,
Óh nem lehet az úgy, te drága hon.

Rablánc csörög rajtad szegény magyar,
Reád dörög a sújtó sorsvihar.
Hon! Vet reád vész sírt, hullámokat,
Borús egedre szörnyű kínokat.

Előttem áll a nemzet temető,
Bús éjben száll mellettem a jövő,
S a könny-özönyből, mely sírodra hullt,
Reád hazám, még szebb jövő virult.

Korán halál el óh! te drága hon,
Elhervadál mint, mint gyenge liliom,
De új tavaszod hosszabb éltet ad,
Élted gyökerén szebb virág fakad.

Felmosolyg jobb élted hajnala,
Ha kelni fog a bosszult anyala,
Forralni a kint, melyet szenvedél⁴³,
Nyersz annyi üdvöt, mennyit könnyezel.

Halott vagy oh! Hazám, élő halott,
Széttört⁴⁴ hajó, mely örvényen forog.
Szíved kitepték önkény sasai,
Mindent ledúltak, ami hazai.

⁴³ Az eredetiben: „szenvetél”, de így nem rímel.

⁴⁴ Az eredetiben: „Szjtört”

Hon⁴⁵ Istene áll szent oltárodon,
Vér szelleme ledúlt határodon,
Vasvesszőjével sujtol zsarnokod,
Rád, szegény hon, meddig hordozod?

Alázva⁴⁶ áll, bűnöd nem gyávaság,
Vigaszt találsz, mert tisztel a világ,
Gaz árulás volt, miért megbukál,
Gaz árulódra Isten átka száll.

Remélj hazám, kínok hazája még,
Tekints reám, mert szívem érted ég,
Érted ver bennem a legkisebb erem,
Éretted pezseg minden csepp vérem.

Vigyázz, király, mert bűnöd messze ér,
Hogy égre szállt, s eget bosszúra kér,
Ki vérebekkel dúlt Árpád honán,
Megszámolandunk Budavár fokán.

Elbujdosok, térdre, itt a határ,
Hulljon a csók, kövére könnyű-ár
Én tirajtatok, óh hon! romjai,
Ülök, miként a vándor római.⁴⁷

Isten véled kínok Hazája már,
Isten véled! Kedves magyar határ.
A bujdosó megy búcsú könnyűivel,
S mint szent ereklyét, szíve úgy visz el.

Hidj, szeress, remélj.

Kossuth Lajos búcsúszavai Orsova határain augusztus 15-kén 849. é[vsben]

⁴⁵ Az eredetiben: „Rón”

⁴⁶ Az eredetiben: „Al árva”

⁴⁷ Azaz, mint a legenda szerint Kr. e. 87-ben a Rómából menekülni kényszerült Caius Marius Karthágó romjain.

BERTHA ZOLTÁN

„VALAKI JÁR A FÁK HEGYÉN”

Hit és bizonyosság Kányádi Sándor versremekeiben

A sorsviselés érzelmi-erkölcsi övezeteiben gyökerező transzcendenciaélmény, s a sorskifejezés vallomásos és vallásos alakzatainak az erőteljes összefonódása: ez az erdélyi magyar költészet „erdélyiségének” egyik alapvető karaktervonása. A metafizikai távlatú élet- és hittapasztalás körében különös nyomatékot kap a szorongatott kisebbségi léthelyzet tragikus egzisztenciális értelmezése, s a kiszolgáltatottság emberi állapotainak az emberfölöttiség törvényei szerinti meghatározása. A végzetes elrendeltetés-érzettől a krisztológiai sorsazonosításon át a megváltás szükségképpeniségének a kétségbeesett-áhitatos tanúsításáig terjedő lelki mélységek és magasságok hullámmozgása – a zajgó lélekmozgások feszültségében izzó létezésdráma – állandó vonatkoztatásba kerül a végső világmagyarázat vagy őstudás (keresztény-mitologikus) eszméivel. Az evilági sorsdemonstráció nem evilági igazság-manifesztációval történő összeépülése eredendően vallási szemléletperspektívákat szabadít föl, míg azok a lírai érzékletesség autochton esztétikumával töltekeznek. A fikciónak és az újraírásnak az összekapcsolódása itt szorosabb értelemben – érületi-tematikai közvetlenségében – is hozzákötődik a kijelentéstétel archaikus eredetű religiozításához, az ősbizonyosságok ígézetével ható vallásos-biblikus képzettségéhez. A transzcendens képzetvilág emberi – léttani és morális – minőségeit pedig a megszenvedettség önfelmutatása hitelesíti.

Az erdélyi poézis sui generis értéksajátossága tehát talán ez a kétirányú hangsúlytöbblet: a vallásos beszédmód elemi-mélyszerkezeti metaforizmusának (inherens és lényegszerű költőiségének), illetve a poétikus megszólalás metafizikai jelentéssugallatainak az együttes felgazdagítása. A kettős tendencia közötti összefüggés a versvilág és a világkép egészében a hangulati hatástényezőktől a mitikus toposzok mozgósításáig egyaránt érvényesül. Ebben a líratípusban a vers, a költemény – helyzettudatosító, lélekfeltáró, egyéni és kollektív önismerteti jelentés-összetettsége révén – szinte hitelvi, teológiai jellegzetességeket is magába sűrít, úgyszólván szakrális képződménnyé válik. A benne áradó hevület, az erős érzelmi atmoszférával átítatott intonáció, a szenvedélyesen átszellemült hang a létsors, fátum, közösség, identitás végső kérdéseire férfőzik, a végtelent és annak törvényeit, titkait ostromolja.

Ennek a spirituális hangoltságú költészeti modellnek a kifejlődése a húszas-harmincas évek vezető szellemi és ízlésirányzatához, a transzszilvánizmushoz, a kisebbségi etikát és az erdélyi ideát kikristályosító lírai gondolkodásmódhoz, elsősorban Reményik Sándor, Áprily Lajos, Tompa László (a „helikoni triász”), Bartalis János, Dsida Jenő (és Olosz Lajos, Berde Mária, Szentimrei Jenő stb.) nevéhez kötődik. Az ő szemléletkiszugárzó, példateremtő életművük a kisebbségi éthosznak – a körülmények keserveit felülhaladó lelki megigazulásvágynak és erkölcsi emelkedésemének – olyan önerősítő sorsmetaforáit, sugallatos példázatverseit teremtette meg (*Atlantisz harangoz, Ahogy lehet, Templom és iskola, Tetőn, Tavasz a házsongárdi temetőben, Magányos fenyő, Új Dévavára épül, Erdélyi magaslaton, Lófürösztés, Isten kezében, Nagycsütörtök, Psalmus Hungaricus* stb.), amelyek máig az artistikus sorsfelmutatás, a minőségelvű helytállás és a megmaradás igényének eszményállító mintadarabjai – az erdélyiség-mítosz hitvallásos alaptextusai. Vezérszólamai egy tág horizontú közösségi elvárásrendszerrel is hitelesített művészi kifejezőskultúrának, egy olyan termékeny és kiterjedt poézistípusnak, amelynek idealizáló-klasszicizáló sorsjelképiségében bizonyos kompenzációs értékfelfogás is működik. Egyfajta szükséglet és erényt összeforrasztó morális heroizmus ez, amely a méltatlanság kényszerű elviseléséhez – mintegy kárpótlásul – erős méltóságfenntartásra biztató reménységátvaltoztatásokat nyújt, a többi között a „produktív fájdalom”, a „megnemesítő szenvedés”, a „súly alatt a pálma”, a „homokból igazgyöngy”, a „romon virág”, a „kín kovácsolta korona” olyannyira karakterisztikus értékképzetein, ideológémain keresztül is. Ebben egyrészt a szenvedésszituációnak mint az értékteremtés törvényszerű feltételének az elfogadása, sőt szentesítése húzódik meg, másrészt éppen ebben a szemléletmódban nyílnak meg a transzcendenciaigény végtelen dimenziói is – profán és szent, humanitás és divinitás, kárhözátosság és üdvözülés összefüggéseinek fényében. A biblikus-evangéliumi hagyományon túl főként a keresztény-neokantiánus értékteológia, az egzisztencialista színezetű vallásbölcselet világmépéből ered ez a lírai látásmód, amely az értéksorvasztó realitás földi gyötrelmei közepette keresi az égi támaszt, a vigasz, a feloldozás, a szabadulás végső esélyét, a metafizikai sorsigazolás reményét. Kapaszkodásvágy, oltalomért esdeklő szenvedély, komor büntudat vagy aszketikus bűnbánat, megvallás és vállalás, passió és bizonyágtétel kavargó ebben a lírabeszédben – az ima, a könyörgés, az áldáskérő, zsoltáros fohász, a sóhajos konfesszió, a biblikus lamentáció, a litánia, a jeremiádszerű panaszének, a népi sirató, a himnikus szózat számtalan műfaji foglalatában. S a gondtapasztalásban és a létagodalomban az a hermeneutikai lényegsejtelme is munkál, miszerint a szó maga is sorseselemény, a kijelentés egyszerre emberi és isteni (igei) történés, s a lét kifejezés szakrális-rituális mivoltában a kimondás és a kimondhatatlan, a megértett és a meg-

érthetetlen, az élet- és az Isten-kérdés egymástól elválaszthatatlanná lesz. A megszólító megszólalás és a megérintett elrejtettség titkában pedig az ember egyéni és közössé tett nyilvánvaló felelőssége, az egzisztenciálisan felfogott megigazulás létérdekeltsége is szétbonthatatlaná egységesül.

Az erdélyi líratörténetnek ez a nemes veretű tradíciója a későbbi időszakok és nemzedékek írásművészetében is megőrzi ihlető energiáját; ha módosulásokkal is, de továbbélnek a sajátosan önreflexív vallásélmények és transzcendencia-képzetek Wass Albert, Jékely Zoltán, Szabédi László, Kiss Jenő, Horváth Imre, Szemlér Ferenc és mások műveiben – majd a második világháború utáni korszak kiemelkedő képviselőinél: Székely Jánosnál, Kányádi Sándornál, Szilágyi Domokosnál, Hervay Gizellánál, Lászlóffy Aladárnál és a többieknél, el egészen az Új Magyar Mária-siralom költőjéig, Magyar Lajosig, az *Ave Mariát* (másik címen: *Ave mundi Dominát*) író Ferenczes Istvánig vagy a *Psalmus Transsylvaniae* megalkotó Kovács András Ferencig. 1944 után egy időre ugyan tagadhatatlanul megtörik ennek a fajta szemléletmódnak és esztétikai igényességnek a folyamatossága, a hatvanas-hetvenes évektől (a sematizmus egyeduralma után) azonban újra felgazdagodik az erdélyi poézisnek ez az iránya – s telítődik az autentikus sorstudat, az egyetemes horizontú eszmélkedés és a művészi összetettség olyan tartalmaival, amelyek részint a nagy elődöktől nyert inspirációkból táplálkoznak. Az illúziótlan szembenézés és önvizsgálat poétikája egy új erdélyiség-tudat, mondhatni, egy modernizálódó neotranszszilvánizmus szférájában bontakozik ki, a hetvenes-nyolcvanas évek ember- és magyarelles romániai diktatúrája – a nacionálkommunista totalitarizmus és terror – alatt egyre kilátástalanabbá lehetetlenülő kisebbséggel, az elemi és természetes önazonosság veszélyeztetettségével való számvetés szellemi-kulturális közegében. Az elviselhetetlenség fajuló teljhatalmi elnyomatás, az emberi-kisebbségi megaláztatás kínjai zaklatottá modernizálódó látomásokat, szinte apokaliptikus víziókat, abszurd és groteszk szemléletformákat fakasztanak. Az Isten-keresés messze futó hangjait is sötétre festi a fojtogató keserűség, s ha van atmoszferikus, stiláris, modalitásbeli különbség az eredeti transzszilvánista és az újfajta megszólalás között, az rendre a még teljesebb reményvesztésben, kiúttalanság-érzetben ismerhető föl. A klasszikus minták úgy árasztották a kiküzdött vallásélmény energiáit, hogy azok minden szenvedéskultusz és pusztulásvízió mögül a létmagyarázó elvek valamiféle ígéretét vagy biztonságát is sugározták. Az istenképzetek kapaszkodót is jelentettek, a természetfölötti értelem naiv vagy racionális esélyeket kínált. A század vége felé mindez jórészt az istenhiány, a transzcendencia-kiüresedés rémületévé változott, az Istentől való elhagyatottság, a kozmikus elidegenedés, az emberi magáramaradottság, a vitális fenyegetettség kegyetlenné fokozódó, nyomasztó légköre uralkodott el: Szilágyi Domokos, Her-

vay Gizella lírája megrendítően példázza ezt. Az erdélyi költészetnek szinte az egészére jellemző a borongós hangvétel, a közösségi életérzés, a kollektív jelentésvonatkoztatás belevegyítése a tájszimbolikába, a sorsjelképekké emelt látványformákba, tehát tragikum és természetképi megjelenítés egységesítése. Kányádi Sándor „potenciális szimbolizmusnak” nevezte ezt az esztétikai sajátosságot *Líránkról, Bécsben* című 1967-es előadásában, s a „bányalégszerűen” lappangó sejtelmességet hangsúlyozta vele kapcsolatban. S ez a balsejtelem, ez az irtóztatá növekvő rettenet, a szorongás és a félelem csak még inkább abszolutizálódott az utóbbi időkben.

*

Kányádi Sándor költészete a primer és áradó természetességtől, a puritán szemléletességtől, a könnyeden (nép)dalszerű, táj- és életképi vallomás- és élménylírától, a harmóniára érzékeny empirizmustól, a leíró-ábrázoló, tárgyias költői realizmustól ívelt a látomásversek, a meditatív rezignációval elmélyített példázatos allegóriák, a polifón, mozaikos szövegkompozíciók (montázsversek, „hosszú versek”): a drámai-metaforikus dinamikával lüktető sorsbeszéd filozófiai és esztétikai tágassága felé. A lamentáció, a rapszódia, a rekviem, a siratóénekek, a lírai krónika, a tűnődő elégia, a liturgikus könyörgés, a zsoltár és a többi tónusváltozataival teremtett azután ő is szerves és eleven (visszahajló és megújító) folytonosságot az erdélyiség hagyományrendjében – a létromlás, a sorvadás, a kiszolgáltatottság katasztrófájának egyre döbbenetesebb erejű vízióival és diagnózisai, amelyeket gyakran a hétköznapias, önlefokozó és alulstilizáló előbeszédszerűség, a kesernyés (ön)íronia színez (és súlyosbít). Személyes közvetlenség és mitizáló egyetemesítés varázsos kettősségében a végzetsejtő keserűség eluralkodása a Kányádi-lírában a vallási képzetek és motívumok körében is nyomon kísérelhető tehát. Amíg például a korai, hatvanas évekbeli *A XC. zsoltár* („Az embereket Te meg hagyod halni”) a szimbolikus lét- és halálábrázolásban – a paraszti-zsáneres karakterfestésben – a kitartás és a helytálló életakarat abszolút erkölcsi imperatívuszának, transzcendens értelmének és magasrendűségének az apoteózisát is megérezékíti, addig a későbbi, a hetvenes-nyolcvanas évekhez köthető versek már a teljességgel értelmetlenné vált, abszurd és nyomorúságos, sőt alacsonyrendűen groteszk vonásaival ijesztő kollektív létvesztésről tudósítanak. Az irgalmatlan genocid hatalmi téboly, az etnokratikus, magyargyűlölő, népirtó fanatizmus tényei, a feltartóztathatatlan széthullás közösségpszichikai látletelei – a romániai magyarság alapvetően kettős (egyetemes-emberi és nemzeti, kisebbségi-etnikai) antidemokratikus elnyomásának dimenziói –, a segítség nélkül maradás kínjai, a metafizikai megtöretés és árvaság stációi telítik ezeket a műveket („Uram ki vagy s ki mégse vagy / magunkra azért mégse hagyj”) /

Halottak napja Bécsben, „kiszolgáltatottnak lenni mit jelent” /*A prédikátor könyvel*, „üres az istálló s a jászol / idén se lesz nálunk karácsony” /*Isten háta mögött*, „elmennek a harangok / minden nagypénteken / Rómába mennek / odamenegetnek // s ott felejtik / a nyelvünket” /*Csángó passió*!, „a zsoldárt már csak magukban / dúdolhatták a kivégzett hosszú / hangzók hozzájuk tartozói // az isten háttal állt // mert ezer esztendő előtte annyi / mint a tegnapnak ő elmúlása / és egy rövid éj átvigyázása” /*Tömegsír-vers*!, „Ültem az Isten sírján, / megkönnyebülten /.../ Fölálltam, s visszarogytam, / nem volt ahová mennem” / *Isten sírján*!, stb.).

A szövegtranszformációk és -módosítások idézéstechnikai összetettsége különös módon érvényesül, illetve növekszik a mentális és stiláris átképzések, imitációk fiktív szférájában; a *Dél Keresztje alatt*-ciklus metaforikus párhuzamteremtése a dél-amerikai bennszülött indián és az európai (kisebbségi) magyar népcsoport analóg létezés- és tudatrégeinek vibráló egymásba játszatásával bontakozik ki, s az így létrehívott bonyolult textuális szövedéket a kereszténybiblikus (ó- és újtestamentumi) fohászzkodás és segélykérés, illetve az archaikusnépi imádságok, litániák applikált stilémái tovább árnyalják. Látvány és képzelet, a távoli jelen és a saját jövő síkjainak villódzásából, a nyelvvesztő, felmorzsolódó őshonos közösség megpillantásának és a baljóslatú önreflexív anticipációnak – a szétágazó téridőbeli előre- és visszautalásoknak – az interferenciáiból száll föl az ugyancsak „nyelvben bujdosó” erdélyi „vándor énekes” – a „bús nemzet” „örök árvaságra” ítélt „csekély parányá”-nak – vezérlő oltalomért „zokogva” esdeklő invokációja „Nagyasszonyunk”-hoz, „házánk reményé”-hez. S a közvetlenül észlelt megindító hasonlóságok („az indián és a néger / tüzet rakni éppúgy térdel / mint a Hargitán a pásztor”) a kételkedést kiváltó eljövendők összevethetőségének a megrázó érzékeltetésével úgy egészülnek ki („ki annyi poklot járt a földön / hihet-e másvilágiban /.../ isten báránya hiába vetted / magadra világ vétkeit /.../ hiába minden áldozat ha / kiszemeltél a kárhozatra”), hogy a kínok edzette, kétségek szaggatta óhajok végül valami bölcs kozmikus-organikus ősharmónia kívánalmába torkollanak: „elülről kéne kezdenünk / de semmit sem felejteni / abból mi megtörtént velünk / s élni élni az édeni / büntelenségű elemek / társaként örök életet”.

Igen jellemzőek azok a versek is, amelyek a szövegeköziség transzformációin keresztül – az utalások, áthallások és rájátszások gazdagságával – korábbi erdélyi művekhez viszonyulnak, s így tanúskodnak a szemléleteltérések és hangulatmódosulások milyenségéről. Jékely Zoltánnál (*A marosszentimrei templomban*, 1936) a tíz főnyívé zsugorodott gyülekezet a pappal és a halott elődök, valamint az Úr szellemével kiegészülve a megmaradás sorstoposzává emelkedik a fizikai omlás közepette is; Kányádinál pedig a korjelző szerepű jelentések „elkülönbö-

zódései” a pusztulásfolyamatok bevégződéséről adnak hírt: „ledőlt a cinterem fala / kövei földbe vástak / védtelen áll a dombon / maholnap egyesegyedül / istené lesz a templom / csupán egy ajkon szól már / paptalan marosszentimrén / haldoklik szenci molnár” (*Egy csokor orgona mellé – Jékely Zoltánnak szerezetttel*, 1975). Dsida Jenő katartikus biblikus átképzése (*Nagycsütörtök*, 1929) a konkrét és mitikus szenvedéstörténeti sorspárhuzam, illetve sorsazonosítás révén az egzisztenciális gyötrelem mellett valamiképpen a „mélypont ünnepélyét” (Pilinszky Jánosé a kifejezés) is közvetíti, celebrálja; Kányádinál az állatias borzalom, a közösségi pusztulás groteszk tragikumá telíti ugyanazt a tárgyias-látomásos, konkrét-szurrealisztikus várótermi szituációt (*Éjjél utáni nyelv*, 1982); s később – immáron manapság is – a létezés merő esendőség, profán és bizarr hétköznapiság, szelíd de maró szarkazmussal demonstrált társadalometikai-szociálpszichológiai erózió és értékfelfordulás, közösség- és tradícióéltávolító korhadás, szolidaritáshiány, önző-atomizáló elidegenedés („nagycsütörtökön már kora délután odébbállnak / a vacsorát már ki-ki a maga nem föltétlenül / családi körében költi el nagycsütörtökön / már kora délután meglép aki csak teheti / nincs idegünk már a közös szorongáshoz / a közös de a külön-különi megszegéshez / sem a kálvária a kivégzés ceremóniájához / ha legalább élőben menne mint minden este / a megváltott és meg nem váltott világ / minden híradójában latrok százai ezrei / mentődnek föl naponta pilátusok légiói / mossák a kezüket nyilvánosan és közben / elégedetten mosolyognak bele egyenesen a / kamerákba /.../ no szia majd húsvét után / locsolkodni ugyan már kinek van ebben a mai / rohanó világban divatjamúlt a folklór” – *Nagycsütörtökön*, 1994). A szikkasztó, dehumanizáló eszménytelenedés következményeképpen a „föltámadást hétfőtől kezdve mindenki már / csak magának reméli”, mint ahogyan a megváltásmű kegyelmi misztériuma Hervay Gizellánál is kiesett az átlényegülésre képtelen evilági időrendből: „mindig pénteken ért véget a hét, / mindig pénteken, / és utána hétfő lett / megint” (*Zuhanások*, 1978); s Szilágyi Domokosnál is „most és mindörökké, kérges reménnyel, várunk a hajnali csatlakozásig” (*Ez a nyár*, 1969). S itt már a kilencvenes években járunk, egyfajta posztkoloniális dezillúzió, az igazi felszabadulást nem hozó ’89–90-es fordulatot követő fanyar bizalmatlanság érzelmi közegében. A kecsgetető változások a globális erkölcsi zavarodottságot, a morális dezorientáció kontinuitását takarják (el), riaszt a restaurációs folytonosság-lehetőség, amelyet a *Kuplé a vörös villamosról* (1992) vagy a *Mintha csak tréfa* (1994) karikíroz. S ha élénk marad a transzcendenciaképzetek szuggesztivitása („ahogy az isten észrevétlen / beléd épül minthogyha volna” – *Ahogy*, 1994; *Rövid fohász*, 1991; *Egy fenyőfára*, 1991), ugyanúgy élesen tör fel minduntalan a határozott vagy a meghatározhatatlan félelem is. Pokoli grammatikai játékosság üzente 1988-ban, hogy „félem / féled

/ fél / féljük / félitek / félnek” (*Egy ige összevont, tárgy-as-alanyi ragozása jelentő mód, jelen időben*) – vagyis a rettevésnek nemcsak az alattvalókra, hanem a félelem tárgyára, a nyilván a hatalomvesztéstől félő hatalomra is kiterjedő totalitását; de 1995-ben is refrénszerűen ismétlődik, hogy „a legeslegnagyobb öröm / félelem nélkül élni”, s felfakad a (s)óhaj, hogy a napsugárból „jutna bár egy résnyi / oda is ahol nem lehet / félelem nélkül élni” (Útravaló ének). Hiszen „az sem biztos hogy megújul a világ” (*Két makáma*, 1994), s „fürkészheted mit / hoz a holnap / lesz a becsapott / becsapottabb” (*Nóta*, 1994). Az erőszak pedig tovább eszkalálódik, s ezt fogalmazza megrendítő hitelességgel az *Epilógus* (2000) is: „aknamezőre terelt konda / lekaszált lovak szétlőtt oltár / égő erdők uram e ronda / fajzathoz mely gyilkol naponta / baján enyhíteni mért hajolnál // fiad már egyszer meghalt értük / eredményét magad is látod / gyűlölet a fegyverük vértjük / pusztuljanak legyen már végük / teremts nélkülük új világot // elég nagy a te mindenséged / mentsd ki az innen menthetőt még / oda hová lábuk se léphet / krisztustalan amit beszélek / de talán mégis lehetőség // s hadd lőjjék szét mit ők emeltek / templomot gyárat hidat házat / gyilkolják egymást népek nyelvek / paránya sincs a szeretetnek / nincs bennük szemernyi alázat // imát is azért imádkoznak / öléshez kérik segítséged / dicsőségedre ha kik voltak / növényeknek és állatoknak / nekik adj örök üdvösséget”.¹ A magyar bölcséleti líra legkegyetlenebb, leginkább önmarcangoló vonulatához kapcsolódik ez a tépelődő filozofikus számvetés, a vallási-metafizikai öskérdésekkel való Isten-faggatásnak, a történelmi és antropológiai kudarcba fulladó emberi genusból való kiábrándulásnak ez a végletes minta-darabja – amelyben (a többi között) mintha a „nincsen remény!”, az „ember fáj a földnek”, az „emberfaj sárkányfog-vetemény” költőjének (*Az emberek* Vörösmartyjának), a szégyentelenséget kigúnyoló *Az ember* vagy az iszonyatos *Szörnyű idő...* Petőfijének a kétségbeesett kiáltozása, vagy az emberi önzést a hernyóéhoz hasonlító Arany János (*Kertben*) és a „vér s könny modern özönvizét” látó, az „ember-utáni” csendet áhító Tóth Árpád (*Elégia egy rekettyebokorhoz*) világfájdalmas („spleen”-es) melankóliája is visszhangoznék. S szinte motívumszerűen jelenik meg a *Felhők*-ciklus Petőfijének több víziója, például a LXII. darab – a *Midőn a földön...* – kínzó látomása arról, hogy a már a bibliai kezdetekkor is egymást ölő emberiség kipusztulása után még a vadállatok is „szelídebb emberfajt” fognak nemzeni.

S ebbe a kontextusba illeszkedik az 1994-es keltezésű *Valaki jár a fák hegyén*, amely az erdélyi és az egyetemes magyar költészetnek, a vallási-spirituális létél-

¹ A vers az 1975 óta készülő nagy poéma, a *Sörény és koponya* /alcíme szerint: *Poéma két részben két epilógussal többszöri nekirugaszkodással/* zárórészévé válva, annak valódi – ténylegesen végső – „epilógusát” alkotva látott kötetben is napvilágot a *Felemás őszi versek* /2002/ című verseskötetben.

ményekkel telítődő elégikus-gondolati vallomáslírának, egyszersmind egy diabolikus történelmiséget megszenvedett lélek (poszt)modern, posztkoloniális bizonytalanság hangulatában, rezignációjában fogant létösszegző számadásnak egy újabb remeke.

VALAKI JÁR A FÁK HEGYÉN

valaki jár a fák hegyén
ki gyújtja s oltja csillagod
csak az nem fél kit a remény
már végképp magára hagyott

én félek még reménykedem
ez a megtartó irgalom
a gondviselő félelem
kísért eddigi utamon

valaki jár a fák hegyén
vajon amikor zuhanok
meggyújt-e akkor még az én
tüzemnél egy új csillagot

vagy engem is egyetlenegy
sötétlő maggá összenyom
s nem villantja föl lelkemet
egy megszülető csillagon

valaki jár a fák hegyén
mondják úr minden porszemen
mondják hogy maga a remény
mondják maga a félelem

A költemény az 1997-ben (majd második, javított kiadásban 1998-ban) napvilágot látott – s a „Kányádi Sándor egyberostált versei” alcímet viselő – gyűjteményes könyvnek a címadó darabja. Annyira kiemelt szerepet tölt be és helyet foglal el, hogy a kötet (minden egyéb tájékoztató szöveget nélkülöző) borítójára (fülszöveggént, a szerző fényképe alá) is rákerül. Emblematikus, összefoglaló kompozíció tehát, önportré és üzenet, bensőséges konfesszió és távlatos világkép-konstrukció, sorsatmoszferikus embermegjelenítés és archaikusan megtisztított

mindenséglátomás. Képletszerűvé leegyszerűsített fogalmak szerkesztik meg élet és halál, lét és nemlét, egyszeri, véges egzisztencia és potenciális szellemi végtelenség, porszemnyi mikrokozmosz és csillag-perspektívájú makro-univerzum, immanencia és transzcendencia, a humanitás antro-po-pszichológiai lényegét jelentő félelem és remény modellerejű lírai alapviszonyait: kettősségét, ellentétét és komplementaritását. A cizelláltan kontemplatív, lágy dallammenetben, a hajlékony ritmusban (a jambikusan lüktető – s az ütemhangsúlyos ritmikával csak igen halványan érintkező – nyolcas szótagszámú sorokban), a megnevezett lényegvalóságok összehajlását, összefonódását is sugallatosan érzékeltető keresztrímekben borzongató titokfürkésző elmélyedés tükröződik. A tűnődő-mereű meditációban a sejtelmes ontológiai megérzések és állítások szinte magukba (a harmadik és a negyedik versszak kérdező hangsúlyaiba – „vajon amikor...”, „vagy engem is...” stb.) ölelik a legvégső titokra irányuló kérdéseket, s a metafizikai enigma elrejtő válasznélküliségébe, a megválaszolhatatlanság ösrejtélyébe burkolják azokat. A lelkületi érzékenység és rezonancia egylényegű az érzékföllöttiség eszkatológiai meghatározhatatlanságával. A remény és a félelem a létbeli és a léten túli szférákra egyaránt vonatkozik; s nincs is más törvény vagy felfogható instancia, mint maga a sorssal összeolvadó, a sorssal azonos, feltétlen értelemmeghaladó talány. A vers esztétikai szuggesztivitásában így öllekzik a szinte gyermeki naivitás hanghordozását idéző keresetlen, természetes, intim egyszerűség, a mesei jellegű tisztaság, illetve a kísérteties misztikum, a mélyfilozofikus átszellemítés szakrális emelkedettsége; életes meghittség és elvont bölcselmi rafinéria, logikai szubtilitás – az olyannyira jellegzetesen kányádiás intonáció stiláris összetettségében, mondathajlításosan szemlélet- és nézőpontvibráló kevertségében, komplexitásában.

A természetképi és mitikus hangulatsűrűségével közvetlenül megragadó, mágikus hatású indító sorban a földi táj és a saját közegéből fölfelé tekintő ember azonnal a transzcendencia végtelen jelenvalóságával találkozik. A kép Reményik-reminiscenciákat is mozgat: „Fenn Isten jár a csúcsokon”, „Fenn az Úr lépked hallgatag”; „A fenyves olyan kísérteties” – olvasható *A kis templom a nagy domban*, illetve a *Néha félek...* című Reményik-versekben. Kányádinál a „valaki” még inkább elbizonytalanítja ezt az istenképzetet, viszont nem fosztja meg az alanyiség feltétlenségétől. Nem „valami” múlja felül az emberi észlelet és eszmélet horizontját, hanem „valaki”; mint Adynál is („Itt egy nagy Valaki kormányoz” – *Egy avas kérdés*), fennmarad a személyes mindenható kategoriális szubjektumszerűsége. A transzcendens magánvalóságában kiismerhetetlen szellemlény benne is és kívül is van a világon. A „fák hegye”: e belül- és felül-létel lebegő határvonala; az elérhető és az elérhetetlen légies kétértelműségének a szemléletes-metaforikus archetípusa. A fa mitológiájában („életfa”, „világfa”, „Istenfa”)

eredendő létprincípiumok, világszintek, ég és föld szférái kapcsolódnak össze; így a fa az átjárás, az érintkezés, az emelkedés, a reveláció kultikus-rituális helye is. A csillag szintén ősképek, s az egyéni életsorsot jelképező szerepe is; így az emberrel rendelkező abszolút független akarat is „csillagként” „gyújtja”, „oltja” az életet. Az ismeretlen döntéshez a létattribútumokká lényegülő fundamentális lélekmeghatározottságok viszonyulnak: a remény és a félelem. Az a két minőség, amely egymást kölcsönösen feltételezi is: egyik sincs a másik nélkül; paradox érzelmi tartalmakként itatják át egymást. Hiszen alapvető, akár hétköznapi lélektani tapasztalat is félelem és remény korrespondenciája, együttható kölcsönviszonya, paradox parallelizmusa. Ez a különös párhuzamosság és reciprocitás – egyszerre egyenes és fordított arányosság – a pszichikum legmélyét érinti. Mert félelem és remény egyikének növekedése, fokozódása nemcsak a másik csökkenését idézi elő. A félelem lehet közvetlenül magának az életreménynek a megnyilvánulása is: aki fél, annak még van veszteni- és félténivalója, az még nem mondott le róla (se általában az életörzészről), az még reméli annak megtarthatóságát. Ezt a félelmet az akár rejtett, titkos remény táplálja. S a bármilyen életremény vagy örökélet-remény sincs félelem nélkül. Aki fél, az remél – és fordítva („csak az nem fél kit a remény / már végképp magára hagyott”). A kettő létszerű összesűrűsödése, koegzisztenciája és komplementaritása fundamentális pszicho-ontológiai (vagy onto-pszichológiai) törvény.² Van reménység is, ha van még félelem: remény és élet. Mert máskülönben, félelem nélkül, ha már az is elszivárgott: élet sincsen. Én „félek”, még „félek”: hangzása szerint is asszociálja ez, hogy: még „élek”.

Ezzel az emocionális telítettséggel – a kétféle eshetőség (örök elmúlás vagy örök megmaradás; sötétlő megszűnés vagy fénylő resurrectio?) tudatával – fordul az individuum önnön lélekfolytonosságának, az örök életnek a lehetősége felé, s borzong meg a számára való újjászületés kategorikus befolyásolhatatlanságától. A harmadik és negyedik versszak ismétlődő – de ellentétes vonatkozású – csillag-metaforái nyomatékosítják mindezt. De a lélek talán éppen ezzel a kettős természetével képes – akár öntudatlanul is – részesévé válni a teremtő világszellemnek; hiszen az, aki „úr minden porszemen”: lehet, hogy „maga a remény” és/vagy „maga a félelem”. A nyelvi asszociációk bonyolult játéka és oszcillációi teszik mindezt művésziileg varázslatossá. Hiszen nem dönthető el például, hogy istené vagy emberé-e a félelem és a remény, vagy mindkettőé; hogy maga a többrétű érzéskülönbesség uralkodik az emberen, amellyel az önnön jövőjét

² Itt is érvényes Niels Bohr párhuzamos és cirkuláris komplementaritást tanúsító tétele: „*contraria non contradictoria sed complementa sunt*” – az ellentétek nem kizárják, hanem kiegészítik egymást.

kutatja, vagy pedig a különmemű istenség tulajdonságai-e szintén a remény és a félelem? A rejtett nyelvtani alanyok összefüggései által lesz individuális és transzcendens szubjektum összetartozása egyszerre tisztázatlanul mély és ettől oly megrázóan különleges. Kérdés – örök kérdés – marad, hogy ki tehát az alapképleteiben megmutatott lelkiállapot eredeti hordozója. Honnan származik az irgalom? Hiszen ez is egyrészt az együttes emberi reménnyel és félelemmel azonos („én félek még reménykedem / ez a megtartó irgalom” – hangzik a második versszakban), de ugyanúgy sajátja lehet az embert irányító gondviselésnek is. „Gondviselő félelem”: ez a furcsa, meghökkentő szintagma (és a „félelem” látszólagos antonimája, a „remény”) különös módon implikálja a biblikus képzettársításokat – vonzatokat, szinonimákat és fogalomsorokat; egyrészt a gondviseléshez természetszerűen csatlakozó „szeretet” eszméjét, másrészt a „hit”, „remény”, „szeretet” (Pál apostoli) hármasságát.³ Így válik intertextuálisan is még bonyolultabbá a látszólag könnyen befogadható vers gondolatvilága – az alapeszmék többértelműsítésével és új fénytörésbe állításával. Az invenciózus konnotációkban például a félelem úgy is többértelmű, hogy jelentheti a további lélettől (negatív élet-tartalmaktól), a haláltól, a megsemmisüléstől, az eternitás, az örökkévalóság bizonytalanságától való félelmet, de a közvetlen istenfélelmet is. (S mindezen kívül – mint láttuk – lehet még abszolút szellemi hatalom, isteni attribútum vagy határozmány, jón és rosszon túllévő végigazság.) S ugyanígy a „gondviselésbe” is beleérezhető a gondot „teherként cipelő”, „elhordozó”, illetve „átvállaló”, „a másikat attól mentesítő, megkönnyítő” jelentésmozzanat is. Minden szónak, minden szókapcsolatnak határtalan holdudvara foszforeszkál, s a végső titkok mégis – mint a mítoszi beszédben – hiányos vagy tömön-datos kijelentések sugárzó tisztaságába – szinte igei súlyú koncentrált nyelvi struktúrába – tudnak belerejtekezni, beletömörülni. A verskezdő „valaki” határozatlan alanyiságát a „mondják” általánossága keretezi (ellenpontozza-ismétli) a vers végén – s érdekes, hogy a pályáján petőfies hangokkal induló Kányádi a modernség széles övezeteinek bejárása után itt ismét kapcsolódik valamiképpen a Petőfi-ihletéshez. Ilyen összevetés lehetőségére utaltunk már az *Epilógus* kapcsán is. A *Felhők*-ciklus XXV. darabja, a *Mondják, hogy mindenikünk...:* pontosan ezzel az igealakkkal kezdődik, s tematikusan is kötődik (még a csillag-metaforával is) az elmúlás, a változtathatatlan őstörvényhez való emberi viszonyulás filozófemájához: „Mondják, hogy mindenikünk bir egy csillaggal, / S az, akié lehull az égről, meghal. / És így fogy az ember, így fogy a csillag; / Mindegyre omolnak”.

³ A virtuális szókapcsolat – „gondviselő szeretet” – jelentősége is kiemelkedő, a „szeretet” sok Kányádi-versben válik kulcsfogalom: „hiába ha a szeretetnek / rózsája hervad s nem virít” – *A folyók közt*; „s a szeretetnek / hiánya nagyon dideregtet” – *Isten háta mögött*; s ezt láttuk az *Epilógus*ban is: „paránya sincs a szeretetnek”.

A mű végtelen tágasságú biblikus-krisztológiai és költészettörténeti referenciái és aspektusai – textuális és hangulati kötődései (például a „fák hegye” az „Olajfák hegyére” is asszociálhat) –, az ismétlések, párhuzamok, gondolatritmusok, anaforák és szimmetriák és egyéb kijegecesedett alakzatok klasszicizáló artisztikuma: együttesen a magyar költészet kanonizált nagy versei közé avatja ezt a kivételes jelentőségű költeményt. Istenkeresés és az őt elrejtőzködöttségében való megtalálás – hit és tudás, archaikus népi vallásosság és jelenkori tudományos vilásképi elemek szintézisét megteremtő – egyik különleges lírai mesterdarabjává. Örökérvényű tanító és életigazító kortárs művészi élményünké.

IRODALOMJEGYZÉK

- KÁNYÁDI Sándor: *Líránkról, Bécsben*, in: RITOÓK János (szerk.): *Korunk Évkönyv 1981.*, Kolozsvár, 1981, 149–152.
- KÖDÖBÖCZ Gábor: *Hagyomány és újítás Kányádi Sándor költészetében*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002.
- MÁRKUS Béla (szerk.): *Tanulmányok Kányádi Sándorról*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.
- MURVAI Olga: *Vers-rekviem – Kismonográfia Kányádi Sándor Halottak napja Bécsben című poémájáról*, Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2005.
- PÉCSI Györgyi: *Kányádi Sándor*, Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 2003.
- PÉCSI Györgyi (szerk.): *„meggyötörten is gyönyörű” – Képek és tények Kányádi Sándor életéből*, Budapest, Helikon Kiadó, 2009.

II. HIT, ÖNISMERET, VIZUALITÁS

DEMETER MÁRTON

BEVEZETÉS EGY ANALITIKUS TEOLÓGIÁHOZ A SZENT KÉPMÁSOKRÓL

A hit és a filozófiai analízis vizuális aspektusai

A SZENT KÉPMÁSOK ANALITIKUS TEOLÓGIÁJÁNAK SZÜKSÉGESSÉGÉRŐL

A vonatkozó szakirodalomnak még egy nem túl mély elemzése is könnyedén meggyőzhet minket arról, hogy az analitikus teológusok mindezidáig elhanyagolták a szentképek vizsgálatát. Ennek megvilágításához elegendő megnéznünk az elmúlt évek analitikus teológia tankönyveit.¹ Ebben a szövegtörzsetben találhatunk tanulmányokat az analitikus teológia történetéről, ennek tudományos álláspontjáról; természetesen gyakran nyomaira bukkanhatunk teológiai problémák analitikus megközelítéseinek is, a képekkel kapcsolatban ugyanakkor igen csekély érdeklődést mutattak az egyes szerzők. A szentképek problémáját ráadásul még csak nem is említik. Mindazonáltal, figyelembe véve az analitikus filozófia és a nyugati teológia képekkel kapcsolatos álláspontját, e fenti jelenség egyáltalán nem meglepő.

Először is, ahogy az köztudott, az analitikus filozófia eredendően nyelvközpontú – ennek minden következményével. Searle felvetése szerint a filozófia és a nyelv közötti kapcsolatot legalább kétféle módon képzelhetjük el:

„Megkülönböztetem egymástól a nyelvfilozófiát és a nyelvi filozófiát. A nyelvi filozófia arra tesz kísérletet, hogy egy bizonyos nyelv egyedi szavainak és más összetevőinek vizsgálata révén meghatározott filozófiai problémákat oldjon meg. A nyelvfilozófia viszont egy arra irányuló kísérlet, hogy filozófiailag megvilágító leírását adjuk valamely nyelv általános jellemzőinek, úgy mint referencia, igazság, jelentés és szükségszerűség.”²

¹ Crisp, O.D. – Rea, M.C. (eds): *Analytic Theology. New Essays in the Philosophy of Theology*, Oxford University Press, 2009.

² Searl, John: *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge University Press, 1969, 3–4.

A fentebb vázolt elkülönítés, amely évtizedekre meghatározta a különbséget az Oxfordi Filozófia és a Cambridge-i Filozófia között, komoly filozófiai jelentőséggel bír. A nyelvi filozófia azt feltételezi ugyanis, hogy a hétköznapi nyelvhasználat analízise a legjobb módszer, amely elvezethet bennünket ősidők óta létező filozófiai problémák felismeréséhez és megoldásához (Wittgenstein ebben az értelemben számol a filozófiával mint terápiával). A nyelvfilozófia feltételezi, hogy a legfontosabb filozófiai fogalmaink, mint az „igazság”, a „referencia” vagy „jelentés” felfogható nyelvi kontextusban, a radikális értelmezők szerint pedig ezen fogalmak egyenesen nyelvi létezők. Nyilvánvaló, hogy az „igazság” nyelvészeti jelenségként való kezelése felettébb hasznos a nyelv logikai megalapozása szempontjából, ezen felfogás ugyanakkor látványosan szakít a hagyományos filozófiai megközelítéssel (habár alternatív igazságelméletek már bizonyosan léteztek az analitikus filozófia megjelenése előtt is). Ezért nem meglepő, hogy az analitikus filozófusok némileg ódzkodtak az olyan, jellemzően nem-nyelvi létezőktől, mint amilyenek a képek is (néhány kivételtől eltekintve, amelyet később említünk.)

Másodjára, az analitikus filozófia a matematikát tekintette ideális tudományának egészen a kezdetektől fogva. Köztudott ugyanakkor, hogy a 20. század végéig, vagy pontosabban az informatikatudomány és az ehhez tartozó vizuális megjelenítés-formák (mint a diagramok, gráfok és ábrakivetítések) felbukknásáig a matematikusok köreiből vizuális ábrák használata megbízhatatlan módszernek számított az analízissel szemben. Mancosu, aki a képek matematikai alkalmazhatóságának³ kritikai analízisét vázolta fel, azt állítja, hogy a vizualizációknak az ismeretelméletben betöltött státuszának elismerése néhány kivételtől eltekintve ma még nem történt meg.⁴ A matematikusok között a képi reprezentációkkal és megjelenítésekkel való bizonyítás elfogadott, elsősorban a fraktálméletben és a differenciálgeometriában, de, amint arra Barwise és Etchemendy rámutat⁵, a képeknek a matematikai bizonyítás során való használata továbbra is eretnek ötletnek számít. Ami a logika tudományát illeti, a modern logikát legalább Frege óta szimbolikus entitásként szokás elgondolni, annak el- lenére, hogy a Fregeiánus *Begriffsschrift*⁶ tárgya eredendően egy grafikus rendszer. Ráadásul, habár a logikai diagramok aszimbolikus logikai rendszerek alternatív-

³ Mancosu et al: *Visualization, Explanation and Reasoning Style in Mathematics*, Springer, 2005.

⁴ Needham, T.: *Visual Complex Analysis*, Clarendon Press, Oxford, 1997; Fomenko, A.: *Visual Geometry and Topology*, Springer Verlag, Berlin, 1994.

⁵ Barwise, J. – Etchemendy, J.: *Visual Information and Valid Reasoning*, in Allwein, G., Barwise, J. (1996).

⁶ Frege, Gottlob: *Begriffsschrift: eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens*, Halle, 1879.

váiként önálló diszciplínának minősülnek napjainkban (diagramatikus érvelés), a logikai diagramamokról való diszkusziót teljes mértékben elhanyagolják az analitikus filozófia terén. Sun-Joo Shin⁷ egy igen találó megfogalmazását nyújtja e kérdésnek.

Röviden azt mondhatjuk, hogy az analitikus filozófia egyrészt a nyelvvel, másrészt a matematikával való szoros kapcsolata folytán szükségképpen feledkezett meg a képekről szóló diszkuszióról. Úgy tűnik, hogy mivel a logika, nyelvészet és a nyelvfilozófia csontjai egybeforrni látszanak az analitikus filozófia olvasztótégelyében, a képek kívülrekednek a nézőponton.

Most térjünk át az „analitikus teológia” kifejezés második terminusára. Az analitikus teológia maga természetét tekintve jellegzetesen nyugati jelenség, és látszólag nem kötik számottevő szálak a keleti kereszténységhez. Mindeközben a képek ontológiai és episztemikus státuszának kérdése tipikusan problémát jelent az ortodox teológia számára is, szigorúan véve tehát azt is mondhatjuk, hogy alapvető teológiai problémáknak tekintik ezeket. Amíg nyugaton viszonylag marginális a szentképekről való diskurzus, addig egy ortodox teológiai értekezés a szent ikonokra való hivatkozás nélkül szinte elképzelhetetlen. Természetesen az ortodox „ikon-fogalmat” nem szabad összetévesztenünk a nyugati „szentkép-fogalommal”, mivel az ortodox „ikon” alapvetően egy olyan krisztiológiai fogalom, melyből részesedés révén származnak a szent tárgyaknak számító szent ikonok, melyből kifolyólag pedig a bizonyosság ugyanazon szintjén állnak, mint a szent iratok. Nyugaton ezzel szemben általában didaktikai vagy esztétikai nézőpontból veszik számításba. Ez a lényeges különbség olyan mély teológiai, filozófia és kulturális gyökerekre vezethető vissza, amelyeket jelen rövid írásnak nem feladata elemezni. A kulturális és történelmi különbségeket nézve nem szükséges hangsúlyozni, hogy az analitikus filozófia mint tipikusan angolszász diszciplína, nehezen ver gyökeret az ortodox légkörben (Maxim Lebedev egy kései kivétel csupán). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nincsenek keleti ortodox analitikus filozófusok nyugaton: Richard Swinburne ennek kiemelkedő példája.

A fent említett paraméterek szinte már szükségszerű módon tartják távol az ikonteológiát az analitikus teológiától. Ezen a ponton meg kell említenem Pavel Florenszkij munkásságát, aki tudomásom szerint az egyetlen ortodox teológus, aki foglalkozott analitikus és logikai problémákkal is. Mind matematikusként, mind pedig teológusként figyelemreméltó szövegeket hozott létre, amelyek közül

⁷ Sun-Joo Shin: *The iconic logic of Peirce's graphs*, The MIT Press, 2002; Sun-Joo Shin: *The Logical Status of Diagrams*, 2nd ed., Cambridge University Press, 2006.

határozottan a legfontosabb az *Az igazság oszlopa* és alapja⁸ című írás, melynek oldalain teológiai kérdések kontextusában tárgyal lényeges matematikai, logikai és filozófiai problémákat. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Florenszkij egy magasan képzett matematikus volt, a matematika és fizika professzora, valamint képzett teológus, egyházi tisztségek viselője volt (később pedig újmártír lett), aki járatos volt a különlegesen mély, lényeges filozófiai és logikai problémákban, miközben folyamatosan szemmel tartotta a filozófiai analízis határait. Úgy vélem, hogy Pavel Florenszkij személyében nem csupán az első és talán egyetlen keleti analitikus filozófust kell tisztelnünk, hanem az analitikus teológia egyik előfutárát is.

KÉPEK ÉS AZ ANALITIKUS FILOZÓFIA

Ahogy az már korábban említettük, a képeket illető kérdéseket már tematizálták az analitikus filozófia történetében az utóbbi rövid időszakban. Természetesen ez a tematizálás nem volt teljesen példanélküli: elsőként Charles S. Peirce-t, a híres filozófust, matematikust és logikust kell megemlítenünk.

Először is, Peirce volt a modern szemiotika megalapítója, és ő is vezette be a jelek híres hármas ikon-index-szimbólum felosztását. Habár mindhárom terminust többféleképpen definiálta, nekünk itt azokra a meghatározásokra kell koncentrálnunk, melyek révén az ikonok és szimbólumok közötti leglényegesebb különbségek tisztán mutatkoznak meg.

„Megfigyeltem, hogy leggyakrabban az bizonyul hasznosnak, ha a jeleket hármas módon osztjuk fel, először is a hasonlóság alapján, vagy, ahogy azt nevezni szoktam, ikonokra, amelyek annyiban szolgálnak tárgyuk ábrázolására, amennyiben önmagukban hasonlítanak rájuk; másodsor, indexekre, amelyek attól függetlenül reprezentálják tárgyukat, hogy azok hasonlítanak-e rájuk, csupán valódi kapcsolatuk révén teszik ezt, harmadszor pedig szimbólumokra, amelyek anélkül reprezentálják tárgyukat, hogy bármiféle hasonlóság vagy valódi kapcsolat lenne közöttük, mivel az értelmezőik diszpozíciói vagy kialakult szokásrendje biztosítja az ily módon való megértésüket.”⁹

⁸ Florensky, P: *The Pillar and Ground of Truth: an Essay on Orthodox Theodicy in Twelve Letters*, Princeton University Press, 2004. [Sztolp i utverzgyenyije isztyini. M., 1914.]

⁹ Peirce, C.S.: *Vol. 1 (1867–1893)* [1909] edited by Nathan Houser & Christian Kloesel, 1992; *Vol. 2 (1893–1913)*, edited by the Peirce Edition Project, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 1998, 460–461.

„Egy jel lényegének az analízise (a szónak a legvégső határaiig való kiszélesítése értelmében, tehát *bármi, mivel egy adott tárgy határozza meg, meghatároz egy, a meghatározásra irányuló interpretációt, mely rajta keresztül, ugyanezen tárgy által meg végbe*), elvezet annak bizonyításához, miszerint minden jelet annak tárgya határoz meg először a tárgy jellemvonásaiban való részesedés révén, ekkor nevezem a jelet ikonnak; másodszer azáltal, hogy valós módon és egyedi létében áll kapcsolatban az egyedi tárggyal, amikor is indexnek nevezem; harmadszor pedig úgy, hogy a többé vagy kevésbé megközelítő bizonyossággal jelölni fogja a tárgyat megszokás eredményeként (amely terminust úgy használom, hogy a természetes diszpozíciót is beleértem) amikor is szimbólumnak nevezem.”¹⁰

Immár eléggé világos a szimbólum és ikon között fennálló különbség: az előbbi csupán a jel és tárgya közötti konvencionális kapcsolatra utal, míg az utóbbi esetben a jel azáltal utal a tárgyára, hogy valamely jellemvonása hasonló a tárgyhoz, vagy pedig részesedik belőle. Kicsit formálisabban kifejezve:

(1) Ha egy konvencionális L nyelvben S reprezentáció jelöli O létezőt, akkor az s a szimbóluma O-nak L-ben, O pedig a tárgya s-nek L-ben.

(2) Ha érvényes az i és o entitásokra, hogy $\varphi(i)$ és $\varphi(O)$, akkor I és O részesülnek φ -ben, valamint i és O pedig hasonlítanak egymásra φ -ben. Ha i egy reprezentáció, O pedig egy tárgy, akkor i egy ikonja O -nak φ -ben.

Az (1)-(2) meghatározásokból az következik, hogy az ikonok és szimbólumok közötti legfontosabb különbség az, hogy a szimbólumok alapvetően nyelvi entitások, amíg az ikonok nem feltétlenül azok, mivel a φ bármilyen perceptuális tulajdonság lehet (avagy logikai ikon esetében: logikai tulajdonság).

Másrésről Peirce volt az, aki kifejlesztette a logikai ikonológiai rendszereket, amelyek ugyanolyan reprezentációs erővel bírnak, mint az elsőrendű logikai nyelvek. Az úgynevezett *egzisztenciális gráfjaira* úgy kell tekintenünk, mint a modern diagrammatikus érvrendszer prototípusaira.¹¹

¹⁰ Peirce, C.S.: *Collected Papers of Charles Sanders Peirce* [1906] 8 volumes, vols. 1-6, eds. Charles Hartshorne and Paul Weiss, vols. 7-8, ed. Arthur W. Burks, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1931–1958. Vol 4:531.

¹¹ Roberts, Don D.: *The Existential Graphs of Charles S. Peirce*, Walter de Gruyter, SOWA, 1973; John: *Conceptual Structure: Information Processing in Mind and Machine*, Reading, MA, Addison-Wesley, 1984; Sun-Joo Shin: *The iconic logic of Peirce's graphs*, The MIT Press, 2002; Sun-Joo Shin: *The Logical Status of Diagrams*. 2nd ed., Cambridge University Press, 2006.

Meg kell említenünk e helyen még Nelson Goodman híres munkáját, a *Művészet nyelveit*.¹² Ez nemcsak az első olyan munka, mely a képek problematikájának szenteltetett, de talán a legnagyobb befolyással bíró írás is ebben a témában napjainkig. Mivel a *Művészet nyelvei* szinte minden olyan problémát felvetett, amit későbbi analitikus filozófusok vizsgáltak, Goodman könyvénel kicsit tovább kell időznünk. Például, nézzük az első megkülönböztetését a hasonlóság és a reprezentáció relációs tulajdonságai között.

„Egy tárgy maximális mértékben hasonlít önmagára, de ritkán reprezentálja önmagát; a hasonlóság, ellentétben a reprezentációval, reflexív. Ugyancsak ellentétben a reprezentációval, a hasonlóság szimmetrikus: B ugyanolyan mértékben hasonlít A-ra, mint ahogy A B-re, ám amíg egy festmény reprezentálhatja Wellington herceget, a herceg nem reprezentálhatja a festményt.”¹³

Egy kicsit formálisabban:

(3) Minden x és y esetében: ha R a hasonlósági reláció, akkor xRx és yRy , és ha xRy , akkor yRx .

(4) Minden x és y esetében: ha R a hasonlósági reláció, akkor $\neg(xRx)$ és $\neg(yRy)$, és nem áll fenn, hogy, ha xRy , akkor yRx .

A (3)-(4) modális operátorok segítségével mindez úgy is leírható, ahogy (5)-(6)-ból kitűnik.

(5) $(\forall x \forall y) (xRx) \wedge (yRy) \wedge xRy \supset (yRx)$

(6) $(\forall x \forall y) \neg (xRx) \wedge \neg (yRy) \wedge xRy \supset \neg (yRx)$

Miután bemutatta a hasonlóság és a reprezentáció közötti különbségeket, Goodman bevezeti a jelölés egynéhány olyan módját, amelyek révén a képek összefüggésbe hozhatók referenciáikkal. A denotáció esetében például beszélhetünk kép és tárgy közötti relációról.

„Egy kép – miként egy leíró bekezdés is –, mely reprezentál egy tárgyat, referál rá és denotálja azt [...] Ha a kép és az általa reprezentált dolog közti reláció ennél fogva hasonul a predikátum és azon dolog közti relációhoz, amelyre az

¹² Goodman, Nelson: *Languages of Art*, The Bobbs-Merrill Co. Inc., 1968.

¹³ Uo. 4.

előbbi vonatkozik, akkor a denotáció egy különleges fajtajaként kell vizsgálat tárgyává tennünk a reprezentáció jellemvonásait.¹⁴

(7) Egy i kép denotálja (R_d) O tárgyát, ha i abban az érteleben O , hogy $R_d \langle i, O \rangle$ olvasható extenzionálisan.

Vannak olyan jelölések is, amelyek során egy kép sem tárgyat, sem pedig tárgyak egy csoportját nem jelöli, hanem egy adott osztály elemeit egyenként.

„... hasonlóan egy predikátumhoz, egy kép, jelölheti egyenként is az adott osztály tagjait. Egy, a definíciót kiegészítő kép a szótárban gyakran olyan, mint egy reprezentáció, mely mondjuk nem valamilyen egyedi sást jelöl, vagy a sasok osztályát kollektívan, hanem disztributív módon, általában vett sasokat.”¹⁵

Nevezük a jelölésnek ezen fajtaját disztributív denotációnak (R_{dis}).

(8) Egy i kép disztributív módon denotálja $o_{i...n}$ tárgyait, ha $R_{dis} \langle i, ((o_i, o_j \dots o_n) \exists O) \rangle$ olvasható extenzionálisan.

Goodman szerint a reprezentációk elgondolhatók denotátum nélkül is. Ezen esetekben a képek jeleket jelölnek: intenzionálisan olvasandók. Ezt a fajta jelölést nevezük intenzionális szignifikációnak (R_{int}).

„Más reprezentációk nem rendelkeznek sem egyedi, sem pedig többszörös denotációval. Például, mit reprezentálna Pickwickről vagy az unikornisokról készült képek? Semmit sem reprezentálnak; ezek nulla denotációval bíró reprezentációk. Tény, hogy ahogyan a legtöbb bútorról könnyedén megállapítjuk, hogy íróasztal, szék vagy asztal stb., ugyanígy a legtöbb képről könnyen megállapíthatjuk, hogy Pickwick úrról, egy pegazusról vagy egy unikornisról készült-e anélkül, hogy a az bármiféle reprezentált dologra referálna. Rendszerint az vezet félre minket, hogy az olyan címkék, mint a »kép ...ról«, vagy, hogy »reprezentál« azt a benyomást keltik, hogy kétértékű predikátumoknak kell tekintenünk őket, néha pedig lehet is így értelmezni ezeket. Ám az olyanokat, hogy »kép Pickwickről«, vagy, hogy »egy unikornist reprezentál« jobb, ha egyértékű predikátumokként, vagy osztályt jelölő terminusként fogjuk fel, úgymint az »íróasztalt« vagy az »asztalt«.”¹⁶

¹⁴ Uo. 5.

¹⁵ Uo. 21.

¹⁶ Uo. 21.

(9) Egy kép i intenzionálisan jelöli (R_{int}) O tárgyát, ha i abban az értelemben O , hogy $R_{int}\langle i, O \rangle$, intenzionálisan olvasható.

Az intenzionális szignifikáció esetében azt mondhatjuk, hogy a reprezentációk címkéket jelölnek (fogalmak, osztályok). Ebből adódóan a reprezentáció itt nem jelöl semmiféle szigorú értelemben vett tárgyat, hanem egy (potenciálisan üres) halmazra vonatkozik. Például, megtalálhatjuk a vonatkozó extenzióját (tárgyát) azon halmaznak, amit az „ember” címkével láthatunk el, ugyanezt azonban nem tehetjük meg a „pegazus” címkével.

Más esetekben a képek képesek tárgyaikat „úgy reprezentálni, mint”:

„Azon szóhasználatnak, hogy »úgy reprezentál, mint« két teljesen különböző használata létezik. Ahhoz, hogy azt mondjuk, hogy egy kép Wellington herceget reprezentálja csecsemőkorában, vagy felnőttként, vagy Waterloo győzteseként, akkor gyakran csak azt mondjuk, hogy a kép a herceget reprezentálja egy adott (hosszú vagy rövid, folyamatos vagy megszakított) időben vagy periódusban, ami kimondottan az ő valamely időszaka vagy időszaklete. Itt a »mint-et« kombináljuk a »Wellington hercege« főnévvel azért, hogy megalkossuk a teljes kiterjesztett egyén egy részének leírását.”¹⁷

Mint az feltehetően láthatóvá vált, a „reprezentál, mint” valójában egy funktor (R_{ra}) , amit ki kell egészítenünk egy individuális névvel. Ebben az esetben a reprezentáció tárgyának egy fragmentumára referál (iO).

(10) Az i kép úgy reprezentálja, mint O tárgyát, ha $R_{ra}\langle i, ^iO, O \rangle$ extenzionálisan olvasható.

Ám Goodman szerint az „úgy reprezentál, mint” reális esetei azok, ahol egy extenzióknak a töredéke reprezentálja ugyanazon tárgynak egy másik töredékét.

„A második használati mód jól látható abból, amikor azt mondjuk, hogy egy adott kép Winston Churchillt mint csecsemőt ábrázolja, amikor is a kép nem a csecsemő Churchillt ábrázolja, hanem sokkal inkább a felnőtt Churchillt mint csecsemőt. Itt, ugyanúgy, mint amikor azt mondjuk, hogy más képek úgy ábrázolják Churchillt mint felnőttet, a »mint« egyesül az igével és módosítja azt; vannak pedig valódi eseteink az »úgy, mint« reprezentációra. (...) Általánosságban tehát egy k tárgy a -ként »így és így« reprezentálódik p -kép révén

¹⁷ Uo. 27.

akkor, és csakis akkor, ha p egy olyan kép, vagy tartalmaz egy olyan képet, mely egészében denotálja k -t, valamint egy »ilyen és ilyen« kép.¹⁸

(11) Egy i kép O -ként ábrázolja tárgyát, ha $R_{ra}\langle i, {}^fO; {}^sO \rangle$ extenzionálisan olvasható. Miután bemutattuk Goodman elgondolásait a képi jelek jelölésének különböző módjairól, szóba kell hoznunk a (képi) ábrázolás, kifejezés és szemléltetés közötti különbséget.

„Egy igen jellemző különbség a reprezentáció és a kifejezés között, hogy a reprezentáció tárgyakra vagy eseményekre vonatkozik, míg a kifejezés érzelmekre vagy egyéb tulajdonságokra. Ezidáig tehát nem találtunk semmi olyat, ami inkompatibilis lenne azzal a következtetéssel, mely szerint a reprezentáció és a kifejezés egyaránt a denotáció fajtái, melyek csupán annyiban térnek el egymástól, hogy az általuk denotált dolog konkrét avagy absztrakt.”¹⁹

„A példázás nem más, mint birtoklás plusz vonatkozás. A szimbolizáció nélküli birtoklás merő birtoklás csupán, miközben a birtoklás nélküli szimbolizálás az olyan, mint amikor a példázástól eltérő módon referálunk valamire. A minta csupán azon tulajdonságok példája, melyeket egyszerre birtokol is, és referál is rájuk.”²⁰

Amint az látható volt, a reprezentáció egy olyan reláció mely egy kép és egy extenzió (egyedi tárgy) között jön létre, miközben a kifejezés egy kép és egy intenzió (címke, osztály) közötti reláció.

(12) Egy i kép akkor és csak akkor reprezentálja azt az O tárgyat, amire vonatkozik, ha az $R\langle i, o \rangle$ reláció extenzionálisan értelmezhető. Ha $R\langle i, O \rangle$ intenzionálisan értelmezhető, akkor i a tárgyat, amire vonatkozik, kifejezi.

Az (R_{ex}) példázás egy olyan reláció, mely egy reprezentáció (kép), egy tulajdonság és egy tárgy között jön létre.

(13) Egy i kép példázza (R_{ex}) O tárgyát φ -ben akkor és csak akkor, ha i és O egyaránt φ abban az értelemben, hogy $R_{ex}(\varphi)\langle i, o \rangle \supset \varphi(i) \wedge \varphi(O)$.

Ahogy az látható volt, a *Művészet nyelveinek* egy viszonylag részletes elemzését mutattuk be, mivel, ahogyan azt már korábban említettük, Goodman csak-

¹⁸ Uo. 27–29.

¹⁹ Uo. 46; 50.

²⁰ Uo. 53.

nem minden olyan komoly problémát felvetett már a képeket illetően, ami felbukkant később az analitikus filozófiában. A teljesség igénye nélkül meg jell említenünk párat a későbbi szerzők közül: May Black (1975), Hintikka²¹, Walton²², Wartofsky²³, Wollheim²⁴, Wolterstorff²⁵ és Schier²⁶. Ennek ellenére, mint azt már láthattuk a vonatkozó szakirodalom alapján, a képek beáramlása az analitikus filozófia tartományába inkább egy rövid életű érdekesség, mintsem egy maradandó hagyomány volt. Ám mindezek ellenére is, ez a rövid analitikus időszak is lényeges eredményekhez vezetett el a képek kommunikatív alkalmazhatóságát illetően, ennél fogva az a kérdés, hogy lehetséges-e egy analitikus képtéológia, nagyon is fontos.

PROPEDEUTIKA

Hogy jobban megérthessük azt a módszert, amivel egy analitikus diszciplína megalkotható (legyen az a filozófia vagy a teológia) először az „analitikus” fogalmát kell elemeznünk. Noha természetesen egy ilyenfajta vizsgálat már eleve előfeltételezi az analízis fogalmát. A körbenforgást elkerülendő, feltételeznünk kell, hogy már rendelkezünk azzal, amit keresünk és egyszerűen egy pillantást kell vetnünk azokra a dolgokra, amiket analitikus önképpel rendelkező kutatók művelnek. Egy friss elemzés (Demeter, 2013) szerint sokféle értelemben beszélhetünk „analízisről”, és a megkérdőjelezhetetlen hasonlóságok mellett sok alapvető különbség is található e téren. Ha azonban a hasonlóságokra fókuszálunk, akkor elfogadhatjuk Michel Rea javaslatait az analitikus filozófia módszerével kapcsolatban.

„P1. Írjon úgy, mintha a filozófiai álláspontok és konklúziók adekvátan megfogalmazhatók lennének olyan mondatokban, melyeket formalizálhatóak és logikailag manipulálhatóak.

P2. Tekintse elsődlegesnek a precizitást, a tisztaságot és logikai koherenciát.

²¹ Hintikka, Jaakko: *The Intentions of Intentionality and other New Models for Modalities*, D. Reidel Publishing Company, 1975.

²² Wallon, Kendall L: Are representations symbols?, *The Monist*, 1974. Vol. 58, No.2.

²³ Wartofsky, Marx W.: Pictures, Representation, and the Understanding, in Rudner – Scheffler (eds.): *Logic & Art. Essays in honor of Nelson Goodman*, The Bobbs-Merrill Company Inc, 1972.

²⁴ Wollheim, Richard: *Art and its Objects*, Penguin Books, 1970.

²⁵ Wolterstorff, N.: *Works and Worlds of Art*, Oxford, Clarendon Press, 1980.

²⁶ Schier, Flint: *Deeper into pictures. An essay on pictorial representation*, Cambridge University Press, 1986.

P3. Kerülje a metaforák és egyéb olyan trópusok szubsztanciális (nem dekoratív) használatát, amik esetében a szemantikai tartalom előbbre való a propozicionális tartalomnál.

P4. Amennyire csak lehetséges, jól érthető, egyszerű fogalmakkal dolgozzon, valamint olyanokkal, melyek ezek alapján analizálhatók.

P5 Tekintse a fogalmi analízist az evidencia forrásának (amennyire csak lehetséges).²⁷

Az analitikus teológiára nézve, úgy gondolom, hogy két újabb javaslatot tehetünk, mégpedig:

(P6) Az analízis folyamata során a teológiai kifejezéseket a teológiai nyelvvel összhangban kell használnunk.

Ne feledjük, hogy (P6) előfeltételezi, hogy az analitikus teológia elsősorban teológia, nem pedig teológiai kérdésekhez fűzött filozófiai kommentár. Úgy gondolom, hogy számos félreértés elkerülhető volna ezen pontosítás figyelembevételével.

(P7) Az analízis eredménye (nevezetesen az analizált) koextenzív kell, hogy legyen a neki megfelelő teológiai állítással (nevezetesen az analizálandóval).

Könnyen látható hogy (P6) és (P7) különböző nyelvi szinteknek azonos analitikus kritériumait fejezi ki: (P6) azt mondja, hogy teológiai kifejezések kiterjesztéseinek nem szabad megváltoztatnia az analízis folyamán, a (P7) pedig azt fejezi ki, hogy egy adott állítás igazságértéke meg is őrizhető. Természetesen egy, a (6)-(7)-nek megfelelő analízis sokatmondó lehet, mi több, csupán ez a fajta elemzés lehet jelentős, két okból is.

Először is, egy teológiai analízis nem tudná kimutatni, hogy egy teológiai axióma hamis, mivel az axiómák az előfeltevései bármilyen tartalmas állításnak, így egyáltalán nem lehetséges olyan teológiai analízis, mely nélkülözne posztulált teológiai axiómákat. Így amikor egy teológiai analízis egy helytelen kijelentést eredményez (vagy, ha az analizált értelmetlen vagy abszurd), az az analízis sikertelenségét mutatja, nem pedig az analizálandó kijelentés hamisságát vagy abszurditását (tehát nem az analizandumét). Ám ez az elv nem csak teológiai, hanem bármilyen fajtájú analízisre vonatkozik. Egy matematikai vagy logikai analízis nem végződ-

²⁷ Crisp, O.D. – Rea, M.C.: i.m., 5–6.

het annak felismerésében, hogy a matematikai vagy logikai axióma hamis vagy abszurd, mivel axiómáik (mint például a logika esetében, az azonosság axiómája, vagy a ZFC esetében a kiválasztási axióma) magának az analízisnek előfeltévei. Nézzük a következő példát.

- (i) $2+2 = 4 \quad /-2$
- (ii) $2 = 3$
- (iii) $\supset \neg(A=A)$

Az eléggé világos, hogy (iii) nem azt mutatja, hogy az axiómák azonossága ($A=A$) helytelen, hanem azt, hogy az analízis maga hibás valahol. Sőt, azt is egyszerű belátni, hogy az összes formula (i-iii) értelmezhetetlen az azonosság axiómájának előfeltételezése nélkül.

Másodszor, a kiterjesztett azonosság nem zárja ki az intenzionális különbség lehetőségét, sőt mi több, csakis az intenzionális különbségek képesek értelmet adni bármely magyarázatnak vagy analízisnek, mivel az extenzionálisakkal szemben csak az intenzionális azonosság-állítások képesek új ismereteket nyújtani.²⁸

A fenti hét állítás értelmében megpróbálhatjuk felvázolni a szent ikonok analitikus teológiájának propeudikáját.

AZ IKONOK JELLEMVONÁSAI

A leglényegesebb különbség az ikonok, képek és jelek között leginkább úgy írható le, ahogy (14)-ből látszik:

$$(14) \quad \forall(x) \text{ Ikon}(x) \supset \text{Kép}(x) \supset \text{Jel}(x)$$

Analitikusan tehát az ikonokat nem azonosíthatjuk képekkel, sem jelekkel, miközben mindaz, ami igaz egy jelre, az igaz egy képre is, és mindaz, ami igaz egy képre, igaz egy ikonra is. Ez azt is jelenti, hogy az ikon kifejezés használata mindig analitikusabb, mint a képé vagy a jelé. Ugyanakkor nincs mindig szükségünk ezen analitikus szintre, mivel néha referálhatunk ikonokra olyan kifejezésekkel is, mint a „kép” vagy a „jel”. Például, ha az analízis célja, hogy különbséget tegyünk az ikon és annak referenciája között, akkor elegendő, ha azt mondjuk, hogy a

²⁸ Frege, Gottlob: *Über Sinn und Bedeutung*. *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, NF 100, S., 1892, 25–50.

jelet nem szabad azonosítani a referenciával. Egy szent ikon és a Szent Eucharisztia közötti különbség megmutatkozik azon tény belátása által, hogy az ikonok jelek, ám a szent eucharisztia magának Jézusnak az átalakult teste. Hasonló esetben, ha különbséget akarunk tenni a szent ikonok és a Szentírás között, elegendő azt kijelentenünk, hogy az ikonok képek, ellentétben a szövegekkel.

Azon származtatott tulajdonságok mellett, melyben osztoznak a jelekkel és a képekkel, az ikonok rendelkeznek még sajátos tulajdonságokkal is.

(15) Egy adott L kód szerint, ami nevezetesen az ikonfestés kánonja, az s reprezentáció jelöli az r referenciát, ha $L\langle\Phi s \supset \Phi r\rangle$.

A (15) formula azt jelenti, hogy, ha a reprezentáció párba rendezhető az ikonfestés kánonjának egy extenziójával, akkor a reprezentáció maga után vonja extenzióját. Ez lehet az a pont, ahol megérthetjük Pavel Florenszkij azon meghökkenítő kijelentését, mely szerint, mivel létezik Szent Andrej Rubljov szentháromság-ikonja; ennél fogva Isten is létezik. Az az ontológiai koncepció, miszerint az ikonok felidéznek referenciájukat, az ikonokkal kapcsolatos realista hagyományon alapul.²⁹

Itt vesszük nagy hasznát az ikonok Peire-féle koncepciójának. Mint ahogy azt már említettük, Peice szerint az ikonok hasonlóság és egy adott kód alapján jelölik referenciájukat. Ám Saul Kripke³⁰ nyomán felvethetjük azt is, hogy ez a kód nem teljességgel önkényes: a reprezentációk egymást követő lánc, azaz az ikonok sorozata visszavezethető az eredeti szemtanúig, végső soron pedig magához a referenciához. A szent ikonok esetében ez a kód kétségtől az egyházi tradíció maga. Ahogy azt Thomas Sebeok³¹ is megállapítja, eltekintve a fent említett kódtól és referenciális lánctól, nincs lehetőségünk arra, hogy elhelyezzük egy adott reprezentáció referenciáját. A keleti egyház teológiája szerint, a szent ikonoknak ez a referenciális lánc, mely visszavezet a referenciáikhoz, egy megalapozó állítás: egy felismert referenciális lánc nélkül nincs kép, ami Szent Ikonként ismerhető fel.

(16) Egy s reprezentáció az r referencia ikonja az adott L kód révén, akkor és csak akkor, ha létezik egy felismert RC referencialitás-lánc, mely visszavezethető s-ről r-re.

²⁹ Florensky, P.: *Beyond Vision. Essays on the Perception of Art*, Reaktion Books, 2002, 175–183.

³⁰ Kripke, Saul: *Naming and necessity*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1980.

³¹ Sebeok, Thomas A.: *Communication Measures to Bridge Ten Millennia. Technical account for the Office of Nuclear Waste Isolation*, Batelle Memorial Institute, 1984.

A (16) állítás azt is jelenti, hogy egy adott $RC\langle s, \dots, r \rangle$ nélkül egy reprezentáció csak egy kép vagy egy jel lehet, de nem Ikon. Ezen állítás legegyszerűbb bizonyítása, hogy: mivel soha senki nem látta az Atyaistent, nem rendelkezünk az Atyát ábrázoló ikonnal. Vagy, mivel a Szentlélek egy galamb képében vált láthatóvá, csak \langle galamb képében ábrázolt Szentlélekről \rangle van ikonunk. (10-11 állítások)

Ezen felül, egy ikon azért sem lehet önkényes, mivel részesül a referenciájának tulajdonságaiból: a referencia némely tulajdonságát részesedés útján (nem pedig lényegi módon) birtokolja. Mivel ez egy olyan eset, amikor egy kép saját tulajdonságai révén referál saját referenciájára, függetlenül attól, hogy ez a referencia létezik-e vagy sem, referencia hiányában azonban a kép nem tud ikonként működni. Egy nem létező entitásnak nem lehet élő ikonja: egy pegazusról készülhet kép, de ikon nem. Létezhetnek tehát úgynevezett hamis ikonok, amelyek nem rendelkeznek referenciával; egy ikon lehet azonban hamis más értelemben is, jelesül, ha hamis tulajdonság révén referál a tárgyára. Például, ha egy s ikon φ , és az \acute{o} r referenciája nem- φ , akkor s egy hamis ikonja r -nek. Szigorú értelemben véve a hamis ikonok nem is ikonok. Egy tiszta Ikon az r referenciájának minden tulajdonságával rendelkezik, tehát egy tiszta ikonra igaz az, hogy minden tulajdonsága: $F: Fs \supset Fr$. Természetesen csak egy ikon létezik, amely logikailag tiszta, mégpedig Jézus Krisztus, mint az Isten tiszta ikonja.

TISZTELET ÉS IMÁDAT MINT KÉPI AKTUSOK

Minden más reprezentációhoz hasonlóan egy kép csupán valamely ágens tevékenysége révén működhet jelként; vizuális reprezentációk kommunikatív aktusai pedig az úgynevezett képi aktusok. Goodman javaslata szerint, ezen aktusokat a jelölés típusa révén (reprezentáció, példázás vagy kifejezés mint aktus) különböztethetjük meg. Az ikonok esetében, a megengedett kép-aktusok közötti legfontosabb különbségeket a második Niceai zsinat fejtette ki. Emiatt kell nekünk is kifejtenuünk a szent ikonok hódolatával és imádatával kapcsolatos fogalmakat. Ennek érdekében elemeznünk kell az olyan összetett kifejezések logikai struktúráját, melyek tartalmazzák az ikon, az idol, a tisztelet vagy imádat kifejezéseket.

Mint azt már említettük, az ikonok képek, a képek pedig jelek, az ikonok ennélfogva osztoznak a jelek logikai struktúrájában.

(17) $I\langle s; r \rangle$,

ahol (17) azt jelenti, hogy egy ikon egy megfelelő kód révén alkotja reprezentáció és referencia rendezett párját. Azt is jelenti, hogy semmi sem tekinthető jelnek, sem pedig ikonnak referencia nélkül.

(18) Az ikonok relációs entitások, melyek előfeltételezik az ikonikus reprezentációt és referenciát, tehát bárnely, az ikonokkal kapcsolatos aktus egyben olyan cselekvés is, mely a logikai struktúra $L<s;r>$ rendezett párjával kapcsolatos.

Szemben az ikonokkal, a bálványok nem relációs entitások, mivel az „idólum” szó magára a tárgyra vonatkozik. Bármely olyan cselekvés, mely a bálvánnyal kapcsolatos, az egy (feltehetően) nem reláción alapuló, tárggyal kapcsolatos cselekvés. A bálványok tágabb értelemben véve hamis istenek, de episztemikus értelemben úgy is lehet értelmezni őket, mint hamis tudást, mivel egy hamis isten nem is isten, egy bálvány tehát mindig egy ontológiai paradoxon.

A tiszteletadás egy olyan aktus, melyet a tiszteletre méltó referencia irányában végzünk.

(19) A ágens képes lehet végrehajtani a tiszteletadás v aktusát s reprezentáció segítségével r referencia irányába, ha r megtalálható azon \varnothing fogalmak csoportjában, melyek a megfelelő $L<s;r>$ kód szerint tiszteletre méltók.

Isten imádata egy olyan cselekedet, amit csakis Isten irányába végezhetünk, így ez strukturálisan egy egyszerű kifejezés. A fentebb elemzett négy kifejezésből (ikon, bálvány, tisztelet, imádat) négy összetett kifejezés alakítható ki, név szerint az ikontisztelet, az ikonimádat, a bálványtisztelet és bálványimádat. Ezeknek az összetett kifejezéseknek a logikai struktúrája a szópárok logikai struktúrája által a következő módon fejezhető ki.

Bármely ikon logikai struktúrája miatt az ikontisztelet esetében nyilvánvaló, hogy a tisztelet tárgya csak a jel referenciája lehet (tehát, az ikon referenciája). Az ikon reprezentációja referencia nélkül egyáltalán nem is reprezentáció. Bármi, ami tiszteletreméltó egy ikonban, az csakis a referenciája miatt tiszteletreméltó.

Az ikonimádat esetében szembe kell néznünk egy formális ellentmondással, mivel a kifejezés elemei kölcsönösen kizárják egymást. Ikonokat, képeket és jeleket nem imádkozhatunk reprezentációkként, mivel bármely cselekvés, amit egy jel segítségével hajtunk végre, az a jel referenciája irányába megy végbe. Emiatt logikai értelemben véve az az összetett kifejezés, hogy ikonimádat, értelmetlen.

Végül a bálványtiszteletet és a bálványimádat esetében ugyanazzal az ontológiai paradoxonnal nézünk szembe, mint a bálványok esetében, vagyis azzal, hogy igazi bálványimádás valójában nem létezik. Episztemológiai tényként ugyanakkor lehetséges, hogy hamis tudással rendelkezünk a bálványok referenciáját illetően.

Konklúzióként azt kell mondanunk, hogy a fent említett képaktusok közül (i), egy ortodox ikon segítségével csak az ikontisztelet aktusát lehet elvégezni (ii) az

ikonimádat komplex kifejezése logikai ellentmondást tartalmaz (iii) a bálványimádat és bálványtisztelet cselekedetei pedig csak pszichológiai, de nem teológiai értelemben képzelhetők el.

(Az angol eredetiből fordította: Hutvágner Éva)

IRODALOMJEGYZÉK

- ALLWEIN, G. – BARWISE, J. eds: *Logical Reasoning with Diagrams*, Oxford University Press, 1996.
- BARRETT, Cyril: *The Wittgensteinian revolution in Harris*, H.A. – Insole, C.J. (eds.), 2005.
- BARWISE, J. – ETCHEMENDY, J.: *Visual Information and Valid Reasoning*, in Allwein, G. and Barwise, J. 1996.
- BLACK, Max: *Caveats and Critiques. Philosophical Essays in Language, Logic, and Art*, Cornell University Press, 1975.
- CRISP, O.D. – REA, M.C. eds: *Analytic Theology. New Essays in the Philosophy of Theology*, Oxford University Press, 2009.
- DEMETER Márton: On Analysis and its Role in Communication Theories. *KOME: An International Journal of Pure Communication Inquiry*, 2012, Vol1:1, 31–45.
- FLORENSKY, P.: *The Pillar and Ground of Truth: an Essay on Orthodox Theodicy in Twelve Letters*. Princeton University Press, 2004. [Sztolp i utverzsgyenyije isztyini. M., 1914.]
- FLORENSKY, P.: *Beyond Vision. Essays on the Perception of Art*, Reaktion Books, 2002.
- FOMENKO, A.: *Visual Geometry and Topology*, Springer Verlag, Berlin, 1994.
- FREGE, Gottlob: *Begriffsschrift: eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens*, Halle, 1879.
- FREGE, Gottlob: Über Sinn und Bedeutung. *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 1892, NF 100, S. 25–50.
- GOODMAN, Nelson: *Languages of Art*, The Bobbs-Merrill Co. Inc. 1968.
- HARRIS, H.A. – Insole, C.J. eds: *Faith and Philosophical Analysis. The Impact of Analytical Philosophy on the Philosophy of Religion*, Ashgate, 2005.
- HINTIKKA, Jaakko: *The Intentions of Intentionality and other New Models for Modalities*, D. Reidel Publishing Company, 1975.
- KRIPKE, Saul: *Naming and necessity*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980.
- MANCOSU et al: *Visualization, Explanation and Reasoning Style in Mathematics*, Springer, 2005.
- MANCOSU, Paulo: *Visualization in Logic and Mathematics*, in Mancosu et al, (2005).
- NEEDHAM, T.: *Visual Complex Analysis*, Clarendon Press, Oxford, 1997.
- PEIRCE, C.S.: *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, 8 volumes, vols. 1-6, eds. Charles Hartshorne and Paul Weiss, vols. 7-8, ed. Arthur W. Burks. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1931–1958.

- PEIRCE, C.S.: *The Essential Peirce. Selected Philosophical Writings*. Vol. 1 (1867–1893), edited by Nathan Houser & Christian Kloesel, 1992, vol. 2 (1893–1913), edited by the Peirce Edition Project, 1998. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- ROBERTS, DON D.: *The Existential Graphs of Charles S. Peirce*, Walter de Gruyter, 1973.
- SCHIER, Flint: *Deeper into pictures. An essay on pictorial representation*, Cambridge University Press, 1986.
- SEARL, John: *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge University Press, 1969.
- SEBEOK, Thomas A.: *Communication Measures to Bridge Ten Millennia. Technical account for the Office of Nuclear Waste Isolation*, Batelle Memorial Institute, 1984.
- SOWA, John: *Conceptual Structure: Information Processing in Mind and Machine*, Reading, MA, Addison-Wesley, 1984.
- SUN-JOO Shin: *The iconic logic of Peirce's graphs*, The MIT Press, 2002.
- SUN-JOO Shin: *The Logical Status of Diagrams*, 2nd ed., Cambridge University Press, 2006.
- WALLON, Kendall L.: Are representations symbols?, *The Monist*, 1974. Vol. 58, No.2.
- WARTOFSKY, Marx W.: Pictures, Representation, and the Understanding. In.: Rudner – Scheffler (eds.): *Logic & Art. Essays in honor of Nelson Goodman*, The Bobbs-Merrill Company Inc., 1972.
- WOLLHEIM, Richard: *Art and its Objects*, Penguin Books, 1970.
- WOLTERSTOFF, N.: *Works and Worlds of Art*, Oxford, Clarendon Press, 1980.

NÉMETH ISTVÁN

KRISZTUS MINT KERTÉSZ

Egy félreértés ikonográfiája

A Jézus feltámadását követő események közül az európai keresztény művészetben különösen népszerű témává vált az az emlékezetes epizód, amikor vasárnap hajnalban, a Mester üresen tátongó sírja mellett hátramaradó, sírdogáló Mária Magdolnának váratlanul megjelent a feltámadt Krisztus. Az esemény gyakori ábrázolása nyilván teológiai jelentőségéből adódik, hiszen Mária Magdolna volt az a szemtanú, akinek feltámadását követően Krisztus elsőként megjelent, s aki aztán az örömhírről rögtön beszámolt a tanítványoknak. De mi olvasható pontosan erről a találkozásról a Szentírásban, s hogyan ábrázolták a szóban forgó jelenetet az évszázadok során? A legrészletesebben János evangéliuma számol be a történetekről: „A hétnek első napján pedig jó reggel, amikor még sötétes vala, oda méne Márai Magdaléna a sírhoz, és látá, hogy elvételgett a kő a sírról. Futa azért és méne Simon Péterhez és ama másik tanítványhoz, akit Jézus szeret vala, és monda nékik: Elvitték az urat a sírból, és nem tudjuk, hová tették őt. Kiméne azért Péter és a másik tanítvány, és menének a sírhoz... Mária pedig künn áll vala a sírnál sírva. Amíg azonban siránkozék, behajol vala a sírba. És látta két angyalt fehér ruhában ülni, egyiket fejtől, másikat lábtól, ahol Jézus teste feküdt vala. És mondának azok néki: »Asszony, mit sírsz?« : »Mert elvitték az én Uramat, és nem tudom, hova tették őt.« És mikor ezeket mondotta, hátra fordula, és látá Jézust ott állani, és nem tudja vala, hogy Jézus az. Mondá néki Jézus: »Asszony, mit sírsz? Mit keressz?« Az pedig azt gondolván, hogy a kertész az, monda néki: »Uram, ha te vitted el őt, mondd meg nékem, hová tetted őt, és én elviszem őt.« Mondá néki Jézus: »Mária!« Az megfordulván, monda néki: »Rabbóni!« – ami azt teszi: Mester. Mondá néki Jézus: »Ne illess engem, mert nem mentem még fel az én Atyámhoz, hanem menj az én atyámfiához, és mondd nékik: Felmegyek az én Atyámhoz, és a ti Atyátokhoz, és az én Istenemhez, és a ti Istenetekhez.« Elméne Mária Magdaléna, hirdetvén a tanítványoknak, hogy látta az Urat!, és hogy ezeket mondotta néki.”¹

¹ János 20. 1-3 és 11-18. Károli Gáspár fordítása. *Szent Biblia*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1985; Máté evangéliumában ettől némileg eltérően azt olvashatjuk, hogy Krisztus a sírtól elfutó Mária Magdolnának és „a másik Máriának” együtt jelent meg, akik „hozzá járulván, megragadák az ő lábait, és leborulának előtte.” Máté 28. 1-9. Az európai keresztény művészetben a „Krisztus megjelenik a három Máriának” is népszerű témává vált, ennek egy korai példája az az 1430

Mivel a szóban forgó esemény képzőművészeti ábrázolásain évszázadokon keresztül többnyire azt a pillanatot örökítették meg, amikor a feltámadt Krisztus elhárítja Mária Magdolna közeledését, aki szerette volna őt megérinteni – a köztük zajló párbeszéd erre vonatkozó részlete alapján –, a keresztény ikonográfiában rendszerint „Noli me tangere” (latinul: „Ne érints engem”) címen szokták említeni ezeket a jeleneteket.²

A téma legkorábbi ismert ábrázolásai a korai középkorból származnak, az európai művészetben azonban jó ideig még többnyire nem önállóan, hanem képciklusok részeként, más újszövetségi eseményekkel együtt örökítették meg.³ Egészen a 15. század végéig, Krisztus gyakori attribútuma ezeken a jeleneteken a Feltámadás-ábrázolásokról ismert, s a halál feletti győzelemre utaló zászlós-keresztes bot, mely rögtön tudatosítja a nézővel, hogy itt már egy a feltámadást követő esemény ábrázolásáról van szó.⁴ A Mária Magdolna kezében, vagy mellett felfedezhető olajos szelence ugyanakkor ezeken az ábrázolásokon kettős funkciót tölthet be. Egyrészt Mária Magdolna jól ismert, állandó attribútumáról van szó, mely a néző számára megkönnyíti a képen szereplő nőalak azonosítását, másrészt a konkrét újszövetségi eseményhez is logikusan kapcsolható, hiszen mint ahogy a bibliai leírásból is kiderül, vasárnap hajnalban az asszonyok azért keresték fel Krisztus sírját, hogy megkenjék a halottnak hitt Mester testét.

A „Noli me tangere” a reneszánsz és barokk művészetben számított igazán kedvelt témának,⁵ ábrázolásaival azonban egészen a 19. század első feléig viszonylag gyakran találkozhatunk.⁶ Mivel adott esetben egy váratlan, meglepetésszerű

táján készült, s jelenleg a hágai Koninklijke Bibliotheek gyűjteményében őrzött miniatúra (KB 78 D 38 II) melyen az egyik kezében (a világ feletti uralmat szimbolizáló) gömböt tartó feltámadt Krisztus áldó mozdulattal fordul az előtte földre boruló asszonyok felé.

² Jutta Seibert (szerk.): *A keresztény művészet lexikona*, Budapest, Corvina Kiadó 1986, 188.

³ A „Noli me tangere” ikonográfiájáról összefoglalóan: Karl Künstle: *Ikonographie der christlichen Kunst*, I. Freiburg im Breisgau, Herder und Co. 1928, I. 508–511; Engelbert Kirschbaum (szerk.): *Lexikon der christlichen Ikonographie* I–IV, Herder Verlag, Freiburg im Breisgau, Róma//Basel/Wien 1968–1976, III. 332–335.

⁴ Seibert i.m. 1986. 189. Ennek az ábrázolástípusnak az egyik kései példája Martin Schongauer egy híres metszete, (Bartsch VI.130.26) illetve a művész egy 1480 táján készült, azonos témájú festménye a colmari Musée Unterlinden gyűjteményében.

⁵ A téma olasz reneszánsz ábrázolásairól lásd többek között Michelle Lambert-Monteleon: *Heavenly Venus: Mary Magdalene In Renaissance Noli Me Tangere Images*, Disszertáció, Tampa, University of South Florida, 2004.

⁶ A „Noli me tangere” témával, illetve Mária Magdolna ikonográfiájával kapcsolatban az utóbbi évtizedekben számos publikáció született. Lásd többek között: S. Haskins: *Mary Magdalen. Myth and metaphor*, London: Harper-Collins, 1993; K.L. Jansen: *The Making of the Magdalen. Preaching and Popular Devotion in the Later Middle Ages*, Princeton–New Jersey: Princeton University Press, 2000; J.L. Nancy: *Noli me tangere. Essai sur la levée du corps*, Paris: Bayard, 2003. A leuveni Katolikus Egyetemen Barbara Baert vezetésével nemrégiben több éves kutatási

találkozás (felismerés), illetve egy párbeszéd képi formában történő megjelenítéséről van szó, érthető, hogy a téma ábrázolásain – ha időszakokként más-más módon is – különösen nagy szerepet kapott a testbeszéd, azaz a jelenet szereplőinek szándékát, illetve érzelmeit kifejező gesztusok.⁷ Míg azonban a szereplők gesztusai, mozdulatai egyes ábrázolásokon az esemény drámaiságához képest szinte visszafogottnak tűnnek, máskor éppen ellenkezőleg, – s különösen mai szemmel nézve – olykor már-már komikusan mesterkéltnek hatnak. Különösen érvényes mindez néhány 16. századi, manierista modorban készült műre, így többek között arra a hagyományosan ifjabb Hans Holbeinnek tulajdonított, s jelenleg az angol királyi gyűjteményben őrzött festményre, melyen a feltámadt Krisztus harcias pózban, szinte karatésokéra emlékeztető mozdulattal áll a megszeppent, s olajos tégelyét szorosan magához szorító Mária Magdolnával szemben.⁸ (1. kép)

1. kép. Hans Holbein: *Noli me tangere* (1524k.) – Angol királyi gyűjtemény

projekt keretében dolgozták fel ugyanezt a témát, lásd többek között: Barbara Baert (szerk.): *Maria Magdalena. Zondares van de Middeleeuwen tot vandaag*, Kiállításkatalógus, Museum voor Schone Kunsten, Gent 2002; B. Baert – R. Bieringer – K. Demasure – S. Van Den Eynde: *Noli me tangere. Mary Magdalene: One Person, Many Images* (Documenta libraria, 32), Leuven, Peeters 2006; Barbara Baert: *The Gaze in the Garden: Mary Magdalene in Noli me tangere*, in Michelle A. Erhardt and Amy M. Morris (szerk.), *Mary Magdalene, Iconographic Studies from the Middle Ages to the Baroque*, Leiden/Boston 2012. 189–221.

⁷ A „Noli me tangere” témát megőrkítő műalkotásokon Mária Magdolnát gyakran úgy ábrázolják, hogy leborol az előtte álló Krisztus előtt. Ez a motívum nem szerepel János evangéliumának idézett szövegében, s nyilván Máté evangéliumának említett passzusán alapszik. (Lásd. 1. jegyzet)

⁸ Az említett Holbein-festményről lásd: Oliver Millar: *The Tudor – Stuart and Early Georgian Pictures in the Collection of Her Majesty the Queen*, London, The Phaidon Press 1963, 61.

Szintén elég szokatlan látványt nyújt Agnolo Bronzinónak a párizsi Louvre-ban található, 1561-ben készült festménye, (2. kép) ahol úgy tűnik, mintha Krisztus és Mária Magdolna valamiféle balett-koreográfiát adnának elő, mindenesetre túlzottan is finomkodó mozdulatokkal táncolnak el egymás mellett.⁹

2. kép. Agnolo Bronzino: *Noli me tangere* (1561.) – Musée du Louvre, Párizs

A másik végletet képviseli Anton Raphael Mengs egy 1768 táján készült festménye, mely egykor III. Károly hálószobáját díszítette, s jelenleg is a madridi királyi palotában található.¹⁰ Ez a kép már mentes mindattól a drámai feszültségtől, heves mozdulatoktól és gesztusoktól, mely a téma számos korábbi ábrázolását jellemezte. A neoklasszicista modorban megfestett mű patetikus, vagy még inkább melankolikus hangulatot áraszt, melyen leginkább Jézus és a mellette térdeplő nő egymás iránt megnyilvánuló, bensőséges érzelmei kapnak hangsúlyt.¹¹

⁹ Bronzino szóban forgó alkotása már a „Noli me tangere” ábrázolások azon körébe tartozik, melyeken a feltámadt Krisztust kertészként ábrázolták.

¹⁰ Mengs szóban forgó képéről: Steffi Roettgen: Anton *Raphael Mengs 1728-1779. Band 1. Das malerische und zeichnische Werk*, Münche, Hirmer Verlag 1999, 105.

¹¹ Mária Magdolna Krisztus iránti imádata, rajongó (esetenként érzékinek ható) szeretete már az adott témakör számos korábbi ábrázolásain is hangsúlyt kap. Ennek egyik markáns, korai példája Tiziano 1514-ben készült híres alkotása a londoni National Gallery gyűjteményében.

Térjünk át mindezek után a jól ismert újszövetségi történet egy talán kevésbé ismert, ikonográfiai szempontból mindenesetre rendkívül érdekes, s idővel igen népszerűvé vált ábrázolástípusára, mely megítélésünk szerint több olyan kérdést is felvet, melyekre a témával foglalkozó szakirodalomban nemigen találunk megnyugtató választ. A Mária Magdolna és Krisztus találkozásáról János evangéliumában olvasható leírás egyik rövid passzusa alapján az európai képzőművészetben már viszonylag korán kialakult a „Noli me tangere” jelenetek egy sajátos változata, önálló ikonográfiai típusa, ahol Krisztust kertész alakjában, fején gyakran kertészkalappal, s kezében ásóval vagy kapával ábrázolták. Ilyen típusú ábrázolásokkal a 14–15. századtól kezdve miniatúrákon, festményeken, domborműveken, falikárpitokon, vagy üvegablakokon egyaránt találkozhatunk. Ez az ikonográfiai típus több szerző szerint is nagy valószínűséggel egyes középkori misztériumjátékok, színpadi darabok hatására alakulhatott ki,¹² s az adott téma egyéb ábrázolásaihoz hasonlóan egészen a 18. század végéig megőrizte népszerűségét.¹³ Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ezek az ábrázolások lényegében egy félreértésen alapulnak, s olyan dolgot láttatnak a nézővel, ami valójában meg sem történt. Mária Magdolna ugyanis feltehetően nem azért gondolta első pillanatban, hogy a háta mögött váratlanul felbukkanó férfi a kertész, mivel a felátadt Krisztus netán kertész képében jelent volna meg előtte, erre legalábbis semmilyen utalást nem találunk János evangéliumának idézett szövegében.¹⁴ Több kérdés is felmerül ezzel kapcsolatban. Az egyik, hogy Mária Magdolna vajon miért gondolhatta azt, hogy éppen a kertész (s nem bárki más) áll a háta mögött, a másik pedig az, hogy vajon miért nem ismerte fel azonnal a szeretett Mestert, akit pedig nagyon is jól ismerhetett?

Ha beleképzeljük magunkat az adott szituációba, talán némiképp érthetőbbé válik a dolog. János evangéliuma is utal rá, hogy az esemény vasárnap kora hajnalban történt, amikor még csak alig derengett, tehát nyilván igen rosszak voltak a látási viszonyok. Máriát nagyon váratlanul érthette, s valószínűleg kicsit meg is

¹² Ezzel kapcsolatban lásd többek között: Helen Meredith Garth: *Saint Mary Magdalene in Mediaeval Literature*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1950, 69; Baert i.m. 2012, 212.

¹³ Andor Pigler: *Barockthemen. Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts*, I–III. Budapest, Akadémia Kiadó 1974, I. 345–350.

¹⁴ Érdekes ilyen szempontból a 17. századi jezsuita prédikátor és Biblia-fordító, Káldi György egyik 1631-es prédikációjának részlete, ahol Krisztussal kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy „.....nem ok nélkül nevezhetjük őtet kertésznek is, kinek ábrázatjában jelent meg Magdolnának; és keresztfán a tolvajnak a Paradicsomot, azaz a gyönyörűségnek kertét ígérte, mint főkertész, melyből Ádám minden maradékival kiűzetett volt.” Lásd: Káldi György: *Kert és kertész*, in Bod Péter – Szabó István (szerk.): *Fénylik a nap fényességgel*, Pécs, Jelenkor Kiadó 2000, 53.

ijedhetett, amikor észlelte, hogy valaki áll a háta mögött. Első gondolata, reakciója szinte logikusnak mondható, hiszen ki más is járhatna vasárnap kora hajnalban ezen az elhagyatott helyen, mint esetleg a kertész? Más kérdés, hogy miért csak később (amikor Krisztus nevéen szólította őt) jött rá, hogy valójában nem a kertésszel, hanem magával a feltámadt Mesterrel beszél? Talán egyetlen ábrázolás sincs, mely oly érzékletesen adná vissza a meglepett, s kissé rémült Mária Magdolna reakciót a feltámadt Krisztussal való találkozásának pillanatában, mint Rembrandt 1638-ban festett, s jelenleg angol királyi gyűjteményben őrzött festménye.¹⁵ (3. kép)

3. kép. Rembrandt: *Krisztus mint kertész* (1638.) – Angol királyi gyűjtemény

Itt érdemes megjegyezni, hogy már a Szentírás egyes utalásai alapján is sejtethető, hogy Krisztusnak feltámadása után valamiféle alakváltozáson – ha úgy

¹⁵ Rembrandt szóban forgó képéről lásd: K.H. de Raaf: Rembrandt's Christ en Maria Magdalena, *Oud Holland* 30, 1912, 6–8; Bob Haak: *Rembrandt. Zijn leven, zijn werk, zijn tijd*, Amsterdam, Meulenhoff/Landshoff 1969, 154; R. Klessmann, Rembrandts „Noli me tangere” – Mit den Augen eines Dichters gesehen, *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte* 27, 1988, 89–100; *Rembrandt, de meester en zijn werkplaats*, Kiállításkatalógus, Altes Museum, Berlin-Rijksmuseum, Amsterdam–The National Gallery, London, Zwolle, Waanders Uitgevers, 1991, 204–207.

tetszik színeváltozáson – kellett keresztülmennie. Nagy valószínűség szerint ez lehetett az oka annak, hogy sem Mária Magdolna, sem később más tanítványok nem ismerték fel rögtön a Mestert. Vagy egyszerűen csak nem akartak, vagy nem mertek hinni a szemüknek, hiszen Jézust halottnak tudták? Vagy Jézus netán szándékosan (óvatosságból?) álcázta volna magát, nehogy esetleg az őt üldözők közül is valaki felismerhesse? Mindenesetre különösen érdekes ebben az összefüggésben Márk evangéliumának azon rövid passzusa, amikor arról olvashatunk, hogy Mária Magdolnát követően „(...) közülük kettőnek jelenék meg más alakban, útközben, mikor a mezőre mennek vala.”¹⁶ Lukácsnál az emmausi tanítványokkal kapcsolatban ugyanakkor azt olvashatjuk, hogy „az ő szemeik visszataratóztatának, hogy őt meg ne ismerjék.”¹⁷ Szintén Lukács evangéliuma számol be arról, hogy amikor később Krisztus megjelent az apostolok körében, akkor „Megrémülvén pedig és félvén, azt hívék, hogy valami lelket látnak.”¹⁸ Érdekes itt megjegyezni, hogy a „Noli me tangere” téma számos ábrázolásán, Giotto 1320 táján készített Assisi-beli freskójától, Rembrandt 1651-es braunschweigi festményén keresztül a francia szimbolista festő, Gustave Moreau egy 1889 tájára datálható művéig, a feltámadt Krisztus éteri lényként, egyfajta jelenésként tűnik fel a térdre boruló Mária Magdolnával szemben, akinek az alakját transcendens fény övezi.¹⁹

Érdekes itt röviden utalni az adott ikonográfiai téma egy eddig nem említett, de szintén igen érdekes változatára. Már Hans Memling 1480-ban készült, s jelenleg a müncheni Alte Pinakothek gyűjteményében található *Mária hét öröme* című művének háttérében is felfedezhetjük a „Noli me tangere” téma egy olyan változatát, melyen a feltámadt Krisztus az előtte térdeplő Mária Magdolna homlokához érinti az ujját,²⁰ melynek nyoma a legenda szerint élete végéig ott maradt a nő homlokán.²¹ Ez a motívum, a téma számos későbbi ábrázolásán is feltűnik, így azokon is, ahol Krisztus kertész képében jelenik meg Mária Magdolna előtt.

¹⁶ Márk 16.12

¹⁷ Lukács 24.16.

¹⁸ Lukács 24.37.

¹⁹ Gustave Moreau említett művéről: P. Mathieu: *Gustave Moreau: Complete Edition of the Finished Paintings, Watercolours and Drawings*, Oxford, 1977, 359–360; P. Mathieu: *Gustave Moreau*, Paris, 1994, 172–174.

²⁰ Memlingnek erről a művéről: N. Schneider: *Zur Ikonographie von Memlings Gemälde „Die Sieben Freuden Mariens”*, *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst* 24, 1973, 21–32; Dirk De Vos, *Hans Memling, Das Gesamtwerk*, Antwerpen, Mercatorfonds, 1994, 173–179.

²¹ Az említett legendával kapcsolatban: W. Granger Ryan (szerk.): *Jacobus de Voragine. The Golden Legend. Readings on the Saints*. Princeton, Princeton University Press, 1995.

4. kép. *Jacob Cornelisz van Oostanen: Krisztus mint kertész (1507.) – Staatliche Museem, Kassel*

Ezt az ábrázolástípust képviseli többek között Jacob Cornelisz van Oostanen egy 1507-ből származó, s jelenleg a kasseli képtárban található festménye, (4. kép) de Albrecht Dürer egy 1510-ben, (5. kép) s Lucas van Leyden egy 1519-ben készült híres metszete is.²²

Ugyancsak ezen ábrázolások körébe tartozik Alonso Cano egy 1648 tájára datált, s Correggio azonos témájú – s 1646-tól szintén a spanyol királyi gyűjteményben őrzött – híres művének a hatásáról árulkodó festménye a budapesti Szépművészeti Múzeum gyűjteményében.²³ Ikonográfiai szempontból szintén külön említést érdemel Jacob Jordaens egy 1615–16 tájára datálható, s még Rubens erős hatásáról árulkodó berlini képe is. A flamand festő ugyancsak kertészként, kertészkalappal a fején, s ásóval a vállán ábrázolta a feltámadt Krisztust, aki azonban ezúttal nem Mária Magdolnának, hanem a három Máriának jelenik

²² Craig Harbison, Lucas van Leyden, the Magdalen and the Problem of Secularization in early Sixteenth Century Northern Art, *Oud Holland* 98. nr. 3., 1984, 117–129.

²³ Alonso Cano szóban forgó budapesti képéről: Harold, E. Wethey, *Alonso Cano, pintor, escultor y arquitecto*, Madrid, Alianza Editorial, 1983, no. 25; Nyerges Éva: *Régi spanyol festmények*, Budapest, Szépművészeti Múzeum, 1996, 90–91.

meg.²⁴ Sajátos módon keverednek itt tehát a János evangéliumából ismert jelenet egyes motívumai a Máté evangéliumában leírtakkal, ott ugyanis valóban arról olvashatunk, hogy Krisztus nem egyedül Mária Magdolnának, hanem az üres sírtól rémülten elszaladó három asszonynak jelent meg (de nem kertész alakjában!), akik lábait megragadva leborultak előtte.

5. kép. Albrecht Dürer: metszet (1510k.) – Krisztus megerint Mária Magdolna homlokát!

Térjünk azonban vissza az adott téma kapcsán bennünket leginkább foglalkoztató kérdéshez, nevezetesen a kert-, illetve a kertész alakjában ábrázolt Krisztus-motívum problematikájához! Krisztus és Mária Magdolna találkozásának helyszíne, a sír közelében lévő kert tipológiai alapon (a feltámadásra, illetve a megváltásra utalva) nyilvánvalóan párhuzamba, illetve szembe állítható a bűnbeesés helyszínével, az Édenkerttel, s Krisztust nemritkán a lelkek kertészeként is szokták emlegetni. Úgy véljük azonban, hogy mindennek nem sok köze van a János evangéliumában leírt konkrét eseményhez, így tehát ez a fajta tipológiai vagy teológiai értelmezés nem ad önmagában kellő magyarázatot Krisztus kertészként történő ábrázolásaihoz. A hildesheimi Szent Mihály templom 1015-ben elkészült híres bronzkapuján, (6. kép) a felső sorban valóban egymással szemben

²⁴ R-A. d'Hulst: *Jacob Jordaens*, Ithaca/New York, Cornell University Press, 1982, 64–65.

található az Ádám teremtése az Édenkertben, illetve a „Noli me tangere” jelene-
te, itt azonban Krisztus nem kertészként, hanem tradicionális módon, keresztes
bottal a kezében jelenik meg.²⁵

6. kép. *Noli me tangere a hildesheimi Szent Mihály templom bronzkapuján (1015k.)*

7. kép. *Lambert Sustris: Krisztus mint kertész (1548–50k.) – Palais des Beaux-Arts de Lille*

Számos 16–17. századi művész érdeklődését mindenesetre szemmel látható-
an elsősorban az kelthette fel a téma iránt, hogy a jól ismert újszövetségi esemény
helyszíne egy kert volt. Mindez már Lambert Sustris egy 1548–50 táján készült,
s jelenleg a lille-i Palais des Beaux-Arts gyűjteményében őrzött festményével

²⁵ A hildesheimi Bernward-kapu ábrázolásainak tipológiai alapon való értelmezési lehetőségéről:
Marosi Ernő: *A román kor művészete*, Budapest, Corvina Kiadó, 1972, 53.

kapcsolatban is elmondható, ahol az ezúttal egy kapára támaszkodó Krisztus, és az előtte térdelő, velenicei dámaként ábrázolt Mária Magdolna alakja mögött egy lugasokkal és szökőkutakkal kiegészített reneszánsz díszkert tűnik fel a háttérben. (7. kép)

Különösen érvényes mindez azokra a 17. századi flamand festményekre, melyeken Krisztus kertész voltára immár nem csupán a fején látható kertészkalap, illetve a kezében tartott ásó, vagy kapa utal, mint ennek az ikonográfiai típusnak az ismert korábbi változatain, hanem a Mester lába mellett, illetve közelében feltűnő különféle zöldségek, illetve virágok (többnyire tulipánok) is.

8. kép. *Abraham Janssens és Jan Wildens: Krisztus mint kertész (1620k.) – Musée des Beaux-Arts de Dunkerque*

9. kép. *Willem Forchont: Krisztus mint kertész*

Csupán Peter Paul Rubens környezetében, Antwerpenben több tucat ilyen jellegű festmény készült az 1620-as, 1630-as években.²⁶ Abraham Janssens-től (8. kép) vagy Willem Forchonttól (9. kép) is ismerünk hasonló műveket, többségük azonban a Hendrick van Balennel gyakran együttműködő ifjabb Jan Bruegheltől származik.²⁷

E közösen festett képek egyike kapcsán Klaus Ertz felveti, hogy a háttérben feltűnő kút-motívum talán szimbolikusan értelmezendő, s Krisztusra, mint az élet forrására utalhat.²⁸ Igen kérdéses azonban, hogy ifjabb Jan Brueghel valóban ezzel a szándékkal festette-e oda a jelenet háttérébe a dekoratív kút-motívumot, mint ahogy az is, hogy a szóban forgó képein domináns szerepet játszó zöldségeknek és virágoknak esetleg szintén valamilyen mélyebb, szimbolikus, Krisztusra utaló jelentést kell-e tulajdonítanunk. (10. kép)

10. kép. Ifjabb. Jan Brueghel: Krisztus mint kertész (1630.k.) –
Musée des Beaux-Arts de Nancy

Ugyanezek a motívumok ugyanis a festő számos más, allegorikus, vagy éppen mitológiai tárgyú képén is ugyanilyen hangsúlyos szerepet kapnak. A bibliai cselekmény ilyen jellegű „profanizálása”, illetve szinte mellékessé válása a környezeti motívumok dominanciájával szemben persze korántsem csupán egyes németalföldi mesterekre volt jellemző ebben az időszakban. A francia szárma-

²⁶ Klaus Ertz: *Jan Brueghel der Aeltere (1568–1625) Die Gemälde mit kritischem Oeuvrekatalog*, Köln, DuMont Buchverlag 1979, 493–494.

²⁷ Ezekről a művekről lásd: Klaus Ertz: *Jan Brueghel der Jüngere (1601–1678) Die Gemälde mit kritischem Oeuvrekatalog*, Freren, Luca Verlag, 1984, 321–324.

²⁸ Ertz: i.m. 1984, 67.

zású, de élete jelentős részét Rómában töltő híres 17. századi tájképfestő, Claude Lorrain például ugyancsak feldolgozta a „Noli me tangere” témát egy 1678 és 1681 között készült, s jelenleg a frankfurti Städel Museum gyűjteményében őrzött festményén. A bibliai jelenet apró szereplői (az itt is kertészként ábrázolt feltámadt Krisztus, s az előtte térdre boruló Mária Magdolna) azonban itt szinte elvesznek az idillikus hangulatot árasztó, végtelenbe nyúló tájban. Bár bibliai alakokkal olykor a festő más képein is találkozhatunk, a témaválasztást adott esetben nagy valószínűség szerint a megrendelő személye is befolyásolta, mivel Claude ezt a képet (párdarabjával együtt), Fabrizio Spada pápai nuncius számára készítette, akit röviddel ezután bíborossá neveztek ki Rómában.²⁹ Claude Lorrain szóban forgó tájképe, vagy a Rubens-kör említett mesterei által festett „Noli me tangere” jelenetek esetében különösen valószínűnek tűnik, hogy az ismert bibliai történet esetenként csak ürügy, vagy kínálkozó lehetőség lehetett a művészek számára, hogy kiélhessék magukat saját műfajukban, s a bibliai esemény helyett az idillikusan szép tájképi környezet, vagy éppen a zöldségekkel teli veteményeskert, illetve a színpompás tulipánágyások aprólékos megfestésére helyezték a hangsúlyt.³⁰

²⁹ *Claude Lorrain. Die verzauberte Landschaft*, Kiállításkatalógus, Frankfurt am Main, Städel Museum, 2012, 54-56, kat.no. 13.

³⁰ Hasonló tendenciákkal egyébként más bibliai események, így többek között a Bethesda-tavi csoda egyes németalföldi ábrázolásain is találkozhatunk, ahol egyes architektúra-festők a cselekmény helyett az építészeti környezet látványos megfestésére helyezték a hangsúlyt. Lásd erről: Németh István: Isteni könyörületesség és emberi érzéketlenség: a Bethesda-tavi csoda ábrázolásai a németalföldi képzőművészetben, in Hima Gabriella (szerk.): *Az Írás és az írás. Tanulmányok*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem 2009, 105–121.

VALLÁSI FOGALMAK REPREZENTÁCIÓJÁNAK
VIZSGÁLATA
A KÉPI KIFEJEZÉSPSZICHOLOGIA ESZKÖZEIVEL

Kutatásaink abból az alaptételből indulnak ki, amely szerint a vallással és hittel kapcsolatos fogalmak reprezentációját számos tényező befolyásolja s ezek közül a pszichológus nézőpontjából igen nagy jelentősége van a korai kötődésnek. A kötődés ebből a nézőpontból nemcsak a felnőttkori szoros érzelmi kapcsolatok ősmintája, hanem a fiatal- és felnőttkori istenkapcsolaté is.¹ A kutatások szerint a biztonságosan kötődő fiatal felnőttek vallási élményei stabilabbak és több erőforrást nyújtanak, mint más kötődési stílusokkal jellemezhető személyek élményei.² Az is fontos, hogy milyen típusú Istenképet internalizált az adott személy: a szeretetteljes Istenkép pozitív önértékeléssel korrelál, míg a felettes én-jellegű, büntető istenkép gyengíti az önértékelést.³

A kötődésen kívül természetesen sok egyéb környezeti hatás befolyásolja a vallási szocializációt és a spirituális fejlődést. Ilyen hatások például a szülőkkel való hétköznapi interakciók, vallási témájú beszélgetések, közösségi alkalmak, a szülők vallásgyakorlása és életvitele, a barátok és a vallásos iskolai közeg istenképet alakító hatása. Serdülőknél a kortárscsoport is egyre fontosabb szerepet kap.⁴

A jelen tanulmányban bemutatott kutatásaink során a hittel, vallási szocializációval és közvetlen Istentapasztalattal kapcsolatos fogalmak reprezentációját a képi kifejezéspszichológia eszközeivel vizsgáltuk.

¹ Kirkpatrick, L. A., Davis, K. E.: Attachment style, gender, and relationship stability: A longitudinal analysis, *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 1994, 502–512.

² Rowatt, W. C., Kirkpatrick, L. A.: Two dimensions of attachment to God and their relation to affect, religiosity, and personality constructs. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41, 2002, 637–651.

³ Kirkpatrick – Davis, i.m.

⁴ Schwartz, K. D.: Transformations in parent and friend faith support predicting adolescents' religious faith. *International Journal for the Psychology of Religion*, 16, 2006, 311–326.

A KÉPI KIFEJEZÉSPSZICHOLOGIA TÁRGYA, ELŐZMÉNYEI ÉS ALAPKÉRDÉSEI

A kifejezéspszichológia tárgya⁵ általános értelemben a *kifejező (expresszív) viselkedés* tudományos tanulmányozása. Mivel a tudományterület központi fogalma a kifejező (expresszív) viselkedés, így alapvető szerepet játszik benne a kifejező viselkedés fogalmának, gyökereinek, genezisének, meghatározó tényezőinek tanulmányozása és megértése.

Fontos előzmény Charles Darwin 1872-es alapműve, *Az érzelmek kifejezéséről embernél és állatoknál* című munka (*The expression of the emotions in man and animals*). A korai kifejezéspszichológia nemcsak a kifejezés (*expression, Ausdruck*) terminust használta, hanem a kifejező jelenség (*Ausdruckerscheinung*) és kifejező mozgás (*expressive movements, Ausdrucksbewegungen*) megnevezéseket is. A német filozófus és pszichológus Ludwig Klages, akit Nietzschével és Bergsonnal együtt az egzisztenciális fenomenológia egyik előfutárának tartanak, *A kifejezéstudomány alapjai* című, 366 oldalas művében így definiálja a kifejező jelenséget: „Azokat a folyamatokat nevezzük kifejező jelenségnek (*Ausdruckerscheinung*), amelyek hordozójuk élő jellegét teszik észlelhetővé vagy kimutathatóvá [...] kifejezéstudomány (*Ausdruckswissenschaft*) nélkül a pszichológia sem létezhet” (Klages, 1943/1950, V.).

Még a mai, német nyelvű pszichológiai szótárak is meglehetősen tágra értelmezik a kifejezés (*Ausdruck*) fogalmát. Fröhlich szerint például az „*Ausdruck*” lelki folyamatokkal vagy állapotokkal összefüggő jeleket, vagy pedig bizonyos minőségileg megkülönböztethető folyamatok és állapotok jeleiként felfogható reakciókat jelöl.⁶ A francia nyelvű munkák körülhatároltabb értelemben használják az „*expression*” terminust, amely „valamely érzelem külső jele” (*Éditions de la Connaissance*, 1995, 192.), egy érzés, érzelem vagy létezőmód (*façon d'être*) megnyilvánulása (*Le Trésor de la Langue Française Informatisé*, 2011), az érzések, gondolatok kifejezése nyelvi, testi vagy művészi úton (*L'Internaute*, 2011). Talán a legárnyaltabban Allport és Vernon foglalkozik a kifejezéssel monográfiájában.⁷ Expresszívnek a mozgás vagy viselkedés olyan vonásait nevezi, amelyek

⁵ Az összefoglalás a szerző alábbi műveinek felhasználásával készült: (a) Vass Zoltán: *A képi kifejezéspszichológia alapkérdései – szemlélet és módszer*, Budapest, L'Harmattan, 2011. (b) Vass Zoltán: Appercepció és produkció, avagy Hermann Rorschach és a képi kifejezéspszichológia, in Mirnics Zs., Bajor A. & Sztankovjanszky Sz. (szerk.): *A közös Rorschach vizsgálat*, Budapest, Flaccus Kiadó, 2011, 7–12.

⁶ Fröhlich, W. D.: *Pszichológiai szótár*, Budapest, Springer, 1996.

⁷ Allport, G. W., Vernon, P. E.: *Studies in expressive movement*, New York, Macmillan, 1933.

az egyének között különbséget tesznek. Példaként a pislogást említi, ami nemcsak reflexes mozgás, mert a vizsgált személyek a pislogás egyéni módjával is jellemezhetők. Az expressziót az adaptív cselekvés végrehajtási módjának tartja, módhatározója nem a külső, esetleges feltételek, hanem a személyiség jellemzői.

Kutatásaink szempontjából lényeges Wolff észrevétele⁸, amely szerint az expresszív viselkedés nemcsak a mozgásban, hanem a testtartásban is megmutatkozik. Allport egy későbbi művében⁹ az expressziót az alkalmazkodó cselekvések kivitelezésének sajátos módjaként írja le és a feladatmegoldó viselkedéssel állítja szembe. Bár a viselkedés kifejező és feladatmegoldó komponense minden tevékenységben jelen van, arányuk nagymértékben változik. Egy hasonlattal élve, a feladatmegoldás a cselekvés állítmánya (mit cselekszik a vizsgált személy), a kifejezés a cselekvés módhatározója (hogyan végzi a cselekvést); a feladatmegoldás a személyiség előtere, az expresszió pedig a személyiség háttere. A kétféle viselkedést Allport a következők alapján különbözteti meg: (a) a feladatmegoldó viselkedés célszerű és specifikusan motivált, a kifejező viselkedés nem; (b) a feladatmegoldást a pillanat és a helyzet szükségletei determinálják, az expresszív mozgás mélyebb személyes struktúrát tükröz; (c) a feladatmegoldás szabályszerűen kiváltott, a kifejező viselkedés spontánul „kibocsátott”; (d) a feladatmegoldást könnyebb irányítani (gátolni, módosítani, előírásoknak megfeleltetni), a kifejező viselkedést nehezebb megváltoztatni és gyakran lehetetlen ellenőrizni (a kézírás stílusát például csak rövid időre lehet megváltoztatni); (e) a feladatmegoldás rendszerint a környezet megváltoztatására irányul, a kifejező viselkedésnek nincs semmiféle célja, bár lehet hatása a környezetre; (f) a tipikus feladatmegoldás tudatos, még ha automatikus készségek nyilvánulnak is meg benne, a kifejező viselkedés általában a tudatküszöb alatt van.¹⁰ Allporthoz hasonlóan vélekedik Abraham¹¹ is, aki az egyéni stílust, a viselkedés kivitelezésének nem tudatos módját érti kifejezésen (a cselekvés ritmusa, a mozgás energiája, intenzitása, a felhasznált tér). Elkisch¹², illetve Brengelman¹³ az expressziót nem szándékos motorikus viselkedésként definiálja, amely tudattalan, ösztönös, archaikus, pri-

⁸ Wolff, W.: Projective methods for personality analysis of expressive behavior in preschool children, *Character and Personality*, 4, 1942, 309–330.

⁹ Allport, G. W.: *A személyiség alakulása*, Kairosz, Budapest, 1961/1998.

¹⁰ Uo., 480.

¹¹ Abraham, A.: *Le dessin d'une personne*, Delachaux et Niestlé, Neuchâtel, 1963.

¹² Elkisch, P.: Free Art Expression, in Rabin, A. I., Haworth, M. R. (Eds.). *Projective Techniques with Children*, Grune and Stratton, New York, 1960, 273–287.

¹³ Brengelman, J. C.: Expressive movements and abnormal behavior, in Eysenck, H. J. (Eds.): *Handbook of abnormal psychology*, Basic Books, New York, 1961, 62–107.

mitív elemeket fejez ki. Konttinen¹⁴ expresszív viselkedésnek azokat a viselkedésformákat tekinti, amelyek nem célorientáltak, nem adaptívak vagy nem instrumentálisak.

A vallási fogalomreprezentáció kutatásának szempontjából ki kell emelni, hogy a képi kifejezéspszichológia szakirodalma szerint a kifejező viselkedés egyes formái a személyen belül nagyfokú konzisztenciát mutatnak, és az egyes kifejezési formák egymással kapcsolatban állva, különböző mértékben bár, de egyszerre aktiválódnak. Az expresszió fejlődése a gyermeki diffúz, globális, intenzív kifejezéstől a differenciálódás, a lokalizálódás és (a konvencionális szabályok miatt) a csökkenő intenzitás felé halad. Elsajátításukban fontos az utánczás és az azonosulás; a szokássá vált kifejező viselkedés azonban akkor is fennmaradhat, amikor már elveszti eredeti funkcióját (Allport ezt a „perszeveratív funkcionális autonómiával”, azaz a szokásokért felelős, önfenntartó neurális részstruktúrák működésével magyarázza). Az utánczás és az azonosulás mellett belső konfliktusok is hozzájárulhatnak a kifejező viselkedés létrejöttéhez. Ennek egyik formája az „autisztikus gesztusok”¹⁵ kialakulása, melyek egy közvetlen reakció gátlásával magyarázható, alig észrevehető formára redukált gesztusok (például az ütés impulzusának gátlásával a kéz izmainak rándulása, vagy az ökölbeszorítás). Ezek a gesztus alanya számára nem tudatos, legtöbbször individuális kifejezések, melyek „standard gesztusszótárban” nem foglalhatók össze. Allport szerint a kifejező viselkedés összetett mintázata alkotja a stílust.

A kifejezéspszichológia elsődleges célkitűzései közé tartozik mindazon pszichológiai jelenségek kutatása, amelyek a percepcióra vagy a projekcióra épülnek. A képi kifejezéspszichológia ezen belül elsősorban a képi alkotások genezisével és értelmezésével foglalkozik.

A képi kifejezéspszichológia legfontosabb alapkérdése és egyben elsődleges feladata a kép és a személyiség kapcsolatának megértése, azaz nomotetikus és idiografikus leírása általános törvényszerűségek feltárásával és egyedi jelenségek, esetek magyarázatával.

Meg kell említeni, hogy a hazai képi kifejezéspszichológia sokirányú és meszszire nyúló gyökerekkel rendelkezik. Magyarországon számos könyv és folyóiratcikk jelent meg, kutatóink rendszeresen publikálnak magyar és idegen nyelvű (angol, német, francia) közleményeket, több szervezet, kutatási és terápiás műhely működik egyetemi, pszichoterápiás és rehabilitációs intézményekben, amelyek tagjait nemzetközi szinten tartják számon, és akik felkéréseket kapnak külföldi

¹⁴ Konttinen, R.: Relationships between graphic expansivity and extraversion as a function of anxiety and defensiveness. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*, 159, 1969, 1–108.

¹⁵ Allport (1961/1998): i.m.

előadásokra. A területen élénk tudományos élet zajlik, amit a hazai konferenciák és hazánkban megrendezett, nemzetközi konferenciák mutatnak. A hazai kifejezéspszichológia, kifejezés-pszichopatológia legnagyobb alakja a ma is tevékeny Hárdi István, aki egyedülálló életművet hozott létre. Kutatói, tudomány-szervezői, oktatási tevékenysége a hazai kifejezéspszichológiában páratlan; emellett nemzetközi szinten is a legnagyobb elismerést kapta. Eredeti módszert dolgozott ki, a dinamikus rajzvizsgálatot, amely nem a hagyományos értelmezésekre épül, hanem a sorozatok összehasonlítására és a változás követésére. Megfigyeléseit hatalmas empirikus anyagából, klinikai munkásságából és egyedülálló rajzgyűjteményéből merítette. Igen sok közleményt írt, köztük a *Dinamikus rajzvizsgálat* című könyvet 1983-ban (második kiadás: 2002), amely a kifejezéspszichológia hazai művelőinek pályaindító alapműve.

A jelen kutatócsoport egyik előzménye az az egyetemi kutatóműhely, amely eredetileg 1996-ban alakult az ELTE Klinikai és Személyiségpszichológiai Tanszékén (Vass Zoltán vezetésével), és 2003-tól *Projektív rajzvizsgálati kutatócsoport* néven működik a Károli Gáspár Református Egyetemen. Ugyanott *Közös rajzvizsgálati kutatócsoport* is alakult (2006). A műhelyek tagjai folyamatosan kutatnak, publikálnak (például Congress of the American Society of Psychopathology of Expression, Boston, 2000; III. SIPE International Colloquium on Psychopathology of Expression and Art Therapy in Psychiatric Rehabilitation, Szentgotthárd, 2001; Kongress Esstörungen 2006, 14. Internationale Wissenschaftliche Tagung, Tirol, 2006). 2001-ben a kölni egyetem (Universität zu Köln) felkérésére tartott vendéglőadást Vass Zoltán *Wie verstehen die Experten Zeichnungen?* címmel. A *Projektív rajzvizsgálati kutatócsoport* külföldi előadók meghívásával workshopokat rendezett (2002-ben előadott Prof. Dr. Wolfgang Rapp, Dr. Judit Alvernaz von Nagy, USA; 2008-ban Dr. John Robert Groves, Canada).

A későbbi képi kifejezéspszichológiai szak előfutáraként a Károli Gáspár Református Egyetem Pszichológiai Tanszéke egyetemi tanegységet hirdetett meg *Képzőművészeti alkotások pszichológiai értelmezése* címmel. Az előadás és gyakorlat tematikája a fentebb ismertetett kutatásokra épült. 2003-ban a Magyar Iparművészeti Egyetem felkérésére indult kifejezéspszichológiai szeminárium, 2006-ban külföldi felkérés érkezett a Kölni Egyetemről a hazai kutatási eredmények német nyelvű bemutatására. Mindeközben 927 oldalas tankönyv készült a képzések tananyagából *A rajzvizsgálat pszichodiagnosztikai alapjai* címmel, valamint megjelent egy oktatási céllal létrehozott, számítógépes szakértői rendszer, OTKA és Humboldt posztdoktori kutatás keretében¹⁶.

¹⁶ Vass Z.: *A rajzvizsgálat pszichodiagnosztikai alapjai* (Projekció, kifejezés, mintázatok), Budapest, Flaccus Kiadó, 2006; Vass Z.: *A hétlépéses képelemzési módszer (SSCA)*, Budapest, Flaccus Kiadó,

A kutatócsoport tagjai rendszeresen publikálnak a Magyar Pszichiátriai Társaság konferenciáin és vándorgyűlésein. Képi kifejezéspszichológia szimpóziumok szerepeltek a Magyar Pszichológiai Társaság több országos nagygyűlésén (például Pécsen és Budapesten).

Vallási fogalomrepresentációs kutatásaink közvetlen előzményei közé tartozik az internetes *Psychogalaxy* kutatás. A Psychogalaxy a Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság kezdeményezése, amelyet a 2008-ban a szerző által alapított Alkalmazott pszichológiai szekció tagjai kutatnak. A szekció 150.000 projektív rajz feldolgozási eredményeiről tartott előadást a Magyar Pszichológiai Társaság konferenciáján¹⁷, illetve a Google magyarországi képviselőének felkérésére *Az Internet 2011-ben* című konferencián¹⁸.

Kutatásaink másik előzménye a Károli Gáspár Református Egyetemen 2008-ban létrehozott képi kifejezéspszichológiai szak. A szak megalakulásával először kapott képviselőt Magyarországon a képi kifejezéspszichológia az egyetemi szakok sorában. A terület kutatása ezzel ismét újabb lendületet kapott, hiszen a szak egyúttal kutatóműhelyt is jelent, amivel hozzájárul a terület kutatói utánpótlásához, új módszerek, kutatások, gyűjtemények, publikációk létrejöttéhez. A végzett hallgatók színvonalát jelzi, hogy saját kutatásokat mutatnak be tudományos konferenciákon, például Antos Zsolt, Dóra Judit, Molnár Enikő, Pollák Éva, Szabados Enikő, Takács Marianna¹⁹ és mások.

2011; Vass Z.: *A képi kifejezéspszichológia alapkérdései – Szemlélet és módszer*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2011; Vass Z.: *A psychological interpretation of drawings and paintings (The SSCA Method: A Systems Analysis Approach)*, Budapest, Alexandra Publisher, 2012.

¹⁷ Vass Z.: *A Psychogalaxy kutatási projekt: 150.000 projektív rajz elemzésének tanulságai*, Magyar Pszichiátriai Társaság XV. Vándorgyűlése, Debrecen, 2009. január 30. Abstr. book, 2009, 161.

¹⁸ Vass Z., & Sváb P.: *Az Internet és az emberi kapcsolatok*, Google Nap, Az Internet 2011-ben, Budapest, Google Magyarországi Képviselő, Retrieved 2011. május 31, from <http://www.google.hu/intl/hu/events/googleday2011/agenda.html>, 2011.

¹⁹ Antos Zs., Vass Z.: Szörnytipológia avagy a szorongás képi kifejeződésének fenomenológiai típusai, in: *Magyar Pszichológiai Társaság Jubileumi XX. Országos Tudományos Nagygyűlése*, Budapest, 2011. május 25–27, 2011.

Dóra J., Mirnics Zs., Vass Z.: *A valahova tartozás élményének képi kifejeződése projektív rajzteszteken*, előadás a S.I.P.E. VI. Magyarországi Kollokviumán. Budapest, 2010.09.2–4, 2010; Dóra J., Mirnics Zs., Vass Z.: *Az expresszív viselkedés megfigyelése projektív rajztesztekre épülő adatgyűjtési módszerrel*, előadás a Magyar Pszichiátriai Társaság XVI. Vándorgyűlésén, Sopron, 2011.01.26–29, 2011.

Molnár, E., Szabados, E., Vass, Z.: A Psychogalaxy kutatás online tesztjei (demonstrációval), in Balogh, R., Pólya, B., Szentkúti K. (szerk.): *XIII. Pszínapszis programfüzet*, 2009, 87.

Pollák É.: *Internetes páros rajzok tartalomelemzése* (szakdolgozat), Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, Képi kifejezéspszichológiai szakirányú továbbképzési szak, 2009; Pollák É.: Vaszary János: Fürdőzők a szabadban c. művének elemzése, in Vargha A. (szerk.). *Egyén és kultúra, A pszichológia válasza napjaink társadalmi kihívásaira*, A Magyar Pszichológiai Társaság XIX. Országos Tudományos Nagygyűlése, Kivonatkötet, 2010, 93; Pollák É.:

VALLÁSI FOGALMAK ÉS KÉPI KIFEJEZÉSPSZICHOLÓGIA

A jelen tanulmány arról a kutatási irányvonalról számol be, amely a vallás és hit néhány kulcsfogalmának képi reprezentációját vizsgálja. A képi, különösen a projektív módszer mellett szóló fontos érv, hogy az így feltárt információ hitelesebb és mélyebb lehet, mint a verbális szinten nyerhető információ. Képi úton, rajzokkal emellett gyermekek is vizsgálhatók, ami lehetővé teszi a vallásos fogalomreprezentáció fejlődéslelektani elemzését is.

Kutatásainkban két fő irányt követtünk: a fogalomreprezentáció (a) tematikus, (b) indirekt vizsgálata.

(a) Az első irányra példa az a kutatás²⁰, amelyben általános iskolás tanulókat különböző tematikus instrukciók felhasználásával adott fogalmak ábrázolására kértünk. Arra kerestünk választ, hogy a tanulók által készített, vallásos témájú rajzokon megjelenik-e spirituális közvetítő személy, vagy spirituális közvetítő szerepet betöltő tárgy/helyszín/objektum. Olyan tartalmi kategóriák gyakoriságát mértük, mint pap/lelkész, templom (közvetítő tér), Jézus Krisztus, Szűz Mária, szentek, angyalok. Az objektumok körében tanulmányoztuk a Szentírás, kereszt, gyertya, harang és más elemek gyakoriságát, és az eredményeket leíró statisztikák formájában tettük közzé.

(b) A második módszerre példa az a kutatás²¹, amelyben mérőeszközként a Hatvan Másodperces Rajzteszt (SSDT)²² szolgált. Az SSDT célja, hogy a lehető legegyszerűbben mérje fel a vizsgált személy első, spontán reakcióit, a nem tudatos összetevőket is beleértve. A módszer alkalmazása során a személy önma-

Személyiségdimenziók vizsgálata páros rajzok elemzésével, in Vargha, A. (szerk.). *Egyén és kultúra, A pszichológia válasza napjaink társadalmi kihívásaira*, A Magyar Pszichológiai Társaság XIX. Országos Tudományos Nagygyűlése, Kivonatkiötet, 2010, 106.

Szabados E.: Ferenczy Károly: A tékozló fiú című festményének értelmezése mintázatelemzési módszerrel, in Vargha A. (szerk.), *Egyén és kultúra, A pszichológia válasza napjaink társadalmi kihívásaira*, A Magyar Pszichológiai Társaság XIX. Országos Tudományos Nagygyűlése, Kivonatkiötet, 2010, 92; Szabados, E.: *A többdimenziós rajzteszt (MDZT) alkalmazásának tapasztalatai egészséges személyeknél*, Magyar Pszichológiai Társaság Jubileumi XX. Országos Tudományos Nagygyűlése, Budapest, 2011. május 25–27.

Takács M.: Az anya ellen életellenes cselekményt elkövetett pszichiátriai betegek személyiségvizsgálata, in Hárdi I., Vass Z. (szerk.), *A S.I.P.E. VI. Magyarországi Kollokviuma (SIPE VI. Hungarian Colloquium)*, Budapest, Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság, 2010, 134–135.

²⁰ Zsirosné Seres J., Vass Z., Mirnics Zs., & Surányi Zs.: Spirituális közvetítő személyek és terek, in: Vassányi M., Sepsi E., & Voigt V. (szerk.): *A spirituális közvetítő*, Károli Könyvek sorozat, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2014, 346–355.

²¹ Mirnics Zs., Vass Z., & Kövi Zs.: Bensőséges kapcsolatok és istenkép, in: Vassányi M., Sepsi E., & Voigt V. (szerk.): *A spirituális közvetítő*, Károli Könyvek sorozat, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 355–367.

²² Vass Z.: *A hétlépéses képelemzési módszer (SSCA)*, Budapest, Flaccus Kiadó, 2011.

gát és élete fontos szereplőit körökkel ábrázolja (diádikus formában, azaz valamennyi rajzon önmagát és egy adott személyt vagy fogalmat). Az értelmezés során a vizsgálatvezető a körök távolságát, méretét, átfedését, tartalmazó viszonyát, pozícióját és alakját értékeli először a tesztsorozat egészében, majd az egyes feladatok felszólító jellege szerint.

Az említett kutatás során a vizsgálati személyek egy-egy körrel ábrázolták a következő relációkat: én és édesanyám, én és édesapám, én és a testvérem, én és a legjobb barátom, valamint én és Isten. Kiegészítő feladatként egyes fontosabb értékekhez való viszonyulásukat is ábrázolták, pl. én és a pénz, én és a boldogság, stb.

Eredményeink szerint a vizsgált, felnőtt sine morbo személyek mintegy 51 százaléka „tartalmazó” kapcsolatként, rész-egész viszonyként éli meg Istenhez fűződő viszonyát. Kisebb részük (16%) ábrázol rész-halmaz viszonyt és érintkezést (5%), utóbbiak az Istenkapcsolat szimmetrikusabb megélésére utalnak. A vizsgáltak negyede ábrázol elkülönülő köröket. A vizsgált személyek 67 százaléka Istent a saját körénél nagyobbnak, 16 százaléuk kisebbnek rajzolja, a többiek a „saját” körrel megközelítőleg azonos méretű kört ábrázolnak.

Az eredmények szerint az Istenhez fűződő kapcsolat reprezentációja nem egyetlen kapcsolati élményből, inkább kapcsolati tapasztalatok sorából alakul ki. Az SSDT-vel nyert adatok szerint e kötődés mintázata huszoneves korra már keveseknél hasonlít „magvához”, az anya iránti elsődleges kötődéshez. Mintánk tagjai nagy valószínűséggel a Fowler szerinti reflektív hit szakaszában járnak²³, ahol a vallásgyakorlásban, hitelményben, spiritualitásban már saját megéléseikre, tapasztalataikra hagyatkoznak, világképük, eszmerendszerük személyessé vált, ideértve az Istenről alkotott képüket is. Egyes szakirodalmi források is hangsúlyozzák az Isten iránti viszonyt ezt az „egyedi jellegét”²⁴, hiszen a spirituális út személyenként eltér, a spirituális élmény pedig nehezen megosztható, nehezen verbalizálható. A spiritualitás nem eleve adott lehetőség, a legtöbb vallási hagyomány szerint keresés eredménye, döntést, majd elköteleződést, odaszentelődést igényel.

Összefoglalva a jelen tanulmány mondanivalóját, fontosnak és ígéretesnek tartjuk a vallásos fogalmak reprezentációjának és fejlődésének vizsgálatát a

²³ Fowler, J. W., Dell, M. L.: Stages of faith from infancy through adolescence: Reflections on three decades of faith development theory, in: Roehlkepartain E. C. et al (szerk.): *The handbook of spiritual development in childhood and adolescence*, Thousand Oaks, 2006, SAGE Publications, 34–45.

²⁴ Hill, P. C., Pargament, K. I., Hood, R. W., McCoulough, M. E., Swyers, J. P., Larson, D. B., Zinnbauer, B. J.: Conceptualizing Religion and Spirituality: Points of Commonality, Points of Departure, *Journal for the Theory of Social Behaviour* 30, 2000, 51–77.

verbális módszerek mellett tematikus és indirekt képi kifejezéspszichológiai módszerekkel is. Tanulmányunkban fontossága és újdonságértéke miatt részletesen bemutatjuk az utóbbi területet (a képi kifejezéspszichológiát), mert így válik érthetővé, miért tekintjük úttörőnek a vallási fogalomreprezentáció képi kifejezéspszichológiai eszközökkel történő kutatását.

IRODALOMJEGYZÉK

- ABRAHAM, A.: *Le dessin d'une personne*, Delachaux et Niestlé, Neuchâtel, 1963.
- ALLPORT, G. W.: *A személyiség alakulása*, Budapest, Kairosz, 1961/1998.
- ALLPORT, G. W., Vernon, P. E.: *Studies in expressive movement*, New York, Macmillan, 1933.
- ANTOS Zs., VASS Z.: Szörnytipológia avagy a szorongás képi kifejeződésének fenomenológiai típusai, in: *Magyar Pszichológiai Társaság Jubileumi XX. Országos Tudományos Nagygyűlése*, Budapest, 2011. május 25–27, 2011.
- BRENGELMAN, J. C.: Expressive movements and abnormal behavior, in Eysenck, H. J. (Eds.): *Handbook of abnormal psychology*, Basic Books, New York, 1961, 62–107.
- DARWIN, C.: *The expression of the emotions in man and animals*, London, John Murray, 1872.
- Dictionnaire de la langue française*, Éditions de la Connaissance, Union Européenne, 1995.
- Dictionnaire de la langue française*, L'Internaute Encyclopédie, 2011, Retrieved April 4, 2011, from <http://www.linternaute.com/encyclopedie/>
- Dictionnaire de la langue française*, Le Trésor de la Langue Française Informatisé, 2011, Retrieved April 4, 2011, from <http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>
- DÓRA J., MIRNICS Zs., VASS Z.: *A valahova tartozás élményének képi kifejeződése projektív rajztesztekben*, előadás a S.I.P.E. VI. Magyarországi Kollokviumán. Budapest, 2010. 09. 2–4, 2010.
- DÓRA J., MIRNICS Zs., VASS Z.: *Az expresszív viselkedés megfigyelése projektív rajztesztekre épülő adatgyűjtési módszerrel*, előadás a Magyar Pszichiátriai Társaság XVI. Vándorgyűlésén, Sopron, 2011.01.26–29, 2011.
- ELKISCH, P.: Free Art Expression, in RABIN, A. I., HAWORTH, M. R. (Eds.). *Projective Techniques with Children*, Grune and Stratton, New York, 1960, 273–287.
- FRÖHLICH, W. D.: *Pszichológiai szótár*, Budapest, Springer, 1996
- FOWLER, J. W., Dell, M. L.: Stages of faith from infancy through adolescence: Reflections on three decades of faith development theory, in ROEHLKEPARTAIN E. C. et al (eds.): *The handbook of spiritual development in childhood and adolescence*, Thousand Oaks, 2006, SAGE Publications 34–45.
- HÁRDI I.: *A dinamikus rajzvizsgálat*, Budapest, Medicina Könyvkiadó, 1983/2002.

- HILL, P. C., PARGAMENT, K. I., HOOD, R. W., MCCOULLOUGH, M. E., SWYERS, J. P., Larson, D. B., ZINNBAUER, B. J.: Conceptualizing Religion and Spirituality: Points of Commonality, Points of Departure, *Journal for the Theory of Social Behaviour* 30, 2000, 51–77.
- KIRKPATRICK, L. A., DAVIS, K. E.: Attachment style, gender, and relationship stability: A longitudinal analysis, *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 1994, 502–512.
- KLAGES, L.: *Grundlegung der Wissenschaft vom Ausdruck*, Bonn, Bouvier, 1943/1950.
- KONTTINEN, R.: Relationships between graphic expansivity and extraversion as a function of anxiety and defensiveness, *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*, 159, 1969, 1–108.
- MIRNICS Zs., VASS Z., & KÖVI Zs.: Bensőséges kapcsolatok és istenkép. In: VASSÁNYI M., SEPSI E., & VOIGT V. (szerk.): *A spirituális közvetítő*. Károli Könyvek sorozat (Sorozatszerkesztő: Sepsi E.). Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2014, 355–367.
- MOLNÁR E.: Egyetétjű és kétetétjű ikrek közös rajzvizsgálata, in VARGHA, A. (szerk.): *Egyén és kultúra, A pszichológia válasza napjaink társadalmi kihívásaira*, *A Magyar Pszichológiai Társaság XIX. Országos Tudományos Nagygyűlése*, Kivonatkiötet, 2010.
- MOLNÁR E., SZABADOS E., VASS Z.: A Psychogalaxy kutatás online tesztjei (demonstrációval), in BALOGH R., PÓLYA B., SZENTKUTI K. (szerk.): *XIII. Pszinapszis programfüzet*, 2009, 87.
- POLLÁK É.: Internetes páros rajzok tartalomelemzése (szakdolgozat), Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, Képi kifejezéspszichológiai szakirányú továbbképzési szak, 2009.
- POLLÁK É.: Vaszary János: Fürdőzők a szabadban c. művének elemzése, in Vargha, A. (szerk.): *Egyén és kultúra, A pszichológia válasza napjaink társadalmi kihívásaira*, *A Magyar Pszichológiai Társaság XIX. Országos Tudományos Nagygyűlése*, Kivonatkiötet, 2010.
- POLLÁK É.: Személyiségdimenziók vizsgálata páros rajzok elemzésével, in Vargha A. (szerk.): *Egyén és kultúra, A pszichológia válasza napjaink társadalmi kihívásaira*, *A Magyar Pszichológiai Társaság XIX. Országos Tudományos Nagygyűlése*, Kivonatkiötet, 2010.
- POLLÁK É., SOLBERG M.: Hogyan interpretáljuk egy skizofrén művész munkáiban megjelenő szimbólumvilágot? In Hárdi I., Vass Z. (szerk.), *A S.I.P.E. VI. Magyarországi Kollokviuma (SIPE VI. Hungarian Colloquium)* Budapest, Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság.
- MOLNÁR E.: Egyetétjű és kétetétjű ikrek közös rajzvizsgálata, in VARGHA A. (szerk.): *Egyén és kultúra, A pszichológia válasza napjaink társadalmi kihívásaira*, *A Magyar Pszichológiai Társaság XIX. Országos Tudományos Nagygyűlése*, Kivonatkiötet, 2010.
- SZABADOS E.: Ferenczy Károly: A tékozló fiú című festményének értelmezése mintázatelemzési módszerrel, in VARGHA A. (szerk.): *Egyén és kultúra, A pszichológia válasza napjaink társadalmi kihívásaira*, *A Magyar Pszichológiai Társaság XIX. Országos Tudományos Nagygyűlése*, Kivonatkiötet, 2010.

- SZABADOS E.: *A többdimenziós rajzteszt (MDZT) alkalmazásának tapasztalatai egészséges személyeknél*, Magyar Pszichológiai Társaság Jubileumi XX. Országos Tudományos Nagygyűlése, Budapest, 2011. május 25–27.
- POLLÁK É.: *Internetes páros rajzok tartalomelemzése (szakdolgozat)*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, Képi kifejezéspszichológiai szakirányú továbbképzési szak, 2011.
- ROWATT, W. C., KIRKPATRICK, L. A.: Two dimensions of attachment to God and their relation to affect, religiosity, and personality constructs, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41, 2002, 637–651.
- SCHWARTZ, K. D.: Transformations in parent and friend faith support predicting adolescents' religious faith, *International Journal for the Psychology of Religion*, 16, 2006, 311–326.
- TAKÁCS M.: Az anya ellen életellenes cselekményt elkövetett pszichiátriai betegek személyiségvizsgálata, in HÁRDI I., VASS Z. (szerk.): *A S.I.P.E. VI. Magyarországi Kollokviuma (SIPE VI. Hungarian Colloquium)*, Budapest, Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság, 2010.
- VASS Z.: *A rajzvizsgálat pszichodiagnosztikai alapjai (Projekció, kifejezés, mintázatok)*, Budapest, Flaccus Kiadó, 2006.
- VASS Z.: *A Psychogalaxy kutatási projekt: 150.000 projektív rajz elemzésének tanulságai*, Magyar Pszichiátriai Társaság XV. Vándorgyűlése, Debrecen, 2009. január 30., Abstr. book, 2009.
- VASS Z.: Appercepció és produkció, avagy Hermann Rorschach és a képi kifejezéspszichológia, in MIRNICS Zs., BAJOR A., & SZTANKOVJÁNSZKY Sz.: *2011 A közös Rorschach vizsgálat (pp. 7–12)*, Budapest, Flaccus Kiadó, 2011.
- VASS Z.: *A hétlépéses képelemzési módszer (SSCA)*, Budapest, Flaccus Kiadó, 2011.
- VASS Z.: *A képi kifejezéspszichológia alapkérdései – Szemlélet és módszer*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2011.
- VASS Z.: *A psychological interpretation of drawings and paintings (The SSCA Method: A Systems Analysis Approach)*, Budapest, Alexandra Publisher, 2012.
- VASS Z., & SVÁB P.: *Az Internet és az emberi kapcsolatok*, Google Nap, Az Internet 2011-ben, Budapest, Google Magyarországi Képvisellete, Retrieved 2011. május 31, from <http://www.google.hu/intl/hu/events/googleday2011/agenda.html>, 2011.
- WOLFE, W.: Projective methods for personality analysis of expressive behavior in preschool children, *Character and Personality*, 4, 1942, 309–330.
- ZSIROSNÉ Seres J., VASS Z., MIRNICS Zs., & SURÁNYI Zs.: Spirituális közvetítő személyek és terek, in VASSÁNYI M., SEPSI E., & VOIGT V. (szerk.): *A spirituális közvetítő*. Károli Könyvek sorozat (Sorozatszerkesztő: Sepsi E.). Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2014, 346–355.

REINHARDT MELINDA

A RAJZAINKBAN REJLŐ ÖNISMERETI TUDÁS

Az útrajzok pszichológiai üzenete

„A bölcsességet nem úgy kapjuk, magunknak kell azt felfedezni, oly út után, amelyet senki se tehet meg helyettünk, senki se tud tőle megkímélni”

(Marcel Proust)

A rajzolás, alkotás segítségével egy olyan ősi önkifejezési formán keresztül vetülhetnek ki belső tartalmaink, mely a tudattalan világhoz természeténél fogva közelebb van. A rajzok a projekció kivételes felületét teremtik meg ezzel, annak a folyamatnak a lehetőségét biztosítják, melyben a belső – a tudatosságot kevésbé érintő, elfojtott – tartalmak kivetülnek.

A rajzok tehát az önkifejezés nyelven túli formájának lehetőségét adják számkra, rajtuk keresztül a személyiség szimbolikusan, vizuális mintákon keresztül nyilvánulhat meg.

A rajzok ezzel a projektív folyamattal – a belvilág kívültre vetülésével – olyan önismereti és pszichodiagnosztikai eszközt képviselnek, melyet a pszichológia egyre inkább felismer és elismer.

A tanulmány egy olyan speciális rajzi témát – az útrajzok jelentéssíkjaikat – járja körbe, mely különösen alkalmas az önmagunkkal kapcsolatos tudás mélyítésére. A projektív útrajz módszertanának ismertetése előtt részletezzük az út és az utazás szimbolikáját. A projektív útrajz alkalmazásának lehetőségeit pedig példákon keresztül illusztráljuk.

1. AZ ÚT SZIMBOLIKÁJA

Az utak a világon mindenütt jelen vannak, sőt a kozmikus tér sajátjai is (vö. a Tejút kifejezéssel vagy a Nap mindennapi égi útjával). Az utak minden civilizáció fejlődésének szerves részét képezik, emberek és állatok haladását, utazását biztosítják. Az első, épített utak Ázsiában – Mezopotámiában és Egyiptomban

– jelentek meg az időszámításunk előtt 3000 körül.¹ Az út mint fizikai entitás szorosan hozzákötődik humán világunkhoz, s éppen ősi, archetipikus jellegénél fogva a konkrét, kézzel fogható út-képzet rendkívül sok analógiás, metaforikus jelentésszinttel gazdagodott az emberi történelem folyamán.

Az utak összekötnek helyeket, ezzel embereket, gondolatokat, érzéseket. Minden kultúrában készítenek, s kialakítanak az emberek utakat. Utak futnak keresztül-kasul világunkban, utak hálózák be életünk. Az utak elindulnak valahonnan, eredettel bírnak, s elvezetnek valahová, azaz valahol végük, végződésük is van. Utakon járunk, utakon jutunk el célunkig, de az utakon bolyonghatunk is, célt téveszthetünk. Meglehet, hogy csak kerülő úton jutunk el oda, ahová indultunk, kanyarogva, kitérőkkel. Az utakon visszafordulhatunk, s másik útra térhetünk. Újratervezhetünk. Előfordulhat azonban, hogy az út egyirányú, netán zsákutca. Vannak olyan utak, melyek emelkednek, mások lefelé ereszkednek, lehet az út meredek, de teljesen vízszintes is.

Másrészt vannak olyan utak, melyek ismerősek, megszokottan haladunk rajtuk, mások ismeretlenek, felfedezésre várók vagy éppen félelemmel telik. Ugyanazon utat vagy útszakaszt eltérően ítélik meg a különböző emberek, egyéni a viszonyunk adott utakhoz. Vannak, akik erdei gyalogösvényeken szeretnek lassan, szemlélődve sétálni, míg mások a hatsávós sztrádán való száguldásért rajonganak, de akadnak olyanok is, akik mindkét lehetőségben örömeiket lelik.

Lehetséges az, hogy valamilyen – külső vagy belső – erő miatt egy olyan úton haladunk előre, melyen nem érezzük jól magunkat, s előrejutásunkhoz kellemetlen, negatív érzések (is) kapcsolódnak.

Számos útfélét ismerünk: az erdei csapástól a gyalogösvényen és a macskaköves utcácskán át az autópálya felüljáróig. Sokféle út, melyek közül nincs két egyforma, ahogyan egyedi életutunk is. Az út egyik legfőbb szimbolikája éppen az életúttal kapcsolatos.

1.1 Az út mint életszimbólum

„*A nagy titok: úgy járni végig életutunkat, hogy ne kopjunk el.*” (Albert Schweitzer)

Az út az egyik legelemibb jelkép, egyik legősibb motívumunk², rendkívül összetett, archetipikus elem. Gyakran használjuk az emberi élet jelképeként, hiszen szorosan összefügg a létezéssel, az étellel kapcsolatos tapasztalatainkkal.³ Alapmetaforaként az út tehát maga az élet, a földi lét. Ahogyan az útnak, úgy mindannyiunk életút-

¹ Hanes, M. J.: Utilizing Road Drawings as a Therapeutic Metaphor in Art Therapy, *American Journal of Art Therapy*, 1995/34(1), 19–23.

² Hoppál M., Jankovics M., Nagy A., Szemadám Gy.: *Jelképtár*, Budapest, Helikon, 2010.

³ Schütz, C.: *A keresztény szellemiség lexikona*, Budapest, Szent István Társulat, 1993.

jának is kezdete és vége van, különböző állomásokon keresztül jutunk rajta végig. Lehetnek könnyedebb szakaszai, de göröngyös (élet)útszakaszokkal is találkozhatunk utunk során. Az útképzet így különösen alkalmas arra, hogy az élet előrehaladásának metaforájaként használjuk. Több kifejezésben is lecsapódott ez a jelentéskör, ilyen például az életközép leírására alkalmazott „életút dele”, vagy az „út vége” szófordulat, a földi létezésből távozás eufemisztikus megfogalmazása.

1.2. A szent út

„Tamás erre az mondta neki: »Uram, nem tudjuk, hová mégy, hogyan ismerhetnénk az utat?« Jézus azt felelte neki: »Én vagyok az út, az igazság és az élet. Senki sem jut az atyához, csak általam.«” (Jn, 14,6)

A legtöbb vallásban az Istenhez vagy istenekhez, a földi halandók megvilágosodásához, illetve megigazulásához sajátos út vezet. Ez az út lehet kanyargós, nehézségekkel, belső küzdelmekkel teli, de vannak kiválasztottak, akik számára nyilvánvaló, egyenes. Az Újszövetség tanítása szerint az egyenes, „királyi” út maga Jézus, aki elvezet az Élethez, az igazság és szeretet forrásához, Istenhez. Az ima, a kontempláció által léphetünk erre az életadó útra. Ez a vertikális, transzcendens felé vezető útvonal – mely mentes a világi lét hiábavalóságaitól – a középkorban például a szerzetesi létformát jelképezte, mint követendő, példaértékű eszményt.⁴

Maga Jézus is egész végig úton van földi működése alatt, s ennek az útnak a során adja át tanítását, a mennyei örömhírt, az evangéliumot, miközben csodatettei által testi és lelki egészséget ad az embereknek. Utat mutat, nemcsak tanítja azt, az út így képezheti le magát Krisztust.⁵ Példájával az út, az „üdvösség útja” a keresztény életút, a Krisztus szerinti élet szinonimájává (is) válik, melynek központi magja a szeretet útja. Ehhez szorosan kapcsolódik az emberi életút transzperszonális, az egyént meghaladó vonulata.

1.3. Az út mint transzperszonális és transzcendens jelkép

*„Csiribiri csiribiri
bojtorján
lélek lép a
lajtorján.”*

(Weöres Sándor: Varázsének, részlet)

Az életút mellett az út szimbólumköre számos vallásban egy speciális jelentéssel is bővül, nevezetesen a lélek útjával. Ez az út a születéskor az égből a földre,

⁴ Pál J., Újvári E. (szerk.): *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, Budapest, Balassi Kiadó, 2001.

⁵ Schütz, C.: i.m.

halálunkkor a földről az égbe, vagy akár – bizonyos vallási tanok, mitológiák szerint – a föld alatti világba vezet.⁶

A horizontális életút szimbólum mellett ez a vertikális asszociációs sík már a spirituális, transzcendens tartalmat jeleníti meg az egyéni emberi létben. Korábban például elterjedt néphit volt, hogy a Tejút – a magyar mondavilágban a Hadak útja – összeköti az eget a földdel, így a lelkek útját biztosítja az égből a földre és vissza. Ezzel összefüggésben ezen az úton érkezik a földre az Isten küldötte, vagy révületében ezt az utat járja be a sámán, s így társalog „felsőbb hatalmakkal”.⁷ A mesékben ezt a vertikális utat követik azok a mesehősök, akik felmásznak a világfára, az égig érő fára vagy lefelé indulnak a pokolba. Az út felfelé és lefelé is vezet, s gyakran a pokolbeli idő árában lehetséges csak a felfelé haladás (ld. például *Az égig érő fa* vagy *Az ördög kormos fivére* című meséket).

1.4. Az út mint jellemfejlődés és mint önismeret

„Az igazi élmény az ember számára tehát elsőrendűen ennyi: önmagának megismerése. A világ megismerése érdekes, hasznos, gyönyörködtető, félelmes vagy tanulságos; önmagunk megismerése a legnagyobb utazás, a legfélelmesebb felfedezés, a legtanulságosabb találkozás.” (Márai Sándor: *Füves könyv – Arról, mi az élet igazi élménye*)

A kollektív tudást, vagy mondhatjuk, a kollektív tudattalant összesűrítő mesékben és a mondákban igen gyakori motívum az út, az úton levés állapota. Gyakori történetkezdés, hogy a hős – legyen az szegény szabólegény vagy a legkisebb királyfi – útnak indul. Az úton aztán számos akadály merül fel, s a főszereplő jellemfejlődése éppen az ezeken való túljutás során bontakozik ki. Az akadályokkal való megküzdés – mely gyakran ismétlődően jelen van egy-egy történetben – segít levetkezni a személyiség „gátjait”, azokat a korlátokat, melyek a kiinduló állapotban valamilyen problémát jelentettek. Verena Kast⁸ intenzifikációnak nevezi a mese fordulópontjához vezető utat, gyakran ez maga az a vándorút, melyen a hős elindul. Az intenzifikáció szakaszát a fordulópont követi, melynek révén valamilyen viselkedésváltozás következik be, a meseszereplő transzformációs folyamaton megy keresztül: megváltozik, fejlődik. Ez az út a szubjektumban,

⁶ Hoppál M., Jankovics M., Nagy A., Szemadám Gy.: i.m.

⁷ Hoppál M., Jankovics M., Nagy A., Szemadám Gy.: i.m.

⁸ Kast, V.: *Methodological Remarks on Fairy Tale Interpretation*, in: Jacoby, M., Kast, V., Riedel, I. (szerk.): *Witches, Ogres, and the Devil's Daughter: Encounters with Evil in Fairy Tales*, Boston, Shambhala Publications Inc., 1992, 40–46.

a személyiségben való utazás. Az út ezzel a belső út párhuzammal az önmagunkon való munkálkodás, az önismeret jelképévé válik.

Az önmagunkat meghaladó önazonosság megtalálását a jungi analitikus komplex pszichológiában az ún. mély-énig, a *Selbstig* való eljutás jelenti, s magát a folyamatot Jung individuációnak nevezte el.⁹ A személyiségfejlődést Jung¹⁰ önmegvalósításként értelmezi, egy olyan belső növekedésként, melyben a tudatos és a tudattalan tartomány elemei egybeszerveződhetnek, ami elvezet az ego tágabb személyiségbe, a mély-énbe való beleolvadásáig, Jung szavaival élve az egyén teljességéhez.¹¹ Ez az út, az individuáció folyamata csak jelentős önismereti munkával érhető el. Ilyen értelemben az út a tudás toposza is: az önismereti tapasztalat, az önmagunkon való munkálkodásból szerzett tudás jelképe.

1.5. Úton lenni: az utazás jelentéssíkjai

Az úthoz szorosan kapcsolódó jelenség az utazás. Az út megléte implikálja, hogy azon haladnak, járnak, előrejutnak, vagy éppen visszafordulnak. Utazót és utazást kötünk hozzá. Az utazás legáltalánosabban a felfedezés és a keresés jelképe. A XIX. század vége felé pedig az utazást az elvágyódás metaforájaként kezdték el használni.¹²

Spirituális értelemben pedig a misztikus tudás elérése utáni vágy, a megtisztulás, a beavatás jelentéssíkjai kapcsolódnak az utazás toposzához. A spirituális utazás során a profán térből a szent tér és idő rétegeibe való eljutás válik lehetségessé.¹³ Az utazásnak ezen a jelentéssíkon sokféle célja lehet: egy magasabb rendű tudatállapot elérése, valamilyen belső – lelki, szellemi – érték és/vagy a transzcendens megtalálása. Az emberiség legrégebbi fennmaradt szépirodalmi művében, a *Gilgames eposzban* a főhős barátja és harcostársa, Enkidu halála után például a halhatatlanság fűvéért indul útnak. Az örök élet keresése közben, utazása során pedig saját beavatása megy végbe.¹⁴

A zarándokutakon való utazás, a zarándoklat is szorosan kapcsolódik a transzcendens, egyben önmagunk kereséséhez, a testi, lelki és a spirituális szub-

⁹ Jung, C. G.: *Az archetípusok és a kollektív tudattalan*, Budapest, Scolar Kft., 2011.

¹⁰ Jung, C. G.: i.m.

¹¹ Bennet, E. A.: *Az igazi Jung*, Budapest, Animula, 1999.

¹² Pál J., Újvári E.: i.m.

¹³ Schütz, C.: i.m.

¹⁴ Komoróczy G. (szerk.): *Gilgames. Agyagtáblák üzenete. Ékirásos akkád versek*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1974.

jektumban való utazáshoz. Az igen régi Szent Jakab zarándokutat (közismertebb nevén az El Caminót) a kelta időkben például a Tejút szimbólumaként kezelték.¹⁵

2. AZ ÚT JELENTÉSRÉTEGEINEK LECSAPÓDÁSA NYELVÜNKBEN

Az úttal kapcsolatos kifejezések, szólások, metaforák a magyar nyelvben gazdagon fordulnak elő. Az úttal asszociálódó kifejezőkészlet meglehetősen képi módon jeleníti meg mondanivalóját a beszélők számára. Gondoljunk csak példaként az „útban van”, a „kitaposott út”, a „nagy út áll előtte”, „járja a maga útját”, az „úttalan út”, a „válaszút” vagy az „útfára enged” szókapcsolatokra. Feltehető, legtöbbünk képzeletében ezek a kifejezések képeket idéznek, mintegy „elképzeljük” e szavak „tartalmát”. Az út olyan ősi engram, mely a beszélt és írott nyelvben is leginkább „képes” módon jelenik meg, képalkotási folyamatokat indít el.

Az út szimbolikájának valamely rétegét ragadja meg számos mondás, közmondás is. A teljesség igénye nélkül az alábbiakban néhányat felsorolunk: „Fel is út, le is út.”; „Legjobb az egyenes út.”; „Járt utat a járatlanért el ne hagyj!”; „Megjárta a damaszkuszi utat.”; „Zöld utat kap.” Ezek jelentésével az átlagember is tisztában van, közös kulturális tudatunk részét képezik.

Az út a civilizáció fejlődésének is ősi szimbóluma, több ezer éve az emberiség szolgálatában áll. Mivel minden kultúrában jelen van, minden ember számára ismerős motívum, univerzális jelenség és jelkép, így elképzelése, illetve megrajzolása sem jelent nehézséget a legtöbb ember számára. A következőkben a projektív útrajz módszeréről lesz szó.

3. A PROJEKTÍV ÚTRAJZ TECHNIKÁJA

A projektív útrajz igen hasznos, egyéb projektív tesztek kiegészítő módszer a személyiség és a társas kapcsolatok vizsgálatára. Mind a tudatos, mind a nem tudatos összetevők feltárásában jól alkalmazható technika.¹⁶ Ahogyan bármilyen belső képpel dolgozó technika, úgy a projektív útrajz megalkotása során is a képzeletben megjelenő, majd a rajzlapra vetülő képben a tudatos viszonyulást

¹⁵ Czellar K.: *A Szent Jakab út*, Budapest, Filum Kiadó, 2000.; Tolvaly F.: *El Camino – Az út*, Budapest, Kortárs Kiadó, 2005.

¹⁶ Hanes, M. J.: *Roads to the Unconscious: A Manual for Understanding Road Drawings*, Oklahoma City, Wood 'N' Barnes Publishing, 1997.

maga a kép tudattalan tartalmakkal egészíti ki, ezáltal azok a tudat számára szó szerint láthatóvá, s professzionális segítséggel feldolgozhatóvá válnak.¹⁷

A projektív útrajz megalkotása során a rajzoló „eredete”, gyökerei, életének története, a múlt időhöz való viszonya és a jövőjével kapcsolatos törekvései, szándékai vetülnek ki a rajzlapra. Az ábrázolt emelkedők, vagy az út javításai pedig a személy változásra és felépülésre vonatkozó kapacitásának metaforáiként értelmezhetők.¹⁸ Olyan tényezők válnak azonosíthatóvá, mint például nehézségek, miliókonfliktusok, vagy az arról való képzetek, hogy a rajzoló milyen perspektívá(ka)t lát maga előtt, s mit gondol azok elérhetőségéről. A személyiség életútjának grafikus reprezentációja utat nyit a rajzoló belső, tudattalan szférái felé, aminek eredményeképpen a személy képes felismerni, így ezt követően (újra) integrálni a korábban leválasztott és a tudattalanba „száműzött” tartalmakat vagy az eleve ismeretlen „zárványokat”.¹⁹

3.1. A projektív útrajz története

A klasszikus projektív szerzők magát az út-motívumot a rajz egyedi tematikájaként nem határozták meg, azonban rámutattak, hogy a rajzokon a ház-motívum mellett gyakorta megjelenik az út mint rajzi elem. Az útrajz értelmezésével kapcsolatban a klasszikus projektív megközelítés²⁰ a szociális kapcsolatok kiépítési módját, nívóját, a mások felé való nyitás, közeledés, illetve a rajzoló megközelíthetőségének kifejeződését emelte ki. Az útrajz eszerint az értelmezés szerint a társas környezetből a rajzolóhoz vezető utat képezi le szimbolikus formában²¹, azt, ahogyan valaki a másokkal való kontaktusait szabályozza. Így például a klasszikus projektív értelmezés a hosszú, többszörösen kanyargó útban a zárkózott, tartózkodó személyt ismerte fel, aki lassan, megfontoltan köt barátságot, később azonban kapcsolata elmélyülhet. A ház előtt elfutó, a házig el nem vezető utat pedig – mely a házat elhatárolja a szemlélőtől – védekező attitűdként azonosították.²²

E viszonylag leegyszerűsítő értelmezést az útrajzok elemzésében a művészetterapeuta Michael J. Hanes haladta meg, aki magát a projektív útrajz technikáját

¹⁷ Sáfrán Zs.: Belső képem mondd meg nékem..., in: Badgy E., Bognár A., Urbánné Varga K. (szerk.): „Művészetek – Szimbólumok – Terápiák”, Budapest, Pszichagógosz Bt., 1995, 203–208.

¹⁸ Hanes, M. J.: i.m. 1995.

¹⁹ Hanes, M. J.: i.m. 1997.

²⁰ Például: Buck, J. N.: The H-T-P Technique; a Qualitative and Quantitative Scoring Manual, *Journal of Clinical Psychology*, 1948/4, 317–396.

²¹ Vass, Z.: *A rajzvizsgálat pszichodiagnosztikai alapjai. Projekció, kifejezés, mintázatok*, Budapest, Flaccus, 2006.

²² Vass Z.: *A Psychological Interpretation of Drawings and Paintings. The SSCA Method: A System Analysis Approach*, Budapest, Alexandra, 2011a.

is kidolgozta: külön rajzi témává emelve az utat mint motívumot. Szisztematikus vizsgálatot nem végzett a technikával, eddig esettanulmányok révén mutatta be annak alkalmazhatóságát (pl. alkoholfüggő beteg, depressziós beteg vagy női fogvatartottak útrajzainak elemzése).²³ A következőkben a Hanes²⁴ által kidolgozott projektív útrajz módszerét mutatjuk be részletesebben.

3.2. A tesztfelvétel sajátosságai

Az út ismerős eleme a minket körülvevő világnak, viszonylag egyszerű megrajzolni még azoknak is, akik egyébként visszariadnak a rajzolástól. Az emberek hajlamosak az útra mint semleges rajzi témára tekinteni, ezáltal a tudattalan tartalmak felbukkanását akadályozó cenzorok kevésbé aktívak, s a személy spontánabb módon képes rajzolni.

A tesztfelvétel előtt előkészítjük a szükséges eszközöket: Hanes²⁵ klinikai tapasztalatai alapján, melyet saját klinikai és normatív mintákon alapuló tapasztalataink is megerősítenek, a legalkalmasabb az A3-as méretű, jó minőségű rajzlap használata, melyhez különböző féle rajzeszközöket biztosítunk. A legalkalmasabbak a pasztellkréták (mind az olaj-, mind a porpasztell), a színes ceruzák és a zsírkréták, de akár a festék és a tempera is használható rajzi alapanyagként. Ezek az eszközök ugyanis egyaránt alkalmasak részletek kiemelésére, valamint árnyékolás megjelenítésére. Minél szélesebb színspektrumot érdemes biztosítanunk.

A projektív útrajz elkészítésére felszólító instrukció igen egyszerű: „Szeretném, ha rajzolna egy utat.”²⁶ Ennek elhangzását követően egy rövid szünet után érdemes részletesebben is kifejteni az egymondatos instrukciót, ami gazdagabb projektív tartalom kivetülését inspirálhatja: „Gyors ez az út, ami megjelent Ön előtt, vagy lassú... kanyargós, vagy egyenes... sík..., dombos? Milyen anyagból van ez az út... földút... aszfaltút... kövezett út... cementút... téglaut? Milyen állapotban van az Ön útja? Egynél több utat rajzol, vagy egynél több sávot? Vannak-e kereszteződések? Ha igen, milyenek azok? Van-e valami az út mentén, az út környezetében vagy az úton? Vannak-e jelzések? Ha igen, milyenek? Lát-e a jelzéseken valamilyen képet, képeket vagy szót, szavakat? Honnan indul és hová vezet ez az út?”²⁷. Amennyiben a rajzoló kérdéseket fogalmaz meg, hogy milyen

²³ Hanes, M. J.: i.m. 1995.; Hanes, M. J.: i.m. 1997., Hanes, M. J.: Signs of Suicide: Using Road Drawings With Inmates on Suicide Observation at a County Jail, *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 2008/25(2), 78–84.

²⁴ Hanes, M. J.: i.m. 1995.; Hanes, M. J.: i.m. 1997.

²⁵ Hanes, M. J.: i.m. 1995.;

²⁶ Hanes, M. J.: i.m. 1995, 19.; magyarul: Vass Z.: i.m. 2006, 901.

²⁷ Hanes, M. J.: i.m. 1995, 19.; Hanes, M. J.: i.m. 2008, 80.; magyarul: Vass Z.: i.m. 2006, 901.

utat rajzoljon, biztosítjuk arról, hogy itt nincsenek jó vagy rossz megoldásmódok, az útrajzot olyan módon és eszközökkel készítse el, ahogyan neki a legmegfelelőbb, ahogy ebben a pillanatban szeretné. Tapasztalataink szerint egy-egy útrajz elkészítése kb. 5-20 percet vesz igénybe.

Fontosnak tartjuk, amire az utóbbi időben már Hanes²⁸ is utal, hogy az elkészült útrajzot exploráltassuk az alkotóval. A rajz befejezése után megkérjük a személyt, hogy mondja el a saját szavaival, mit rajzolt le. Amit a rajzoló hozzáfűz alkotásához, szó szerint lejegyezzük.

3.3. *A pszichológiai értelmezés általános és specifikus aspektusai*

Ahogy bármilyen projektív anyag elemzésénél, az útrajzok interpretációjakor sem szabad megelégednünk arról, hogy a megjelenő tartalmak, szimbólumok szótárszerű, ezzel leegyszerűsítő értelmezése helyett a legtágabb kontextus (az alkotó személyes története, anamnesztikus adatai, valamint további tesztanyaga) figyelembevétele szükséges.²⁹ Ezzel az elemzési szemléleti kerettel olyan összefüggések és mintázatok feltárására nyílik lehetőségünk, ami egy mélyebb pszichológiai jelentéstartalomhoz vezet el.³⁰ Mindegyik útrajz egyedi, személyes jelentéssel bír.³¹

A projektív útrajzok értelmezésének szempontjait Hanes³², valamint Vass³³ alapján mutatjuk be.

I. Elsőként érdemes feltennünk a kérdést, milyen érzelmi-hangulati tónust közvetít számunkra az útrajz (pl. játékos, üres, fenyegető), mi az első benyomásunk róla.

II. Azonosítjuk az út stílusát is (pl. konkretizáló út vagy kitalált, fantáziabeli út).

III. Az út típusát is megnézzük (pl. autópálya, visszakanyarodó út, erdei ösvény), s érdemes feltennünk a kérdést, hasonlít-e valamire az út formája.

IV. Fontos szempont, hogy milyen gyorsan, milyen sebességgel lehet haladni az úton, illetve van-e ebben változás az út során. Ehhez kapcsolódik a haladás nehézségének megítélése is.

V. Megnézzük, van-e valami az út mentén vagy az úton. Azonosítjuk a feliratokat is (pl. útjelző táblák, az utazónak szóló instrukciók).

VI. Lényeges a szociális környezet elemzése (megjelenik-e egyáltalán valamilyen formában, vagy lakatlan területen vezet keresztül az út).

²⁸ Hanes, M. J.: i.m. 2008.

²⁹ Vass Z.: i.m. 2011a.

³⁰ Vass Z.: *A hétlépéses képelemzési módszer (SSCA)*, Budapest, Flaccus, 2011b.

³¹ Hanes, M. J.: i.m. 1997.

³² Hanes, M. J.: i.m. 1997.

³³ Vass Z.: i.m. 2006.; Vass Z.: i.m. 2008.

VII. Érdeemes továbbá az út változását (vagy éppen változatlanságát), az út összetettségét, a kereszteződések típusát, továbbá a járulékos elemek jellemzőit is figyelembe venni.

VIII. Azt, hogy honnan hová vezet az út, szintén elemezzük, s azonosítjuk – természetesen a rajzoló megkérdezésével – hogy van-e célja az útnak, merre tart.

IX. Az út állapotáról is információt szerzünk a rajzólótól, valamint saját benyomásainkat is lejegyezzük.

X. Végül megkérdezhetjük a személyt, hogy kapcsolódik-e valamilyen történet az útrajzához, rajza megjelenít-e valamilyen történést, amennyiben igen, mondja el, mit.

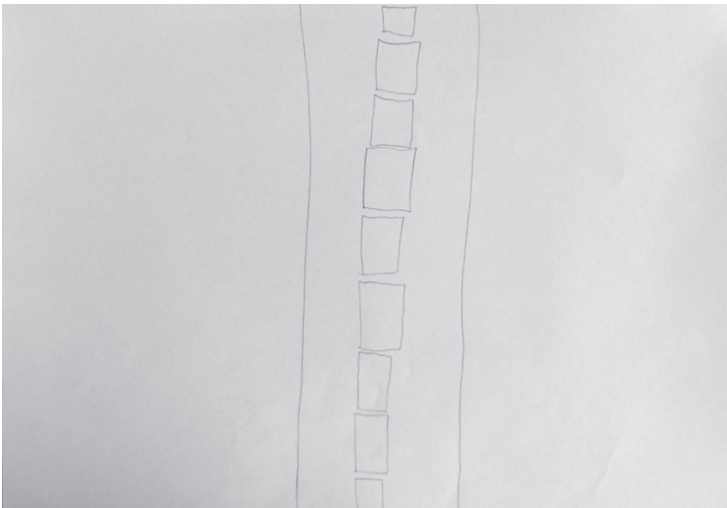
4. PÉLDÁK A PROJEKTÍV ÚTRAJZ PSZICHODIAGNOSZTIKAI ÉS PSZICHOTERÁPIÁS ALKALMAZÁSÁRA

Tapasztalataink szerint útrajzot mind gyermekek (különösen felsőbb évfolyamoktól kezdve), mind serdülők, illetve felnőttek szívesen készítenek. Az út semleges tematikának tűnik a rajzoló számára, így spontánabb módon készíti rajzát. Bár az út univerzális jelenség, az útrajzok – még ha sztereotipikusak is – igen unikálisak, az alkotóra egyedi jellemzők. Amit életéről, életútjáról verbális úton talán vonakodva közölne a személy, a projektív útrajzban képi formában manifestálódhat.

A továbbiakban néhány rövid példán keresztül illusztráljuk az út mint rajzi téma pszichológiai alkalmazhatóságát.

Egy 17 éves kamasz fiú például egy rendkívül sematikus, egyszerű utat rajzolt (1. ábra). Az utat a lap közepére, letről felfelé rajzolta meg. Ugyan széles, kétsávos utat rajzolt, de az út mentén semmi sem volt látható, üres és sivár környezetben haladt. Arra a kérdésre, hogy mondja el, mit rajzolt le, elmeséli, hogy ez egy „két-sávos, a 66-os út”. Hozzátette, hogy aszfaltút, amit felülről látunk, s számára ez a „rock and roll életérzést” jeleníti meg. Ez utóbbit részletezve („Mit jelent neked a rock and roll életérzés?”) beszámol róla, hogy „ilyesmiről hallott valahol vagy egy pólón volt rajta”, számára a következőket jelenti: „komolytalanságot, lazaságot, kikapcsolódni a zenében”. Útrajzához ezután még hozzátette, hogy az „kopár vidék néhány fával, néhány bokorral, homoktövissel, puszta, csak úgy van az út.” A rajz közös megbeszélése kapcsán a serdülő analógiaként hozza, hogy az ő élete is ilyen sivár. Kortárskapcsolatai ugyanis beszűkültek, folyton csak tanul, egészen az éjszakába nyúlóan. Hétvégén is korrepetálásra jár, csak hogy jól tanuljon, ennek ellenére közepes eredményei vannak, emiatt levert és csüggedt. Útrajza jól rámutat élete társas, érzelmi „kopárságára”, arra, hogy nem enged magának kikap-

csolódást, feltöltődési lehetőséget. Valóban, folyton kimerült és kedvetlen, a tanulásban pedig rigid tanulástechnikát alkalmaz, ami egy ördögi kört indított be: végkimerülésig tanul, emiatt úgy elfárad, hogy nem tud – a saját és az iskola elvárásainak – megfelelően teljesíteni, s ezen azzal próbál javítani, hogy még többet magol. Ha ránézünk a rajzra, olyan benyomásunk támadhat az út szokatlanabb téri elhelyezése miatt (lentről felfelé fut), mintha egy létra lenne, ami megmászásra vár, igen meredek, s jókora fokain (~akadályok) nehéznek tűnik az előrehaladás. A családból a nagypapa jelent meg kiemelkedő azonosulási felületként a kamasz számára, aki szigorú mintát közvetített arra nézve, „hogyan kell letről feljutni”. Kétségtelen, hogy igen megterhelő egy ilyen „meredek úton” az előrejutás, körbenézni már nem marad idő. Az útrajz explorációja kapcsán megjelenik – mintegy ellenpontként – a serdülő vágya a felszabadultságra, a könnyed, rugalmas előrejutásra, alkalmazkodásra. A rajz távolító perspektívája („felülről látjuk”) szintén a rugalmatlan megoldásmódtól való megszabadulás vágyát mutathatja fel, az eltávolodás, a változtatás igényét. Ezt a serdülő képes is megfogalmazni, s konkrét lépéseket és módokat vesz számba, melyek helyzetén változtathatnának. Ezek megvalósításában, rugalmas alkalmazásában a további terápiás munka segített.

1. ábra. Egy, a tanulásba „temetkező” serdülő fiú útrajza

Hasonlóképpen nem jelent meg a társas közeg egy depresszióval és szorongással kezelt 18 éves serdülő lány rajzán, aki nehezen illeszkedett be kortársközegébe. A terápia előrehaladtával tünetei fokozatosan csökkentek, negatív én-, és jövőképe egyre inkább pozitív elemekkel telítődött, s a korábbi céltalanságát

komoly és megalapozott célok kezdték kitölteni. Egyik legfőbb célja éppen a továbbtanulással volt kapcsolatos, mely összefonódott a szülőkről való normatív érzelmi leválás folyamatával is: egy vidéki, a családi háztól távolabbi egyetemen szemelte ki magának azt a szakot, amihez kedve, motivációja és tehetsége is volt. Ebben az időszakban született útrajza (2. ábra), melyhez a következőket fűzte: „Autóval lehet rajta közlekedni, elmegy a távolba, jó messzire el lehet rajta jutni.” A sötét aszfaltúton jó tempóban, dinamikusan lehet haladni, a sárga, narancs-sárga, piros árnyalatokban játszó hívogató napkorong – melybe az út belevész – energiát sugall, azt a tüzet is jelképezheti, ami a rajzolóban aktivizálódott, fellobbant a terápiás folyamatban az átalakulás során. A színek élénkek, szintén dinamizmust mutatnak fel, valamint a pozitív irányú hangulatváltozás, érzelmi stabilizálódás jelzéseként értelmezhetők. A rajzoló szívesen, elmélyülve készítette útrajzát, s a rajz explorációja, illetve megbeszélése során maga fejezte ki, hogy szívesen járna ezen az úton, mert „olyan kellemes, vezet valahová.” Rajzával különösen elégedett volt, azt később is örömmel szemlélte meg.

2. ábra. Egy célokot kiépítő, pályaválasztás előtt álló serdülő lány útrajza

Végül egy, pszichológiai tünetektől mentes, egészséges 15 éves fiú projektív útrajzát mutatjuk be (3. ábra). Az enyhén kanyargó, kétsávos út mentén több, a társas környezetre utaló elem is (pl. házakból felépülő falu, futballpálya, úton lévő autók, templom) megjelenik a természeti közeg mellett. A rajzoló hosszab-

ban elidőzött az út könnyed és gyors megrajzolása után ezeknek az elemeknek a kidolgozásával. A rajzról a következőket mondta: „Vidéki út, nem autópálya, de... jelképesen egy falu, tó, fák, aztán nem tudtam, mit rajzoljak és rajoltam egy focipályát és egy templomot. Az egyik kocsiban egy család, a másikban egy ember utazik.” Az útrajz szinte egy életképpé elevenedik, az emberi életre, társas tevékenységekre utaló jelzések népesítik be az út mentét, melyek egytől-egyig a rajzoló kiskamasz életteréhez kapcsolódnak (pl. egy futballklub tagja, a család gyakran utazik együtt autóval, egy templomi ifjúsági csoportba jár). A rajz részletgazdag, kidolgozott, harmóniát sugalló.

3. ábra. Egy egészséges kiskamasz fiú útrajza

IRODALOMJEGYZÉK

- BENNET, E. A.: *Az igazi Jung*, Budapest, Animula, 1999.
- BUCK, J. N.: The H-T-P Technique; a Qualitative and Quantitative Scoring Manual, *Journal of Clinical Psychology*, 1948/4, 317–396.
- CZELLÁR K.: *A Szent Jakab út*, Budapest, Filum Kiadó, 2000.
- HANES, M. J.: Utilizing Road Drawings as a Therapeutic Metaphor in Art Therapy, *American Journal of Art Therapy*, 1995/34(1), 19–23.
- HANES, M. J.: *Roads to the Unconscious: A Manual for Understanding Road Drawings*, Oklahoma City, Wood 'N' Barnes Publishing, 1997.
- HANES, M. J.: Signs of Suicide: Using Road Drawings With Inmates on Suicide Observation at a County Jail, *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 2008/25(2), 78–84.
- HOPPÁL M., JANKOVICS M., NAGY A., SZEMADÁM GY.: *Jelképtár*, Budapest, Helikon, 2010.
- JUNG, C. G.: *Az archetípusok és a kollektív tudattalan*, Budapest, Scolar Kft., 2011.
- KAST, V.: Methodological Remarks on Fairy Tale Interpretation, in: Jacoby, M., Kast, V., Riedel, I. (szerk.): *Witches, Ogres, and the Devil's Daughter: Encounters with Evil in Fairy Tales*, Boston, Shambhala Publications Inc., 1992, 40–46.
- KOMORÓCZY G. (szerk.): *Gilgames. Agyagtáblák üzenete. Ékírásos akkád versek*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1974.
- PÁL J., ÚJVÁRI E. (szerk.): *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, Budapest, Balassi Kiadó, 2001.
- SÁFRÁN ZS.: Belső képem mondd meg nékem..., in: Badgy E., Bognár A., Urbánné Varga K. (szerk.): „Művészetek – Szimbólumok – Terápiák”, Budapest, Pszichagógosz Bt., 1995, 203–208.
- SCHÜTZ, C.: *A keresztény szellemiség lexikona*, Budapest, Szent István Társulat, 1993.
- TOLVALY F.: *El Camino – Az út*, Budapest, Kortárs Kiadó, 2005.
- VASS, Z.: *A rajzvizsgálat pszichodiagnosztikai alapjai. Projekció, kifejezés, mintázatok*, Budapest, Flaccus, 2006.
- VASS Z.: *Haladó rajzelemzés, 40 órás szakmai képzés*, Budapest, 2008.
- VASS Z.: *A Psychological Interpretation of Drawings and Paintings. The SSCA Method: A System Analysis Approach*, Budapest, Alexandra, 2011.
- VASS Z.: *A hétlépéses képelemzési módszer (SSCA)*, Budapest, Flaccus, 2011.

III. HIT ÉS JÓLLÉT

SPIRITUALITÁS ÉS LELKI JÓLLÉT

Azt a kérdést, hogy vajon a hitnek, spiritualitásnak és vallásosságnak milyen kapcsolata van a lelki jólléttel, napjainkban egyre többször teszik fel tudományos igényességgel a pszichológiában.

A hit, spiritualitás és vallásosság fogalmi összetettek és sokszor egyes elemeik átfedésben is vannak egymással. Írásunkat azzal kezdjük, hogy körüljárjuk ezeket a fogalmakat, és bemutatjuk, hogy a pszichológia hogyan definiálja a spiritualitást és hitet.

A mi kérdésfeltevésünk az, hogy napjainkban magyar mintán vajon milyen összefüggés tapasztalható a fenti fogalmak és a lelki jóllét között. Bár a lelki jóllét gyűjtőfogalmába is sok minden beletartozik, mi a számos összetevő közül elsősorban az étellel való elégedettségre, érzelmi állapotra, a depresszió és szorongás mértékre térünk ki. Bemutatjuk ezeket a fogalmakat, majd a kutatás módszerének bemutatása során a fogalmak mérésére használt mérőeszközöket is.

A bemutatott kérdőívek eredményeit statisztikai elemzésnek vetjük alá, és feltárjuk az összefüggéseket a spiritualitás és lelki jóllét között a több, mint 1000 fős mintánkon.

1. ELMÉLETI BEVEZETŐ

1.1. Hit, vallásosság, spiritualitás, transzcendencia – A fogalmak meghatározása

A spiritualitás, hit és vallásosság fogalmakat gyakran szinonimaként használjuk¹, és bár a két fogalomnak vannak közös területei², a pszichológiában a vallás és spiritualitás jól elkülöníthető mechanizmusok, amelyek komplex interperszonális, viselkedési, kognitív, érzelmi és fizikai összetevőket tartalmaznak³. Multidimen-

¹ Mersdorf Anna; Vargay Adrienn; Horváth Zsolt; Bányai Éva: Faith, Purpose in Life and Place in Life: A Comparative Study of Hungarian Breast Cancer Patients and Healthy Women, *Psychologia Hungarica Caroliensis*, 2, 2014 (megjelenés alatt).

² Tomcsányi Teodóra; Martos Tamás; Itzész András; Horváth-Szabó Katalin; Szabó Tünde; Nagy János: A Spirituális Transzcendencia Skála hazai alkalmazása: elmélet, pszichometriai jellemzők, kutatási eredmények és rövidített változat, *Pszichológia*, 31, 2011/2, 165–192.

³ Hill, Peter C.; Pargament, Kenneth I.: Advances in the conceptualization and measurement of religion and spirituality: Implications for physical and mental health research, *American Psychologist*, 58, 2008/1, 64–74.

zionális statisztikai elemzés is alátámasztja, hogy a spiritualitás egy elkülöníthető területe az emberi tapasztalásnak⁴.

Muldoon és King⁵ szerint a spiritualitás „az a szemlélet, ahogyan az emberek értelmezik és élik az életüket, annak végső célját és értékeit szem előtt tartva”. A spiritualitást gyakran úgy értelmezik, mint egy univerzális kapcsolódási felületet a transzcendenciához és az életben értelmet találáshoz, amely kapcsolódhat is, meg nem is, egy isteni figurához.

Emblem⁶ alapján a pszichológiai kutatásban a vallásosságot úgy konceptualizáljuk, mint egy szervezett hitrendszert, rituálék és gyakorlatok összességét, amelyeket azzal a céllal folytatunk, hogy kapcsolatba kerüljünk egy olyan felsőbb erővel, mint például Isten.

Gordon Allport elmélete szerint, melyet Herek idéz⁷, a vallásosságot kétfajta módon oszthatjuk fel: egy intrinzik vallásosságra, amely egy jelentés-tulajdonító keretként működik, és integrálja az életeseményeket, valamint egy extrinzik vallásosságra, amelyet úgy írhatunk körül, mint egy öncélú, gyakorlatias megközelítést, amellyel a szociális elvárásoknak felelünk meg.

Az elmúlt években nagy figyelmet kapott a vallásosság multidimenzionális megközelítése⁸, mely fogalmi rendszerben a vallásosságot komplex jelenségként vizsgálják, számos együtt járó tényezőjével együtt. Ez a megközelítés azt is jelenti, hogy a téma vizsgálatának módszertana is nagyon összetett, és a kutatási eredmények interpretálhatósága is sokszor elég bonyolult⁹.

⁴ Tomcsányi, i. m.

⁵ Muldoon, Maureen; King, Norman: Spirituality, health care, and bioethics, *Journal of Religion and Health*, 1995/ 34, 329– 49. (336. o.)

⁶ Emblen, Julia. D.: Religion and spirituality defined according to current use in nursing literature, *Journal of Professional Nursing*, 8,1992/1, 41– 47.

⁷ Herek, Gregory M.: Religious Orientation and Prejudice: A Comparison of Racial and Sexual Attitudes, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 13, 1987/1, 34–44.

⁸ Dormán Júlia; Martos Tamás; Urbán Szabolcs: Vallásosság és poszttraumás növekedés: egy többdimenziós megközelítés, *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 13, 2012/1, 21–35.; Farkas Lajos; Gerevich József: Vallásosság és egészség kapcsolatának kutatása: elméleti kontextus, *Egészségfejlesztés*, 46, 2005/3, 23–27.; Martos Tamás; Kézdy Anikó, Robu Magda, Urbán Szabolcs; Horváth-Szabó Katalin: Újabb adatok a Kritika Utáni Vallásosság Skála alkalmazásához – elmélet és módszertan, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64, 2009/4, 643–669.; Miller, William R.; Thoresen, Carl E.: Spirituality, religion, and health: An emerging research field. *American Psychologist*, 58, 2003/1, 24–35.

⁹ Bergin, Allen. E.: Religiosity and mental health: A critical reevaluation and meta-analysis, *Professional psychology: Research and practice*, 14, 1983/2, 170–184.

1.2. A spiritualitás, hit és transzcendencia testi-lelki összefüggései

Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) definíciója szerint „az egészség a teljes testi, lelki és szociális jólét állapota, és nem csupán a betegség vagy fogyatékosság hiánya”.

A definíció komplex szemléletével összhangban, az egészség és betegség meghatározó tényezői között napjainkban a biológiai okok mellett a pszichés, szociális és spirituális tényezők is egyre nagyobb figyelmet kapnak.

Számos kutatás sugallja, hogy a spiritualitásnak, hitnek és vallásosságnak sokrétű kapcsolata van a fizikai állapottal és érzelmi működéssel.

A 2002-es *Hungarostudy*¹⁰ eredményei, melyet egy több, mint 12.000 fős reprezentatív mintán végeztek, azt mutatják, hogy a magyar népesség 25%-a tartotta magát nem-hívőnek. A fennmaradó 75%-ból 18% hívőnek, de nem vallásgyakorlónak, 27% saját módján vallásgyakorlónak, 17% ritkán-, és 13% rendszeresen vallásgyakorlónak tartotta magát.

A transzcendencia/spiritualitás összefüggése az egészségi állapottal izgalmas, a hétköznapi embert is régóta foglalkoztató kérdés. A téma tudományos kutatása mégis csak a 90-es években vált intenzívvé, és fókuszpontjában elsősorban a vallásosság és vallási szokások egészségi állapottal- és mortalitással való kapcsolata állt¹¹. A transzcendencia/spiritualitás ennél azonban sokkal tágabb fogalom, nem csak az egyén viselkedéses jellemzőivel (pl. templomba járási szokások) ragadható meg, hanem a komplex gondolkodási mintázatával is, amit az őt körülvevő világról (és az azon túli, konkrétan nem definiálható ”világról”) alkot.

1.2.1. Az étellel való elégedettség

A vallás és spiritualitás tehát nem csak hiedelmek és cselekvések tárháza, mely a mindennapoktól elkülönítve csak bizonyos helyzetekben jelenik meg, hanem

¹⁰ Kopp Mária; Székely András; Skrabski, Árpád: A vallásosság és életminőség az átalakuló társadalomban, in Kopp M., Kovács M. E. (szerk.), *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Budapest, Semmelweis Kiadó, 2006.

¹¹ Powell, H., Lynda; Shahabi, Leila; Thoresen, Carl, E.: Religion and Spirituality: Linkages to Physical Health, *American Psychologist*, 58, 2003/1, 36–52.; Pargament, Kenneth. I.: *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*, New York, Guilford Press, 2001.; Koenig, Harold, G.: Research on religion, spirituality, and mental health: a review, *Canadian Journal of Psychiatry*, 54, 2009/5, 283–291.; Koenig, Harold, G.; King, Dana; Carson, Verna, B.: *Handbook of religion and health*, New York, Oxford University Press, 2012.; Ferraro, Kenneth. F.; Koch, Jerome R.: Religion and health among black and white adults: Examining social support and consolation, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1994, 362–375.

olyan viselkedésmintázatoké, amelyek a személy létezésének és társas kapcsolatainak számos aspektusára hatással vannak¹².

Például az „ikigai” egy japán fogalom, amelyről Japánban az az elterjedt nézet, hogy elengedhetetlen az egészség fenntartása szempontjából. A japán szótárak a fogalmat úgy határozzák meg, mint valamit, amiért érdemes élni, ami az élet célja, az életben lévő öröm és a létezés haszna és értelme. Wakai és munkatársai¹³ egy 31.992 fős, 40 és 79 év közötti nőkből álló mintán vizsgálta az egyes személyiségjegyek emlődaganatos betegséggel kapcsolatos összefüggését. A teljes mintából az átlagosan 7,5 éves utánkövetés adatai alapján 149 fő betegedett meg ebben a betegségtípusban. Négy személyiségbeli faktort vizsgáltak: a mindennapokban észlelt stressz mennyiségét, azt, hogy mennyire könnyen dühödik fel valaki, a határozottság képességét és az „ikigai” fogalmát. Az első két faktor esetében nem találtak összefüggést a betegség kialakulásával, viszont az utóbbi két faktor személyiségben való jelenléte szignifikánsan csökkentette a megbetegedés valószínűségét. A határozottság képessége estében az átlaghoz képest 0,56-ra, az „ikigai” esetében pedig 0,66-ra csökkent a mellrákban való megbetegedés valószínűsége.

A fenti kutatás az egyetlen, mely minden módszertani elvárásnak megfelel, és szignifikáns összefüggést talált egy személyiségjellemző és a daganatos betegségek kialakulása között. Ez az eredmény arra hívja fel a figyelmet, hogy az életben való cél találása és az étellel való elégedettség nagyon fontos összetevője az egészségi állapotnak.

Az étellel való elégedettség és a spiritualitás összefüggését is számos kutatás vizsgálta. Zulich és munkatársai¹⁴ kutatásuk során, melyben egyetemisták étellel való elégedettségét és spiritualitását is vizsgálták, mind a férfiak, mind a nők között egyértelmű pozitív összefüggést találtak a két fogalom között. Eredményeik azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy a spiritualitás az észlelt egészségi állapoton, mint mediáló tényezően keresztül fejt ki hatását. Tehát azok a diákok, akik magasabb fokú spiritualitásról/vallásosságról számoltak be, jobbnak érzik az egészségi állapotukat, és a jobb egészségi állapot magasabb étellel való elégedettséggel is jár együtt.

¹² Hill, P. C.: i.m.

¹³ Wakai, Kenji; Kojima, M.; Nishio, K.; Suzuki, S.; Niwa, Y.; Lin, Y.; Kondo, T.; Yatsuya, H.; Tamakoshi, K.; Yamamoto, A.; Tokudome, S.; Toyoshima, H.; Tamakoshi, A.: Psychological attitudes and risk of breast cancer in Japan: a prospective study, *Cancer Causes & Control*, 18, 2007/3, 259–267.

¹⁴ Zullig, Keith J.; Ward, Rose Marie; Horn, Thelma. The association between perceived spirituality, religiosity, and life satisfaction: The mediating role of self-rated health, *Social Indicators Research*, 2006, 79/2: 255–274.

Tate és Forchheimer¹⁵ több betegségtípusba tartozó daganatos betegekkel végzett kutatást, mely során a spiritualitás, étellel való elégedettség és életminőség összefüggéseit, valamint ezen tényezők a betegségből való rehabilitációra gyakorolt hatását vizsgálták. Eredményeik alapján pozitív összefüggést találtak a spiritualitás magasabb szintje és az étellel való elégedettség magasabb foka között, de nem találtak arra vonatkozó eredményt, hogy ezek a tényezők a rehabilitáció minőségének előrejelzői lettek volna.

Riley és munkatársai¹⁶ 216 krónikus beteggel végzett kutatásuk során a spiritualitás összetevőit, és a spiritualitás életminőséggel való összefüggéseit vizsgálták. Eredményeik szerint a spiritualitás dimenzió mentén a vizsgálati személyek három csoportba voltak sorolhatóak: nem spirituális, vallásosan- vagy egzisztenciálisan spirituális. A nem spirituális személyek szignifikánsan rosszabb életminőségről és étellel való elégedettségéről számoltak be, mint a vallásosan- vagy egzisztenciálisan spirituális betegtársaik.

1.2.2. Érzelmi-hangulati állapot – depresszió, szorongás

Érdekes kérdés, hogy egyes spiritualitással kapcsolatos gondolkodási és viselkedési mintázatok összefüggenek-e az egészségi állapottal, és ha igen, milyen irányban. Például a hit és vallásosság lehet egy pozitív megküzdési stratégia, immunstátust javító¹⁷ és mortalitást csökkentő tényező¹⁸, de lehet a szorongásszintet növelő, így az egészségi állapottal és túléléssel negatívan korreláló tényező is¹⁹.

Például összefüggést találtak bizonyos vallással összefüggő tevékenységek (imádkozás és gyónás) és a mentális- és fizikai betegségek és mortalitás ritkább előfordulása, a gyorsabb alkalmazkodás és gyógyulás között²⁰.

¹⁵ Tate, Denise G.; Forchheimer, Martin: Quality of life, life satisfaction, and spirituality: Comparing outcomes between rehabilitation and cancer patients, *American Journal of Physical Medicine & Rehabilitation*, 2002, 81/6, 400–410.

¹⁶ Riley, Barth B.; Perna, R.; Tate, D. G.; Forchheimer, M.; Anderson, C.; Luera, G.: Types of spiritual well-being among persons with chronic illness: Their relation to various forms of quality of life, *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 79, 1998/3, 258–264.

¹⁷ Koenig: i.m.; valamint Woods, Teresa, E.; Ironson, Gail, H.: Religion and Spirituality in the Face of Illness How Cancer, Cardiac, and HIV Patients Describe their Spirituality/Religiosity, *Journal of Health Psychology*, 4, 1999/3, 393–412.

¹⁸ Powell: i.m.; McCullogh: i.m.; Hill: i.m.; Hummer, Robert A.; Richard G. Rogers; Charles B. Nam; Christopher G. Ellison: Religious involvement and US adult mortality, *Demography*, 36, 1999/2, 273–285.; Oman, Doug; Reed, Dwayne: Religion and mortality among the community-dwelling elderly, *American Journal of Public Health*, 88, 1998/10, 1469–1475.

¹⁹ Shreve-Neiger, Andrea K.; Barry A. Edelstein: Religion and anxiety: A critical review of the literature, *Clinical Psychology Review*, 24, 2004/4, 379–397.

²⁰ George, Linda, K.; Larson, David, B.; Koenig, Harold, G.; McCullough, Michael, E.: Spirituality and health: What we know, what we need to know, *Journal of Social and Clinical Psychology*, 19, 2000/1, 102–116.

McCullough és Larson²¹ áttekintő cikkében a depresszió és vallásos bevonódás kapcsolatát vizsgálták. Habár némi tendenciaszintű kapcsolatot feltártak a két folyamat között (az intrinzik vallásosság a depressziós tünetek kisebb mértékű megjelenésével járt együtt), további kutatásokra van szükség szignifikáns eredmények feltárása érdekében.

A vallásosság és vallásos támogatás a társas támogatást is magában foglalja, amely mind pszichológiai, mind pedig praktikus, hétköznapi előnyökkel is jár. Fiala, Bjorck és Gorsuch²² szerint a vallásos támogatás, mely kiemelten fontos a stresszhelyzetek és nehéz élethelyzetek megélése közben, együtt jár az alacsonyabb depressziószinttel, és pozitív hatása van az étellel való elégedettségére.

A *Hungarostudy*²³eredményei szerint a vallásgyakorlásnak pozitív hatása van az egészségre. A vallásosak például kevesebb napot töltöttek betegen, jobb munkaképességgel voltak jellemezhetőek és kevesebb depresszió-tünetet mutattak. Emellett hatékonyabb megküzdési stratégiákat alkalmaztak, amikor egy problémával szembesültek: többször használtak probléma-fókuszú coping stratégiát és kevesebbszer emóció-fókuszút, mint például a dohányzás és alkoholfogyasztás. A vallásgyakorlók több észlelt társas támaszról számoltak be a nem-gyakorlókhoz képest.

A vallásosság mellett azt is vizsgálták, hogy a vallás fontossága milyen egészség-mutatókkal jár együtt. A fontosság korrelált például a kevesebb dohányzással, kevesebb tömény ital fogyasztásával, magasabb szintű együttműködési készséggel – és ami elsőre furcsának tűnhet: a depresszióval és csökkent munkaképességgel is. Az utóbbi eredmények arra utalhatnak, hogy a negatív testi-lelki állapot, krónikus betegségek esetén megnő a vallás fontossága.

A kutatók egyre szélesebb körben igyekeznek a vallásosság velejáróit feltárni, ugyanakkor sokszor nehéz felderíteni az ok-okozati láncolatok sorrendjét. Bizonyos életesemények hatására gyakoribbá válhat a vallás felé fordulás, ugyanakkor a vallásosság is befolyásolhatja, hogy milyen események történjenek életünkben, és azokat hogyan éljük meg.

A kutatások egyik hiányossága, hogy általában egy homogén életkori és egészségstátuszú mintát vizsgálnak, és csak ezekre a csoportokra tudnak érvényes következtetéseket, összefüggéseket levonni. Feltételezhető, hogy a spiritualitás/

²¹ McCullough, i.m.

²² Fiala, William, E.; Jeffrey, P. Bjorck; Richard Gorsuch: The religious support scale: Construction, validation, and cross-validation, *American Journal of Community Psychology*, 30, 2002/6, 761–786.

²³ Kopp: i.m.

vallásosság megjelenése és hatása életkori, nemi és személyiségbeli tényezőktől is függ.

Vizsgálatunk céljául ezért azt tűztük ki, hogy a vallásosság/spiritualitás nemi, és életkori csoportok közti különbségeit, és a lelki jólléttel való összefüggéseit feltárjuk egy nagy létszámú magyar mintán.

2. MÓDSZER

2.1. MÉRŐESZKÖZÖK

Vizsgálatunkban négy kérdőívet használtunk:

- (1) A “Napi Spirituális Tapasztalatok” (Daily Spiritual Experience²⁴) skálát, mely 16 kérdéssel próbálja megragadni (ld. 1.sz. melléklet) a spirituális tapasztalatok (pl. Isten jelenléte, szeretete, vezérlése; mások iránti önzetlen törődés; hála érzete; teremtés szépségében való gyönyörködés, mély belső béke) gyakoriságát és általánosságban azt, hogy az emberek mennyire érzik közel magukat Istenhez.
- (2) Az “Élettel való elégedettség” skálát, (Satisfaction with life Scale²⁵), mely öt hétfokú kérdéssel méri a pszichológiai jól-létet, és az elégedettséget egy folytonos dimenzió mentén helyezi el, az itemek átlagából számoljuk az összpontszámot²⁶.
- (3) A “Pozitív és negatív affektivitás” skálát²⁷, mely a pozitív és a negatív érzelmek hétköznapiakban előforduló gyakoriságára kérdez rá. A kérdőív magyar változatának validálását Gyollai és munkatársai²⁸ végezték el.
- (4) A “Depresszió, szorongás és stressz” skálát (Depression, Anxiety and Stress Scale, DASS), mely 7-7 kérdéssel méri mindhárom alskálának szintjét egy-egy négyfokú skálán.

²⁴ Underwood, Lynn.,G.: Ordinary Spiritual Experience: Qualitative Research, Interpretive Guidelines, and Population Distribution for the Daily Spiritual Experience Scale, *Archive for the Psychology of Religion/ Archiv für Religionspsychologie*, 28, 2006/1, 181–218.

²⁵ Diener, Ed; Emmons, Robert, A.; Larsen, Randy J.; Griffin, Sharon: The Satisfaction with Life Scale, *Journal of Personality Assessment*, 49, 1985, 71–75.

²⁶ Pavot, William; Diener, Ed: Review of the Satisfaction With Life Scale, *Psychological Assessment*, 5, 1993/2, 164–172.

²⁷ Watson, David; Lee, A. Clark; Auke, Tellegen.: Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales, *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 1988/6, 1063–1070.

²⁸ Gyollai, Ágoston; Simor, Péter; Köteles, Ferenc; Demetrovics, Zsolt: The Psychometric properties of the Hungarian version of the original and short form of Positive and Negative Affect Schedule (PANAS), *Neuropsychopharmacologia Hungarica*, 13, 2011/2, 73–79.

2.2. Vizsgálati személyek

Vizsgálatunkban összesen 2126 fő vett részt. A „Napi Spirituális Tapasztalatok” skálát 1121-en, az „Élettel való elégedettség” skálát 1866-an, a „Pozitív és negatív affektivitás (PANAS)” skálát 2126-an, a „Depresszió, szorongás, stressz” skálát 972-en töltötték ki.

A vizsgálat résztvevői a Károli Gáspár Református Egyetem és az Eötvös Loránd Tudományegyetem pszichológia szakos hallgatói-, és a hallgatók által vizsgálatba bevont személyek voltak (hólabda mintavételi módszer).

A válaszadók nemek és korcsoportok szerinti megoszlását az 1. sz. táblázat mutatja.

1. táblázat. A válaszadók nemek és korcsoportok szerinti megoszlása

	Nem		Életkor					Összesen
	Férfi	Nő	<= 25	26–30	31–40	41–50	51+	
Napi Spirituális Tapasztalatok	280	831	893	68	80	48	32	1121
Élettel való elégedettség	396	1461	1545	119	111	57	34	1866
PANAS	453	1570	1767	131	136	59	33	2126
DASS Depresszió, Szorongás, Stressz	229	733	816	47	59	27	23	972

3. EREDMÉNYEK

A korrall összefüggő változások feltárására korrelációs elemzéseket és korcsoportok szerinti összehasonlításra egyszempontos varianciaanalízist (ANOVA) alkalmaztunk.

A korrelációs eredményeket a 2. számú táblázat, a korcsoportok összehasonlítását a 3. számú táblázat tartalmazza.

2. táblázat. Korrall való korrelációk (r) és szignifikanciaszintek (p)

		Életkor
Depresszió	r	-0.051
	p	0.111
Szorongás	r	-.085**
	p	0.008
Stressz	r	-0.043

		Életkor
	p	0.179
DASS összpontszám	r	-.067*
	p	0.035
Napi Spirituális Tapasztalatok	r	.105**
	p	0.000
Élettel való elégedettség	r	-.096**
	p	0.000
Pozitív érzelmek	r	-.046*
	p	0.035
Negatív érzelmek	r	-.051*
	p	0.018

+ = $p < 0.10$, * = $p < 0.05$, ** = $p < 0.01$

A 2. és 3. táblázatból kiolvashatjuk, hogy a korrallal szignifikánsan csökken a szorongás (korreláció: $r = -0.085$, $p = 0.008$, ANOVA: $df = 4$, $F = 4.435$, $Szig = 0.001$), a 25 év alattiak jellemezhetőek a legnagyobb szorongással. A depressziószintben és a stressz-szintben ugyanakkor nem mutatkoztak szignifikáns különbségek a korcsoportok között (DASS Depresszió: korreláció: $r = -0.051$, $p = 0.111$, ANOVA: $df = 4$, $F = 2.325$, $Szig = 0.055$, DASS Stressz: korreláció: $r = -0.043$, $p = 0.179$, ANOVA: $df = 4$, $F = 1.132$, $Szig = 0.34$).

A Napi Spirituális Tapasztalatok gyakorisága szignifikánsan növekszik a korrallal (korreláció: $r = 0.105$, $p = 0.000$, ANOVA: $df = 4$, $F = 4$, $Szig = 0.003$): az 50 éven felülieknek vannak leggyakrabban spirituális tapasztalásaik.

Az élettel való elégedettség, valamint a pozitív és negatív érzelmek gyakorisága ugyanakkor a korrallal szignifikánsan csökkennek (élettel való elégedettség: korreláció: $r = -0.096$, $p = 0.000$, ANOVA: $df = 4$, $F = 4.302$, $Szig = 0.002$; PANAS pozitív érzelmek: korreláció: $r = -0.046$, $p = 0.035$, ANOVA: $df = 4$, $F = 2.713$, $Szig = 0.029$; PANAS negatív érzelmek: korreláció: $r = -0.051$, $p = 0.018$, ANOVA: $df = 4$, $F = 2.172$, $Szig = 0.07$), bár a korcsoportok páronkénti összehasonlításában nem kaptunk szignifikáns különbségeket.

A nemek szerinti összehasonlításra kétmintás t-próbákat végeztünk (ld. 3. sz. táblázat): a nők magasabb stressz szinttel ($t = -2.361$, $df = 960$, $Szig = 0.018$) és gyakoribb negatív érzelmekkel ($t = -2.156$, $df = 2021$, $Szig = 0.031$) jellemezhetőek, ugyanakkor a depresszió ($t = 0.8$, $df = 960$, $Szig = 0.424$) és szorongásszintben ($t = -0.338$, $df = 960$, $Szig = 0.735$), valamint az élettel való elégedettségben ($t = -1.67$,

df=1855, Szig=0.095) és a pozitív érzelmek gyakoriságában ($t=-0.008$, df=2021, Szig=0.994) nem kaptunk szignifikáns eltérést a nemek között.

A nők mindemellett gyakoribb napi spirituális tapasztalásokról számoltak be ($t=-2.346$, df=1109, Szig=0.019).

3. táblázat. Nemenkénti és korcsoportonként skálaátlagok

	Nem		Életkor					Teljes minta
	férfi	nő	<= 25	26–30	31–40	41–50	51+	
DASS Depresszió átlag (0-3)	.75 _a	.71 _a	.75 _a	.58 _a	.56 _a	.56 _a	.76 _a	0.72
DASS Szorongás átlag (0-3)	.54 _a	.56 _a	.58 _a	.34 _b	.54 _{a,b}	.25 _b	.42 _{a,b}	0.55
DASS Stressz átlag (0-3)	1.00 _a	1.12 _b	1.11 _a	.96 _a	1.04 _a	.93 _a	1.06 _a	1.09
DASS Depresszió, Szorongás, Stressz átlag (0-3)	.76 _a	.79 _a	.81 _a	.63 _a	.72 _a	.58 _a	.75 _a	0.79
Napi Spirituális Tapasztalatok átlag (1-6)	2.75 _a	2.92 _b	2.85 _a	3.01 _{a,b}	2.90 _a	3.09 _{a,b}	3.52 _b	2.89
Élet elégedettség átlag (1-7)	4.66 _a	4.77 _a	4.80 _a	4.51 _a	4.58 _a	4.51 _a	4.32 _a	4.75
Pozitív érzelmek átlag (1-5)	3.55 _a	3.55 _a	3.55 _a	3.63 _a	3.49 _a	3.44 _a	3.39 _a	3.55
Negatív érzelmek átlag (1-5)	1.88 _a	1.95 _b	1.94 _a	1.99 _a	1.88 _a	1.74 _a	1.84 _a	1.93

Megjegyzés: Azok az értékek, melyek egy altáblázatban belül (nemek összehasonlításának altáblázatán vagy korcsoportok összehasonlításának altáblázatán belül) ugyanabban a sorban nem egyforma alsó indexet tartalmaznak, $p<0.05$ -ös szignifikanciaszinten szignifikánsan eltérnek egymástól. Az átlagok páronkénti összehasonlítására Bonferroni módszerrel korrigált Tukey próbákat alkalmaztunk.

A spirituális tapasztalások gyakorisága szignifikáns negatív kapcsolatot mutatott a depresszióval, és szignifikáns pozitív kapcsolatot az étellel való elégedettséggel és pozitív érzelmek gyakoriságával. Ez azt jelenti, hogy a spirituális tapasztalásokat gyakrabban átélők kevésbé depressziósak, életükkel elégedettebbek és gyakoribb pozitív érzelmekről számolnak be.

Ugyanakkor a nemenkénti és korcsoportonkénti bontásban (ld. 4. sz. táblázat) láthatjuk, hogy ezen összefüggések nem ugyanolyan mértékben jellemzőek a teljes mintára. A depresszióval való összefüggés a nőknél és a 26 év alattiaknál lett statisztikailag bizonyítható (szignifikáns) mértékű. A spiritualitás és az étellel való elégedettség kapcsolata férfiaknál és nőknél egyaránt, de csak a 26 év alattiaknál és a 31–50 év közöttiekénél volt statisztikailag kimutatható. A pozitív érzelmekkel való összefüggés pedig szintén férfiaknál és nőknél egyaránt bizonyítható (szignifikáns), de csak a 26 év alattiaknál.

4. táblázat. Nemenkénti és korcsoportonként korrelációk a “Napi Spirituális Tapasztalatok” összpontszámmal

		Nem		Életkor				Teljes minta	
		Férfiak	Nők	<= 25	26–30	31–40	41–50		51+
Depresszió	r	-0.024	-.079*	-.080*	-0.026	-0.149	0.093	0.287	-.072*
	p	0.726	0.034	0.023	0.864	0.263	0.651	0.195	0.025
Szorongás	r	0.015	-0.019	-0.015	-0.102	0.004	0.145	0.395+	-0.012
	p	0.823	0.62	0.678	0.497	0.973	0.479	0.068	0.707
Stressz	r	-0.038	-0.023	-0.026	-0.117	-0.054	0.243	-0.11	-0.03
	p	0.572	0.538	0.464	0.433	0.688	0.231	0.626	0.361
DASS összpontszám	r	-0.019	-0.047	-0.048	-0.094	-0.072	0.191	0.216	-0.045
	p	0.777	0.211	0.179	0.527	0.593	0.35	0.335	0.166
Élettel való elégedettség	r	.193**	.165**	.169**	0.159	.331**	.327*	0.155	.174**
	p	0.001	0	0	0.194	0.003	0.023	0.398	0
Pozitív érzelmek	r	.223**	.107**	.140**	-0.058	0.103	0.26+	0.319+	.133**
	p	0	0.002	0	0.639	0.365	0.074	0.076	0
Negatív érzelmek	r	-0.112	0.001	-0.018	-0.098	-0.002	-0.084	0.027	-0.028
	p	0.062	0.982	0.587	0.426	0.983	0.571	0.881	0.344

+ = $p < 0.10$, * = $p < 0.05$, ** = $p < 0.01$

4. MEGBESZÉLÉS

Kutatásunk alapján megállapíthatjuk, hogy a lelki jóllét (élettel való elégedettség, pozitív érzelmek, depresszió hiánya) és spiritualitás között egyértelműen pozitív és statisztikailag szignifikáns összefüggés áll fenn vizsgált mintánkon.

Összhangban a nemzetközi eredményekkel²⁹, hazánkban is a spirituális tapasztalásokat gyakran átélő férfiak és nők egyaránt gyakoribb pozitív érzelmekről és magasabb élettel való elégedettségről számolnak be, mint a kevésbé spirituális beállítottságú személyek. Ezen összefüggések több életkori csoportban is megjelentek (pl. az élettel való elégedettség-spiritualitás 26 év alattiaknál és 31–50 év közöttiekénél, a pozitív érzelmek-spiritualitás pedig szintén 26 év alattiaknál és 40 év felettiéknél).

²⁹ Riley: i.m.; Zullig: i.m.; Fiala: i.m.

Mintánkon, ahogyan a *Hungarostudy* mintáján³⁰ is, a vallásosság együtt járt a kevesebb depresszió tünettel is, ahogyan ezt a nemzetközi eredmények³¹ is alátámasztják. Ugyanakkor fontos eredményünk, hogy ezen összefüggés a nőknél, és a 26 év alattiaknál volt csak megfigyelhető.

További érdekes eredményünk, hogy általánosságban a negatív érzelmek hiánya nem járt együtt magasabb spiritualitás értékekkel. Ennek hátterében állhat az is, hogy a vallásosság kiemelten fontos szerepet kap negatív élethelyzetekben³². Eredményeink rámutattak arra, hogy a nők több stresszt és összességében is több negatív érzelmet élnek át, mint a férfiak, azonban több és gyakoribb spirituális tapasztalásokról is beszámolnak.

A spirituális tapasztalások gyakorisága a korrallal is pozitív együtt járást mutatott: azaz az idősebbek életében, úgy tűnik, fontosabb szerepet kap a spiritualitás. Érdekes azonban, hogy korrallal csökkennek a pozitív és a negatív érzelmek gyakoriságai is, valamint az idősebbek kisebb étellel való elégedettségéről-, de alacsonyabb szorongásszintről is számolnak be, mint a fiatalabbak.

A képet tovább árnyalja, hogy időskorban a spiritualitás tendenciaszintű összefüggést mutat egyaránt a pozitív érzelmekkel és a szorongással is. Eredményeink tehát arra utalnak, hogy idősebb korban az egyre növekvő spiritualitásnak sokféle és kevésbé egyértelmű velejárója van, mint fiatalabb korban.

5. ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Kutatásunk során sikerült életkori és nemi sajátosságokat feltárni nagy létszámú magyar mintánkon a vallásossággal/spiritualitással, étellel való elégedettséggel, szorongással és depresszióval kapcsolatban. Számos szignifikáns összefüggést is találtunk az egyes fogalmak között, melyek megerősítik azt, hogy az egyént komplex szemléletmódban, bio-pszicho-szocio-spirituális egységben kell szemlélnünk. A spirituális tapasztalatok – bár jelentős életkori és nemi különbséget mutatva – kapcsolatban állnak a pszichológiai jólléttel.

Kutatásunk keresztmetszeti-, és nem longitudinális jellege miatt ok-okozati összefüggéseket nem tudunk levonni eredményeinkből, de azok hozzájárulnak a fogalmak közötti együtt járások jobb megértéséhez.

Fontos lenne egy olyan mintán is hasonló elemzéseket végezni, melyek nagyobb létszámban tartalmaznak idősebb korosztályú személyeket is, hiszen így

³⁰ Kopp: i.m.

³¹ Fiala: i.m.

³² Fiala: i.m.

megbízhatóbb és árnyaltabb képet kaphatnánk az egyes életkorok spiritualitással/vallásossággal, lelki jólléttel, szorongással és depresszióval való összefüggéséről.

Azt is érdemes lenne megvizsgálni, hogy vajon a hitet és spiritualitást egyfajta értelmezési keretrendszerként, vagy a mindennapokat segítő megküzdési módként használják a vizsgálati személyek, attól függően, hogy milyen pszichés jólléttel, szorongás-illetve depressziószinttel jellemezhetőek.

1. SZ. MELLÉKLET: NAPI SPIRITUÁLIS TAPASZTALATOK KÉRDŐÍV

1. Érzem Isten jelenlétét.
2. Kapcsolatban vagyok mindennel, ami él.
3. Áhítat közben vagy amikor kapcsolatban vagyok Istennel, olyan örömet érzek, mely segít a mindennapi gondjaim fölé emelkedni.
4. Erőt merítek vallásomból vagy spiritualitásomból.
5. Vigaszt találok vallásomban vagy spiritualitásomban.
6. Mély belső békét vagy harmóniát érzek.
7. Isten segítségét kérem a mindennapi tevékenységeim közben.
8. Érzem Isten vezérlését a mindennapi tevékenységeim közepette.
9. Közvetlenül érzem Isten felém áradó szeretetét.
10. Másokon keresztül érzem Isten felém áradó szeretetét.
11. Spirituálisan megérint a teremtés szépsége.
12. Hálás vagyok az áldásokért, amiket kaptam.
13. Önzetlen törődést érzek mások iránt.
14. Elfogadok másokat még akkor is, ha cselekedeteiket helytelennek tartom.
15. Vágyom arra, hogy közelebb kerüljek Istenhez vagy, hogy egybeolvadjak az istenivel.
16. Általában, mennyire érzed közel magad Istenhez?

IRODALOMJEGYZÉK

- BERGIN, ALLEN. E.: Religiosity and mental health: A critical reevaluation and meta-analysis, *Professional psychology: Research and practice*, 14, 1983/2, 170–184.
- DIENER, ED; EMMONS, ROBERT, A.; LARSEN, RANDY J.; GRIFFIN, SHARON: The Satisfaction with Life Scale, *Journal of Personality Assessment*, 49, 1985, 71–75.
- DORMÁN JÚLIA; MARTOS TAMÁS; URBÁN SZABOLCS: Vallásosság és poszttraumás növekedés: egy többdimenziós megközelítés, *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 13, 2012/1, 21–35.

- EMBLEM, JULIA. D.: Religion and spirituality defined according to current use in nursing literature, *Journal of Professional Nursing*, 8, 1992/1, 41–47.
- FARKAS LAJOS; GEREVICH JÓZSEF: Vallásosság és egészség kapcsolatának kutatása: elméleti kontextus, *Egészségfejlesztés*, 46, 2005/3, 23–27.
- FIALA, WILLIAM, E.; JEFFREY, P. BJORCK; RICHARD GORSUCH: The religious support scale: Construction, validation, and cross-validation, *American Journal of Community Psychology*, 30, 2002/6, 761–786.
- FERRARO, KENNETH. F.; KOCH, JEROME R.: Religion and health among black and white adults: Examining social support and consolation, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1994, 362–375.
- GEORGE, LINDA, K.; LARSON, DAVID, B.; KOENIG, HAROLD, G.; MCCULLOUGH, MICHAEL, E.: Spirituality and health: What we know, what we need to know, *Journal of Social and Clinical Psychology*, 19, 2000/1, 102–116.
- GYOLLAI, ANGOSTON; SIMOR, PÉTER; KÖTELES, FERENC; DEMETROVICS, ZSOLT: The psychometric properties of the Hungarian version of the original and short form of Positive and Negative Affect Schedule (PANAS), *Neuropsychopharmacologia Hungarica*, 13, 2011/2, 73–79.
- HEREK, GREGORY, M.: Religious Orientation and Prejudice: A Comparison of Racial and Sexual Attitudes, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 13, 1987/1, 34–44.
- HILL, PETER, C.; PARGAMENT, KENNETH I.: Advances in the conceptualization and measurement of religion and spirituality: Implications for physical and mental health research, *American Psychologist*, 58, 2008/1, 64–74.
- HUMMER, ROBERT, A.; RICHARD G. ROGERS; CHARLES B. NAM; CHRISTOPHER G. ELLISON: Religious involvement and US adult mortality, *Demography*, 36, 1999/2, 273–285.
- KOENIG, HAROLD, G.: Research on religion, spirituality, and mental health: a review, *Canadian Journal of Psychiatry*, 54, 2009/5, 283–291.
- KOENIG, HAROLD, G.; KING, DANA; CARSON, VERNA B.: *Handbook of religion and health*, New York, Oxford University Press, 2012.
- KOPP MÁRIA; SZÉKELY ANDRÁS; SKRABSKI, ÁRPÁD: A vallásosság és életminőség az átalakuló társadalomban, in Kopp M., Kovács M. E. (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*, Budapest, Semmelweis Kiadó, 2006.
- MARTOS TAMÁS; KÉZDY ANIKÓ; ROBU MAGDA, URBÁN SZABOLCS; HORVÁTH-SZABÓ KATALIN: Újabb adatok a Kritika Utáni Vallásosság Skála alkalmazásához – elmélet és módszertan, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64, 2009/4, 643–669.
- MILLER, WILLIAM R.; THORESEN, CARL E.: Spirituality, religion, and health: An emerging research field, *American Psychologist*, 58, 2003/1, 24–35.
- MERSDORF ANNA; VARGAY ADRIENN; HORVÁTH ZSOLT; BÁNYAI ÉVA: FAITH, PURPOSE IN LIFE AND PLACE IN LIFE: A COMPARATIVE STUDY OF HUNGARIAN BREAST CANCER PATIENTS AND HEALTHY WOMEN, *Psychologia Hungarica Caroliensis*, 2, 2014 (megjelenés alatt)
- MULDOON, MAUREEN; KING, NORMAN: Spirituality, health care, and bioethics, *Journal of Religion and Health*, 1995/ 34, 329–49. (336. o.)

- OMAN, DOUG; REED, DWAYNE: Religion and mortality among the community-dwelling elderly, *American Journal of Public Health*, 88, 1998/10, 1469–1475.
- PARGAMENT, KENNETH. I.: *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*, New York, Guilford Press, 2001.
- PAVOT, WILLIAM; DIENER, ED: Review of the Satisfaction With Life Scale, *Psychological Assessment*, 5, 1993/2, 164–172.
- POWELL, H. LYNDA; SHAHABI, LEILA; THORESEN CARL E.: Religion and Spirituality: Linkages to Physical Health, *American Psychologist*, 58, 2003/1, 36–52.
- RILEY, BARTH B.; PERNA, R.; TATE, D. G.; FORCHHEIMER, M.; ANDERSON, C.; LUERA, G.: Types of spiritual well-being among persons with chronic illness: Their relation to various forms of quality of life, *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 79, 1998/3, 258–264.
- SHREVE-NEIGER, ANDREA, K.; BARRY A. EDELSTEIN: Religion and anxiety: A critical review of the literature, *Clinical Psychology Review*, 24, 2004/4, 379–397.
- TATE, DENISE, G.; FORCHEIMER, MARTIN.: Quality of life, life satisfaction, and spirituality: Comparing outcomes between rehabilitation and cancer patients, *American Journal of Physical Medicine & Rehabilitation*, 2002, 81/6, 400–410.
- TOMCSÁNYI TEODÓRA; MARTOS TAMÁS; ITTÉZS ANDRÁS; HORVÁTH-SZABÓ KATALIN; SZABÓ TÜNDE; NAGY JÁNOS: A Spirituális Transzcendencia Skála hazai alkalmazása: elmélet, pszichometriai jellemzők, kutatási eredmények és rövidített változat, *Pszichológia*, 31, 2011/2, 165–192.
- UNDERWOOD, LYNN., G.: Ordinary Spiritual Experience: Qualitative Research, Interpretive Guidelines, and Population Distribution for the Daily Spiritual Experience Scale, *Archive for the Psychology of Religion/ Archiv für Religionspsychologie*, 28, 2006/1, 181–218.
- WAKAI, KENJI; KOJIMA, M.; NISHIO, K.; SUZUKI, S.; NIWA, Y.; LIN, Y.; KONDO, T.; YATSUYA, H.; TAMAKOSHI, K.; YAMAMOTO, A.; TOKUDOME, S.; TOYOSHIMA, H.; TAMAKOSHI, A.: Psychological attitudes and risk of breast cancer in Japan: a prospective study, *Cancer Causes & Control*, 18, 2007/3, 259–267.
- WATSON, DAVID; LEE, A. CLARK; AUKE, TELLEGEN: Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales, *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 1988/6, 1063–1070.
- WOODS, TERESA, E.; IRONSON, GAIL, H.: Religion and Spirituality in the Face of Illness How Cancer, Cardiac, and HIV Patients Describe their Spirituality/Religiosity, *Journal of Health Psychology*, 4, 1999/3, 393–412.
- ZULLIG, KEITH J.; WARD, ROSE MARIE; HORN, THELMA. The association between perceived spirituality, religiosity, and life satisfaction: The mediating role of self-rated health, *Social Indicators Research*, 2006, 79/2: 255–274.

Másodlagos hivatkozások

- HEREK, GREGORY, M.: Religious Orientation and Prejudice: A Comparison of Racial and Sexual Attitudes, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 13, 1987/1, 34–44.

SPIRITUÁLIS KÉRDÉSEK A PSZICHOTERÁPIÁBAN

A klinikai és egészségpszichológiában egyre elfogadottabb az ún. bio-pszichoszocio-spirituális egészségmodell¹, mely az egészséget a Világégeszségügyi Szervezet nyomán nem a betegség hiányaként, hanem testi, lelki, szociális és spirituális jóllétként határozza meg. A spiritualitás fogalmát a szakirodalomban ma többé-kevésbé konszenzus övezi², egy egyénnek vagy csoportnak a transzcendens Erővel való kapcsolatát jelöli, ennek a kapcsolatnak a tényleges formájára való tekintet nélkül; valamint az élet jelentésének transzcendens keresését³. A vallásgyakorlás ezzel szemben egy adott közösség hiedelmeinek, szokásainak és önki-fejezési módjainak összessége az Isten iránti kapcsolatában⁴. Az emberek nagy része vallásgyakorlás keretében éli meg a spirituális igényét; vannak azonban olyanok is, akik a szentséget a természettel való kapcsolatukban, a zenében és más művészetekben, családi és baráti viszonyokban, vagy filozófiai gondolatok formájában; vagy többféle módon tapasztalják. A spiritualitás együtt járhat a vallásossággal, ez azonban nem mindig van így; mivel a vallásossággal ellentétben, vélhetően univerzális emberi szükségletről van szó⁵.

A spiritualitás hatásainak megértésére vonatkozó igény a lelki zavarok kezelésével foglalkozó szakembereknél az elmúlt években szinte mozgalomszerűen jelentkezik⁶. A transzperszonális pszichológiai szakirodalom azon az állásponton van, hogy a spiritualitás személyiségfejlesztő hatású, a kutatási adatok következetes pozitív összefüggést igazoltak a vallásgyakorlás és a testi-lelki egészség között. A spirituális szemlélet együtt jár a sikeresebb beilleszkedéssel, a kapcsolatok minőségének javulásával, a kedvezőbb hangulattal⁷.

¹ King, D. E.: *Faith, spirituality and medicine: Toward the making of a healing practitioner*, Binghamton, NY, Haworth Pastoral Press, 2000.

² Astrow, A. B., Pucbalski, C. M., Sulmasy, D. P.: Religion, spirituality, and health care: Social, ethical, and practical considerations, *American Journal of Medicine*, 10, 2001, 283–287.

³ Koenig, H. G., McCullough, M. E., Larson, D. B.: *Handbook of Religion and Health*, Oxford University Press, 2001.

⁴ Uo.

⁵ Post, B. C., Wade, N. G.: Religion and spirituality in psychotherapy: a practice-friendly review of research, *Journal of Clinical Psychology*, 65, 2009, 131–146.

⁶ Bagdy E., Mirnics Zs., Nyitrai E. (szerk.): *Transzperszonális pszichológia és pszichoterápia*, Budapest, Kulcslyuk, 2011.

⁷ Koenig H.G.: *Handbook of religion and mental health*, New York, Academic Press, 1998.

A pszichoterapeuták, különösen a vallásgyakorlók magas száma miatt, egyre erőteljesebben szorgalmazzák a spirituális kérdésekre érzékeny hozzáállást. Bonyolult kérdés, hogy a spirituális kereséshez hogyan „kell” (érdemes, hasznos) viszonyulni a pszichoterápia kontextusában. A klinikai kép igen sokoldalú: egyes kliensek spirituális keresésben vannak, mások egzisztenciális kérdéseket vetnek fel, és egy harmadik csoport az istenképpel összefüggő problémákkal vívódik. Egy modern kutatásban 12 nagy tapasztalattal bíró pszichoterapeutát kértek meg rá, írják le, miként mérik fel és hogyan kezelik munkájuk során a hittel összefüggő kérdéseket⁸. A válaszadók e problémáról nem egységesen, de rugalmasan, egyszerre többféle értelmezési keretben gondolkodtak. Érzékenyek voltak a személyek közti eltérésekre, figyeltek rá, hogy saját hiedelmeiket ne erőltessék. A vallásos hit szintjeinek becsléséhez sokan Fowler (1981, ld. 1. táblázat) modelljét használták; mely szerint a hit fejlődése összefonódik a lelki fejlődés egyéb „vonalalaival”, például az érzelmi és kapcsolati minőségekkel⁹. Fontosnak érezték továbbá azt a körülményt is, hogy a spirituális tapasztalatok az adott kliens személyiségsszerveződési szintjén születnek; így esetenként regresszív, primitív formákat ölthetnek (pl. hallucinációk, téveszmék), ezzel szemben máskor mély, érett, akár sorsfordító belátásokat hoznak. Erre utal ún. preperszonális-transzperszonális tévesztés fogalom¹⁰: egy látszólag azonos jellegzetességekkel bíró spirituális élmény származhat magasabb, vagy alacsonyabb személyiségfejlődési szintről.

1. táblázat. Az érett és éretlen hit jellemzői Fowler (1981) nyomán

ÉRETT („ÉLŐ”) HIT	ÉRETLEN HIT
Személyes	Külső kontroll
Reflektív és önreflektív	Nem reflektív
Egyházzal szemben elfogadó, de esetenként kritikus	Egyházzal szemben kritika nélküli
Tapasztalati/tapasztalatot kereső Mélyebb jelentést kereső	Literális Mélyebb jelentésekre nem érzékeny
Etikai elvek, értékek követése	Abszolút szabályok, dogmák
Folyamatos fejlődés	Szabályozott, konvencionális, konform életvitel, mélyebb reflexió nélkül
Autonómia, de vallási értékek felelős megélése	Vallási szabályoknak, tekintélynek való megfelelés

⁸ Johnson, C.V., Hayes, J.A.: Troubled spirits: Prevalence and predictors of religious and spiritual concerns among university students and counseling center clients, *Journal of Counseling Psychology*, 50, 2003, 409–419.

⁹ Johnson, C.V., Hayes, J.A., & Wade, N.G.: Psychotherapy with troubled spirits: A qualitative investigation, *Psychotherapy Research*, 17, 2007, 450–460.

¹⁰ Wilber, K.: *Sex, Ecology, Spirituality*, Shambhala Publications, 2000.

A Johnsonék vizsgálatában megkérdezett terapeuták rutinszerűen, általánosan megvitatták klienseikkel a spirituális kérdéseket és problémákat. Saját technikákat is alkalmaztak, például támogatták egyes spirituális módszerek – imádság, bibliaolvasás, meditáció – gyakorlását, vagy maguk vezették be/tanították meg őket. A hitbéli kérdésekkel végzendő munka egyik fontos feltételként a szakemberek azt javasolják: maga a terapeuta is legyen tisztában (és békességben) a transzcendens iránti saját viszonyával¹¹. Wiggins¹² a szakemberek önfelődéséhez a lelki önéletrajz megírását, illetve a spirituális genogram készítését javasolja.

A kutatási adatok szerint terápiás kontextusban a kliensek spirituális igénye viszonylag erős. Rose és mtsai¹³ vizsgálatukban 74 személytől kérdezték meg, nézetük szerint van-e helye a terápiában spirituális kérdéseknek. A válaszadók többsége (63%) elfogadó választ adott, több mint felük megfogalmazta az erre való saját igényét (55%). Az amerikai klienscsoport 60%-a nyilatkozott úgy, hogy egyházhoz tartozónak érzi magát, míg 40%-uk nem rendelkezett ilyen kötődéssel. Miután az amerikai átlagpopuláció kb. 90 százaléka egyháztag, az adatokból levonható a következtetés, hogy esetenként azok is szívesen beszélgetnek spirituális témákról (vagy elfogadják ezt), akik nem tartják fontosnak a vallási közösségbe való bekapcsolódást.

Johnson és Hayes¹⁴ mintegy 2754, egyetemi diáktanácsadóknál megfordult kliensnél azt tapasztalta, hogy a tanácsadásra való jelentkezés idején jelentős (20%-os) arányban éltek meg spirituális dilemmákat. Világos tehát, hogy a terapeutáknak minden ötödik kliens esetében fel kell készülniük a hittel összefüggő kérdések kezelésére. A terápiás kapcsolat az adatok tükrében olyankor bizonyul szorosnak és szilárdnak, amikor a terapeuta elfogadja és respektálja a kliens hitét¹⁵. A segítségért folyamodók egy része előnyként éli meg, ha a terapeuta velük azonos hiedelemrendszerben él; míg mások a szemléletbeli eltérésekből is profitálnak.

¹¹ Bartoli, E.: Religious and spiritual issues in psychotherapy practice: Training the trainer, *Psychotherapy: Theory, Research Practice, Training*, 44, 2007, 54–65.

¹² Wiggins, M.I.: Therapist self-awareness of spirituality, in Aten J.D., Leach M.M. (eds.): *Spirituality and the therapeutic process*, Washington, DC: American Psychological Association, Washington DC., 2008, 53–74.

¹³ Rose, E.M., Westefeld, J.S., Ansley, T.N.: Spiritual issues in counseling: Clients' beliefs and preferences. *Journal of Counseling Psychology*, 48, 2001, 61–71.

¹⁴ Johnson, C.V., Hayes, J.A.: i.m. (2003)

¹⁵ Knox, S., Catlin, L., Casper, M., Schlosser, L.Z.: Addressing religion and spirituality in psychotherapy: Clients' perspectives, *Psychotherapy Research*, 15, 2005, 287–303.; Wade, N.G., Worthington Jr. E.L., Vogel, D.L.: Effectiveness of religiously tailored interventions in Christian therapy, *Psychotherapy Research*, 17, 2007, 91–105.

Kernberg¹⁶ napjainkban is elfogadott terápiás modellje nyomán megkülönböztetjük a személyiség szerveződés és a pszichés funkciók három szintjét. A különböző lelki funkciók érettségében, az identitás integráltsága, az ego által működtetett valóságérzékelés és elhárító mechanizmusok tekintetében eltérések mutatkoznak. A neurotikus személyiség szerveződési szinten integrált identitás, stabil realitásérzék, illetve magas szintű elhárító mechanizmusok figyelhetők meg, az elfojtás hangsúlyával. Az e szinthez tartozó patológiák a depresszió, a kényszeres zavarok és a hisztéria¹⁷. A borderline személyiség szerveződési szinten helyezhetők el az elkerülő, dependens, hisztrionikus és nárcisztikus személyiségzavarok, melyeknél hiányzik az integrált identitás, gyengébb és szubjektívebb a realitástudat, vezető elhárítás pedig a hasítás. Végül, a harmadik személyiség szerveződési szinten hiányosak az énhatárok, igen gyenge a realitásérzék, sok a primitív elhárítás (omnipotencia, projekció, projektív identifikáció, autisztikus fantázia, passzív agresszió). A kezdetleges védekezések azonban nélkülözhetetlenek is: fenyegetettségük esetén a kliens gyakorlatilag szétesik, dezintegrálódik¹⁸.

A személyiségzavarok összesített gyakorisága igen nagy, 6-13%-ra tehető¹⁹; a neurózisok aránya pedig ennél is jóval magasabb. A három csoport közül az első kettőbe tartozó kliensekkel egy átlagos terapeuta napi praxisában rendszeresen találkozunk; míg a harmadik csoport kezelése inkább a pszichológia és a pszichiátria határterülete; gyógyszeres kezelést igényel. A spirituális problémákkal való találkozás hasonlóképpen, a pszichológus hétköznapijainak része. De hogyan határozható meg a személyiség szerveződési szint és a spirituális élmények viszonya? Eltér-e a spiritualitás megélése és a spirituális gyakorlat az egyes személyiség szerveződési szinteken? Van-e esetleg olyan személyiség szerveződés, melynél a spirituális gyakorlat egyenesen kontraproduktív? A terapeuta részéről eltérő technikákra, attitűdre van-e szükség?

A következőkben saját pszichoterápiás tapasztalataimból mutatok be egy kis statisztikát. Huszonöt, heti egyalkalmas pszichodinamikus rövid vagy hosszú

¹⁶ Kernberg, O.F.: *Object relations theory and clinical psychoanalysis*, New York, Jason Aronson, 1976..

¹⁷ Caligor E., Kernberg O.F., Clarkin J.F. *Handbook of dynamic psychotherapy for higher level personality pathology*, Washington–London, American Psychiatric Publishing, 2007.

¹⁸ Kernberg, O.: *Pathological narcissism and narcissistic personality disorder: theoretical background and diagnostic classification*, in Ronningstam, E.F. (Ed.): *Disorders of narcissism: diagnostic, clinical and empirical implications*, Washington, DC: American Psychiatric Press, 1998; Vaillant G.E., Bond M., Vaillant C.O. An empirical validated hierarchy of defense mechanisms, *Archives of General Psychiatry*, 43, 1986, 597–601.; Vaillant G.E.: Ego mechanism of defense and personality psychopathology, *Journal of Abnormal Psychology* 104, 1994, 44–50.

¹⁹ Isometsa és mtsai (1996), idézi Kuritárné Szabó I.: *Borderline személyiségzavar. Tünettan, etiológia, terápia*. Budapest, Medicina, 2008.

terápiában részesülő kliensről végeztem elemzést a terápiában bemutatott spirituális témáikkal, valamint spirituális gyakorlatuk adataival kapcsolatban. A számadatokból látható, hogy hittel összefüggő és egzisztenciális kérdések szinte mindnyájuknál (ezen belül jellemzőbben a személyiségzavarral küzdőknél), felmerültek vallási háttértől teljesen függetlenül (2. táblázat).

2. táblázat. Spirituális témák pszichoterápiában: neurotikus és személyiségzavarral élő kliensek

Diagnózis	Neurotikus	Személyiségzavar
Vallási háttér	8	4
Egzisztenciális kérdések	18	12
Spirituális gyakorlat	7 (templomba járás, vallási olvasmányok, ima)	4 (ezoterikus kísérletezés, droghasználat)

A neurotikus személyiség szerveződési szinten levő kliensek szívesen kapcsolódtak be a történelmi egyházakba, spirituális gyakorlatként konvencionális imádságokat, bibliaolvasást választottak. A személyiségzavarral küzdő kliensek csoportja viszont inkább az ezoterikus spirituális gyakorlatot részesítette előnyben: könyveket olvasott, spirituális foglalkozásokat látogatott (agykontroll, Reiki, pránanadi). Az utóbbi csoport inkább hajlott arra is, hogy spirituális élmények kiváltására drogokat használjon.

A két csoport jellemző kérdései is eltérően alakultak. A neurotikus csoport problémáit könnyű volt fókuszálni. Jellegzetes volt a büntető istenkép; rendszeresen felmerültek morális dilemmák, elterjedt volt a szexuális vágyak és a hit belső konfliktusa. A személyiségzavaros kliensek viszont gyakran panaszkodtak üresség és értelmetlenség érzésről, minek következtében, hangulati javulást remélve, spirituális technikákhoz folyamodtak. Bár sokan állandó keresésben éltek, mintegy felük nem tudta megmondani, valójában mire vágyik; s bár fontosnak találták életükben a hitet, ritkán tudták meghatározni spirituális élményeik személyes, szilárd jelentését. Egyes személyiségzavaros betegek istenképe idealizált volt; de e csoportban megjelent az elátkozottság érzése és az Isten iránt érzett erős harag is.

A következőkben a két diagnosztikai csoporthoz és személyiség szerveződési szinthez tartozó kliensek néhány esetpéldáját mutatom be. Az első három (Mária, Erzsébet, János) neurotikusokról, míg a két utolsó esetpélda (Klára, József) személyiségzavaros kliensekről szól²⁰.

²⁰ A személyes adatok védelmében fiktív nevek szerepelnek.

Mária szigorú vallásos családba született. Keresztény közegben talált a párjára, Andrásra, akivel két közös gyermekük született. A házasság azonban csakhamar kiürült, a kapcsolatot meg nem értés, szexuális elhidegülés jellemezte. A fiatal nő makacsul ragaszkodott a keresztény párkapcsolat eszményéhez, de nagyon magányos volt, és szenvedett. Gyermekai már iskolába jártak, amikor – párt nem is keresve – váratlanul és véletlenül találkozott Istvánnal, akivel kölcsönös szerelem alakult ki. Mária a válás mellett döntött, amivel magára vonta a keresztény közösség indulatát és nyomását. A baráti körébe és a tágabb családjába tartozók képtelenek voltak elfogadni, hogy mire készül. Egyre támadóbban próbálkoztak Mária meggyőzésével, arra ösztönözvén, hogy adja fel a nő szerepét és tűrjön, mert a családban való felnövekedés „a legjobb a gyermekeinek, és Isten akarata.” A fiatal nő támogatás nélkül maradt, gyöttrődött, úgy érezte, kapcsolatai nagy részét fel kell adnia az új szerelméért. Fájdalmában, egy délutánon újszerűen, korábbi gyakorlatától eltérően kezdett imádkozni. Egyszerűen „leült az almafa alá és elkezdett Istennel beszélgetni.” Megosztotta fájdalmát, csalódottságát, kérdéseit, és a saját szavaival, kétségbeesetten kért segítséget, útmutatást. A kontemplatív ima végén spirituális élményt élt át, amely felszabadította. Eldőntötte, hogy a saját útját járja, mivel azt élte meg, belső istenképe „engedélyt adott neki” házassága feladására. Ez az esemény jelentősen formálta a hitét: korábban csak vallásos volt, ekkortól azonban mélyen spirituálissá vált, annak ellenére, hogy egyházi közössége kirekesztette. A kliens ma is hívő, s már évek óta boldogan él új párjával, és két gyermekével.

Erzsébetet szigorúan keresztény családja arra nevelte, hogy a házasság előtti szexualitás tilos, bűnös dolog. Ő azonban nem tudott ellenállni ösztöneinek, hiszen csinos, kedves lány volt; sok hódolója akadt. Csakhamar belátta, hogy a párkapcsolatai nem vállalhatók fel a szülei előtt. Kettős életbe kezdett: hívő módjára templomba járt, de szülei háta mögött, lopva bulizott is. A család házasságot várt tőle, ő viszont kereste azt a férfit, aki „jó fiú, de rosszfiú”, mert minden átlagos férfit unalmasnak talált. Mindeközben, egyéjszakás kapcsolatai után szenvedett attól, hogy nem tudta teljesíteni a családja elvárásait; s a sokat sejtő szülők éreztették is vele, hogy ő a család „fekete báránya”. A pszichoterápia sokat segített neki abban, hogy felvállalja önmaga előtt mindazt, amit a lelke mélyén érez, különösen pedig párkapcsolatai miatt érzett örömét, és szülei merev szemlélete miatt érzett lázadását. Fokozatosan egy megengedőbb, elfogadóbb istenképet alakított ki. Megtartotta spirituális gyakorlatként a bibliaolvasást és az imádságot, szívesen járt templomba, azonban a házasság előtti szexualitást tekintve szüleihez képest rugalmasabb szemléletet alakított ki. „Rosszlányból jó kislánynya” vált: egy spirituális szemléletű, felelős férfival épített ki intim, mély kapcsot.

latot. Szülein nem tudott változtatni, de ő maga megerősödött: rendszeresen megharcol szüleivel a saját világszemléletéhez való jogáért.

A neurotikus személyiség szerveződési szinten levő kliensek harmadik példája a novícius János, aki pánikbetegség miatt jelentkezett kezelésre. A vallási közösségben töltött első karácsonyestéjén elveszítette az édesapját. Folyamatos bűntudat gyötörte azzal kapcsolatban, hogy magára hagyta őt; különös tekintettel arra, hogy apja nem is támogatta szerzetesi terveit. Belső konfliktusai az apán kívüli más tekintélyszemélyekre is rávetültek: nehezen boldogult minden idősebb férfival, szorongott tőlük. A terápia során megfogalmazta, hogy megingott a hite, amiért Isten éppen egy vallási ünnepen szólította magához az apját, miközben ő – éppen Istent szolgálva – el sem tudott köszönni tőle. Egy másik probléma is gyötörte: folyamatos szorongásokat élt át azzal kapcsolatban, hogy bár sohasem volt szexuális kapcsolata, és cölibátust fogadott, vágyakozott a lányok után. A terápia előrehaladtával istenkapcsolata a korábbi kliensekéhez hasonlóan rendeződött; hite személyesebbé, rugalmasabbá vált. Megértette, hogy a lányok iránti vágyakozás gondolata önmagában még nem bűn, s bár a párkapcsolat ténylegesen tilos a számára, megtanulta elfogadni az önkielégítés gondolatát. Édesapja emlékeitől egyúttal méltóan, szeretettel tudott elköszönni, emlékeire támaszkodva, utólagosan meg tudta élni, hogy apja jelenleg is büszke lenne rá. Tanulmányait sikeresen be is fejezte; végül nem bánta meg, hogy a vallási közösséghez csatlakozott.

Klára súlyos személyiségzavarral (pszichotikus borderline), jelentős énhatárproblémákkal került kezelésre. A spiritualitás kérdésköréhez már az első találkozáson bemutatott problémája is szorosan kapcsolódott. Úgy vélte, éjszakánként energetikai jelenések, „lények” látogatják meg, akik zaklatják, bántják. Csak akkor tudott megnyugodni tőlük, ha az édesanyja mellett aludt. A 33 éves kliens terápiaja során fokozatosan visszaidézte, hogy az apja sorozatosan molesztálta; az erről őrzött, töredékes emlékei kifejezetten hasonlítottak a „lényekkel” kapcsolatos téveszméire. Bár már tíz éve nem látta az apját, a jelenben is az volt a meggyőződése, hogy a férfi – másokon keresztül – energetikailag befolyásolja, például kirúgatja az állásából. Klára sokféle spirituális módszert tanult – agykontrollt, Reikit – azonban ezeket nem tudta eredményesen alkalmazni, mint fogalmazott, a „zavaró energiák” gátolták a spirituális fejlődését. Története kapcsán említést érdemelnek a macskái is. Egy alkalommal, amikor egyikük megbetegedett, arra törekedett, hogy agykontrollal (energetikailag) meggyógyítsa. Amikor azonban a cica végül elpusztult, fájdalmasan hibáztatta magát, mondván, „biztosan miatta van, mert valamit rosszul csinált”. Tőlem, mint terapeutától is számos alkalommal azt várta, hogy gyógyítsam meg a cicáit távgyógyítással, mivel „energetikailag jó hatással voltam rájuk”; ellentmondásomra nem

hitte el, hogy nem vagyok erre képes. Spirituális szemlélete összességében regresszív és maladaptív volt, a spirituális módszerek pedig csupán eszközök voltak énhatárproblémái racionalizálásához, pszichotikus tüneteinek értelmezési keretet nyitottak. A realitáshoz való alkalmazkodáshoz nem jutott közelebb a spirituális úton.

József szintén súlyos (nárcisztikus) személyiségzavar miatt került pszichoterápiába. Folyamatosan kereste élete értelmét, éveken át reménytelenséggel, öngyilkossági gondolatokkal és depresszív epizódokkal küzdött. Nem mert érzelmileg bevonódni egy párkapcsolatba és kötődni valakihez, csupán futó kapcsolatokba bocsátkozott; s közben szenvedett a magánytól. Élettörténetéből is nyilvánvaló volt a súlyos kötődési zavar, aminek hátterében az állt, hogy nevelkedése során egyik szülőjére sem számíthatott. Terápiája központi témája alkoholista apjáról való leválása és édesanyja elvesztésének feldolgozása volt. Az anya óvodáskorában, megmagyarázhatatlan körülmények közt került ki a családból, az apa csupán bűnbakként emlegette, gyakorlatilag „démonizálta”. A fiatal férfi a terápia kezdetén már évek óta eredménytelen spirituális keresésben élt. Reiki mesteri fokozatig jutott, harminckét alkalommal járt családállításon, gyakran látogatta a Hot Yoga foglalkozásokat és egyéb spirituális módszerekkel is kísérletezett. Összességében, a lelki fájdalom átmeneti csillapítására jónak találta az ezotériát, alapvető problémáit azonban ezen az úton nem tudta orvosolni. A pszichodinamikus terápia során egyre inkább nyitottá vált a realitásban kínálkozó kapcsolatok felé; az ezotériától pedig elfordult. Az ő példája is jól szemlélteti: súlyos érzelmi problémák esetén a kliens nem tud lelki fejlődéshez jutni spirituális módszerek egyéni alkalmazása útján.

Összességében, tapasztalataim szerint a neurotikus, illetve személyiségzavarral küzdő kliensek terápiájában eltérő spirituális kérdések merülnek fel. A két csoport tagjai eltérően élik meg az általuk folytatott spirituális gyakorlatot, annak célját és hatékonyságát; gyakran az istenképük is különbözik. A neurotikus kliensek életük jól meghatározható területén tapasztalnak morális és spirituális konfliktusokat, melyek a terápia hatására – különösen a hit személyesebbé válásával – megoldódnak. A neurotikus személyiség szerveződési szinttől kezdődően mindemellett egyértelműek a „vallásos és spirituális” hozzáállás előnyei, a hit – ahogyan ezt a már említett kutatási adatok is igazolják – valóban támogatja a személyiségfejlődést. A személyiségzavaros kliensekre ezzel szemben az intenzív, ugyanakkor eredménytelen, hosszadalmas – akár évekig tartó – spirituális keresés lehet jellemző. E csoportban a pszichodinamikus terápia eredményeként a spirituális gyakorlat ezotérikus formái inkább visszaszorulnak, a javulást nem a spirituális eszközök, hanem egyértelműen a „világi” pszichoterápiás technikák hozzák meg.

A jelen eredmények magyarázata Assagioli²¹ és Wilber modelljében abból következik, hogy a személyiségfejlődésben az érett, fejlett ego (én) felépülésének, a személyes szintnek nélkülözhetetlenül meg kell előznie az ego meghaladását a spirituális gyakorlat útján (transzperszonális szint)²². Kernberg fent említett gondolataival is összhangban megfogalmazható, hogy a sérült egofunkciókkal rendelkező, gyenge érejejú, személyiségzavaros kliensek hiányosságaikból fakadóan nem, vagy csak korlátozottan képesek a spirituális élmények befogadására, a velük járó intenzív élmény integrálására. Amellett is, hogy intenzíven keresik életük értelmét és célját, továbbá a spirituális élményből átmeneti megkönnyebbüléshez, hangulati javuláshoz jutnak, a kötődési problémáikból, inadaptív működéseikből származó sémáikat viszik át az Istennel való kapcsolatukra; és ritkán képesek erőforrásként megélni a Transzcendenssel való viszonyukat. Személyiségzavarosoknál a torzult emberi kapcsolatok és a sérült kötődési minta pszichoterápia útján való korrekciója vezethet el a magasabb szintű, érettebb hit felé.

IRODALOMJEGYZÉK

- ASSAGIOLI, R: *Psychosynthesis*, New York, The Viking Press, 1965.
- ASTROW, A. B., Puchalski, C. M., Sulmasy, D. P.: Religion, spirituality, and health care: Social, ethical, and practical considerations, *American Journal of Medicine*, 10, 2001, 283–287.
- BAGDY E., MIRNICS Zs., NYITRAI E. (szerk.): *Transzperszonális pszichológia és pszichoterápia*, Budapest, Kulcslyuk, 2011.
- BARTOLI, E.: Religious and spiritual issues in psychotherapy practice: Training the trainer, Psychotherapy: Theory, Research Practice, *Training*, 44, 2007, 54–65.
- CALIGOR E., KERNBERG O.F., CLARKIN J.F. *Handbook of dynamic psychotherapy for higher level personality pathology*, Washington-London, American Psychiatric Publishing, 2007.
- FOWLER, J.W: *Stages of faith: The psychology of human development and the quest for meaning*, San Francisco, Harper and Row, 1981.
- JOHNSON, C.V., Hayes, J.A.: Troubled spirits: Prevalence and predictors of religious and spiritual concerns among university students and counseling center clients, *Journal of Counseling Psychology*, 50, 2003, 409–419.
- KERNBERG, O.F.: *Severe personality disorders: Psychotherapeutic strategies*, New Haven, Yale University Press, 1984.

²¹ Assagioli, R: *Psychosynthesis*, New York, The Viking Press, 1965.

²² Wilber K.: *A működő szellem rövid története*, Budapest, Ursus Libris, 2009.

- KERNBERG, O.F.: *Object relations theory and clinical psychoanalysis*, New York, Jason Aronson, 1976.
- KING, D. E.: *Faith, spirituality and medicine: Toward the making of a healing practitioner*, Binghamton, NY, Haworth Pastoral Press, 2000.
- KNOX, S., CATLIN, L., CASPER, M., SCHLOSSER, L.Z.: Addressing religion and spirituality in psychotherapy: Clients' perspectives, *Psychotherapy Research*, 15, 2005, 287–303.
- KOENIG, H. G., MCCULLOUGH, M. E., LARSON, D. B.: *Handbook of Religion and Health*, Oxford University Press, 2001.
- KURITÁRNÉ SZABÓ I.: *Borderline személyiségzavar. Tünettan, etiológia, terápia*. Budapest, Medicina, 2008.
- POST, B. C., WADE, N. G.: Religion and spirituality in psychotherapy: a practice-friendly review of research, *Journal of Clinical Psychology*, 65, 2009, 131–146 .
- ROSE, E.M., WESTEFELD, J.S., ANSLEY, T.N.: Spiritual issues in counseling: Clients' beliefs and preferences. *Journal of Counseling Psychology*, 48, 2001, 61–71.
- VAILLANT G.E., BOND M., VAILLANT C.O.: An empirical validated hierarchy of defense mechanisms, *Archives of General Psychiatry*, 43, 1986, 597–601.
- VAILLANT G.E.: Ego mechanism of defense and personality psychopathology, *Journal of Abnormal Psychology* 104, 1994, 44–50.
- WADE, N.G., WORTHINGTON Jr. E.L., VOGEL, D.L.: Effectiveness of religiously tailored interventions in Christian therapy, *Psychotherapy Research*, 17, 2007, 91–105.
- WIGGINS, M.I.: Therapist self-awareness of spirituality, in Aten J.D., Leach M.M. (eds.): *Spirituality and the therapeutic process*, Washington, DC: American Psychological Association, Washington DC., 2008, 53–74.
- WILBER K.: *A működő szellem rövid története*, Budapest, Ursus Libris, 2009.
- WILBER, K.: *Sex, Ecology, Spirituality*, Shambhala Publications, 2000.

**IV. KÖZÖSSÉGBEN
MEGÉLT HIT, KÖZÖSSÉG ÁLTAL
FORMÁLT TUDÁS**

„HIT ÉS TUDÁS” A KATECHÉZIS SZEMSZÖGÉBŐL

„Kegyelem és békesség adassék néktek bőségesen az Istennek és Jézusnak a mi Urunknak megismerésében. Mivelhogy az ő isteni ereje mindennel megajándékozott minket, ami az életre és kegyességre való. Annak megismerése által, aki minket a saját dicsőségével és hatalmával elhívott. Amelyek által igen nagy és becses ígéretekkel ajándékozott meg bennünket; hogy azok által isteni természet részeseivé legyetek, kikerülvén a romlottságot, amely a kívánságban van e világon. Ugyanerre pedig teljes igyekezetet is fordítván, a ti hitetek mellé ragasszatok jó cselekedetet, a jó cselekedet mellé tudományt.” (2Pét1,2-5)

A kötetben megfogalmazott témára és szentírási ígére hagyatkozva kívánjuk figyelemmel kísélni, mit is jelent a hit és a tudás fogalma a mai kor embere számára. Különös tekintettel arra, hogy a hit és erkölcsstanórákon megforduló gyermekek hogyan viszonyulnak mindehhez. Szemügyre kell vennünk, hogyan kapnak útmutatást, egyáltalán kapnak-e eligazítást a témával kapcsolatban felmerült kérdéseikre? Mit láthatnak, olvashatnak, milyen feladataik vannak könyvükben, munkafüzetekben? Mit gondolnak ők maguk minderről, amikor ezekkel a szavakkal, fogalmakkal találkozhatnak? Biesinger egy németországi gyermekintézményben elhangzott párbeszédet mutat be, amely rámutat, igen korai életkorban már foglalkoztatja őket az istenkérdés. Az egyik gyermek azt mondja, ő hisz Istenben, míg a másik azt mondja, ő nem, míg egy harmadik azt mondja: „Minden országban kell, hogy legyen egy Isten. Különben élni sem tudnának az emberek.”¹

A tanulók szembesülnek a világ teremtéséről, annak kialakulásáról alkotott különböző elméletekkel, a teremtéstörténettől elkezdve az ősrobbanás kérdéséig, s igen nehéz dönteniük, kire is figyeljenek. Hogyan birkózzanak meg az előttük álló döntéshelyzetekkel, hogyan formálják véleményüket, s mondják ki őszintén gondolataikat. A hit és tudomány kapcsolatának vizsgálata során felvetődött az a gondolat, hogy egy kisebb felmérés keretében vizsgáljam a kérdést saját környezetemben. 130 fő töltötte ki a kérdőívet az Árpád Fejedelem Általános Iskola 5–6. osztályos tanulói közül és 30 főiskolás/egyetemi hallgató (református) válaszolt a kérdésekre. Az anonimitás lehetősége teret adott az őszinte válaszok-

¹ Albert Biesinger: *Gyermekeink és a hit*, Fordította Fekete Lilla Sára, Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2014. 13.

ra. Az általános iskolások közül 30 református ötödik és hatodik osztályos hit és erkölcsstanra járó gyermek és 25 ötödik osztályos római katolikus hit és erkölcsstanra járó válaszadó volt, a többi ötödik-hatodik osztályos gyermek nem felekezeti erkölcsstanórán vesz részt. Az osztálytermi felmérésekből látszik, milyen korán kell döntenüik fontos kérdésekben, s vannak, akik már ekkor komoly válaszokat tudnak adni.

Arra a kérdésre, hogy mit tud a világ teremtéséről, ilyen válaszok érkeztek: „Én hallottam az ősrobbanásról, az evolúciós elméletről és Istenről. Én Istenben hiszek”. Míg a másik diáklány úgy vall, hogy: „mind a két variációban hiszek, 1. evolúció 2. Isten teremtette”.

Összességében nézve érdekes volt szembesülni azzal, hogyan gondolkodnak a világ teremtéséről. Mindössze öt fő vélekedett úgy, hogy nem Isten teremtette a világot, hanem az magától jött létre, vagy ősrobbanás által. Nyolc fő volt az, aki nem fogalmazott meg semmit, illetve egy, aki olyan módon hátrítja el a „mit hiszel a világ teremtéséről?” kérdést, hogy „sokan hisznek”, de hogy ő mit gondol, nem tudjuk meg. A válaszok között megjelent az évmilliók alatt való kifejlődés gondolata, a nagy óceán és a „dínókkal” kapcsolatos elgondolás is. A válaszadók között volt olyan, akinél a tolerancia gyökerei is felfedezhetők voltak, mert az egyik erkölcsstanos gyermek szerint lehetetlen, hogy Isten teremtette ezt a világot, de – mint írja – nem ítéli el azt, aki ebben hisz. Azt, hogy a kérdés komoly fejtörést okoz számukra, mutatja, amit egy másik tanuló írt: „A teremtés olyan dolog, amit emberi ésszel nem tudok felfogni.”² Ennél a gondolatnál, fontos megjegyezni, „az istenkapcsolat nem teljesítmény. Elsősorban isteni adomány, nagy-nagy ajándék.”³ Nekünk felnőtteknek, akiknek az a feladatuk, hogy a gyermekek számára útmutatást adjunk, is nehéz, de fontos eligazodni az útvesztők között. Ebben a helyzetben különösen hangsúlyos, hogy hitelesek legyünk. Megláttathatjuk, hogy minél inkább megismerjük Isten teremtő hatalmát, annál jobban rá tudunk csodálkozni erre a világra. Nem a kételyüket, hanem a bizalmat, a hitet szeretnénk erősíteni, s azt, hogy megértsék, hit és tudás nem ellentétek.

A „mit hiszel a teremtésről?” kérdésre azon túl, hogy Isten teremtette a világot, egész érdekes válaszvariációk születtek: „Azt hiszem, hogy Isten teremtette a majmokat és az állatokat és abból fejlődtek ki az emberek”. Egy másik ötödikes fiúnál nem az evolúciós elmélet, hanem az ősrobbanásról hallottak ötvöződtek a teremtettség kérdésével. Ezt írja: „4,5 milliárd évvel ezelőtt az a kis gömb, amit Isten teremtett felrobbant. Ebből alakult ki a világegyetem.” Amint a felmérésből

² Kérdőív, Kun Mária Általános iskolás diákok körében végzett felmérése, Üllő, 2014. október–november

³ A. Biesinger: i.m., 20.

is látható, nagyon megzavarja őket a sokféle elmélet, amivel napjainkban szembeesülnek. Olyakor egy-egy gyermek megvallja, azt gondolja a teremtésről, hogy: „minden ember van, volt, lesz, vagy lehetett ősrobbanás is.”

Azt is érdekes volt megfigyelni, hogy ebben a korban még nem jelentkezik olyan élesen, hogy erkölcsstanra vagy felekezeti hit és erkölcsstanórára jár a gyermek, hisz az erkölcsstanórára járó gyermekek közül is több mint a fele (46) azt írta, hogy szerinte Isten teremtette a világot. Az egyik gyermek azt is hozzáfűzi: „azt hiszem, ezt a világot nehéz lehetett kitalálni, de szerintem Isten teremtette.” Volt, aki pedig így fogalmazott: „Hát azt mondják, hogy Isten teremtette meg hét nap alatt az életet. Én nem tudom, de kíváncsi lennék arra, hogy hogyan is történt.” Egy másik gyermeknél is megjelenik ez a bizonytalanság: „Valaki azt mondja, minden egy nagy ősrobbanással kezdődött. Én ezt nem tudom, hogy higgyek-e benne. Szóval, nem tudom mit gondoljak.”

Kétségtelenül voltak korszakok, amikor a tudomány és a hit összeférhetlenségét hangsúlyozták. A hit szempontjából vizsgálták a tudományt, s védekezésre szorult Galilei is nézetei miatt. Ritkán gondoljuk tovább, s ismerjük meg részleteikben véleményüket. Galilei egyház általi üldöztetésére odafigyelünk, tanultuk, de nem hívták fel rá a figyelmet, hogy „a kopernikuszi csillagászatot összeegyeztethetőnek tartotta a keresztyén hittel, ami nem azt jelenti, hogy tudományos magyarázatnak tekinti. A Biblia arra tanított meg, hogy forduljunk az ég felé, de arra nem hogyan fordul az ég.”⁴

Gondolkodások és vélemények különböztek, míg addig is elérkeztünk, hogy aki megvallotta, hisz, templomba jár, társai lenézték, azt mondták, te még ilyen maradi vagy, nem haladsz a korrallal? Volt olyan idő, amikor a hitet és tudományt egymás versenytársainak tartották, s az volt a kérdés, „ki kiket s milyen áron nyer meg magának.”⁵

Amikor ezekkel a kérdésekkel foglalkozunk, nem szabad megfeledkeznünk az alapokról, s az emberek biblikus gondolkodásmódjáról. Nyilvánvaló, hogy amikor az emberek istenhite erős, akkor mindenre a Szentírásban keresik a választ. Nem véletlen „vetette el a korai keresztyénség a görög filozófia részeként tekinthető korábbi természettudományos gondolatrendszereket, mivel nem egyeztek a kanonizált Biblia és a korai vallási gondolkozók nézeteivel.”⁶

⁴ John Hedley Brooke: *Történelmi áttekintés, Tudomány és vallás*, Fordította Both Előd, Budapest, Pesti Kalligram Kft. Kiadó, 2010, 64.

⁵ Bolyki János: *Hit és tudomány*, Budapest, Kiadja A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1989, 97.

⁶ Földvári István: *A hit és a természettudományok*, Theológiai Szemle Új évfolyam (LVII) 2014.2. szám, 107.

Természettudományos magyarázatokat keresve a felvilágosodás korára az ember eljutott arra a gondolatra, hogy Isten nélkül is el tudta gondolni ezt a világot, majd a 19. századra eljutott oda, hogy az evolúciós elmélet megfogalmazásával kibékíthetetlennek látszott az ellentét, s a „keresztyén hit és természettudományos világnézet igazi közeledése a 20. században kezdődött el,”⁷ ami a kutatásoknak nem célja volt, hanem eredménye.

Sorolhatnánk tovább a korszakokat, s a különböző elgondolásokat, eközben nem feledkezhetünk meg arról a református álláspontról sem, hogy a „tudomány eszköz, de nem a hit, hanem az ember kezében, amit Istentől kaptunk, s ezt az eszközt vagy ajándékot – akárcsak Isten egyéb adományait – jóra-rosszra egyaránt használhatjuk.”⁸ Jól kellene döntenünk, ahogy erre Isten annyiszor biztatja a választott népet, de a döntés felelősségét és szabadságát meghagyta az ember számára.

Földvári is a keresztyén felekezetek egyik legnagyobb kihívásának tartja azt, „hogy mit válaszoljanak a világnézetek ellentmondásain elgondolkozó híveiknek.”⁹ Fontos mit mondunk, mit tanulnak, mire tanítgatjuk őket, hogy körültekinthetően hozzák meg döntéseiket, vegyék figyelembe az útmutatásokkal egyben, mit jelent számukra, hogy Istenre is figyelhetnek, s útmutatásait meghallgatva döntsenek.

Eközben igyekszünk izgalmas és érdekes dolgokat megtanítani, felkelteni az érdeklődésüket. „Tudod-e” kérdésekkel,¹⁰ s várva, hogy arra is tudjanak pozitívan felelni: „hiszed-e”? A kihívás és a feladat nagy. Kinek higgyenek: a hittanoktatónak, lelkészüknek, tanáruk által tolmácsolt elgondolásnak, vagy amit az interneten, különböző televíziós csatornákon látnak, hallanak? Különleges ajándék, hogy a gyermekeinkben van egy természetes vallásosság, de „a gyermek vallásos készsége csak akkor bontakozik ki, ha nevelői kezdettől fogva befolyásolják.”¹¹ Hogyan tudunk számukra hiteles és érvényes útmutatást adni, s hogyan igazodunk el mi magunk a különböző útvesztőkben?

Ezekre és hasonló kérdésekre évezredek óta keresik, így keressük mi is a választ: Mit jelent számunkra a hit és az a tudás, amelyet megszerezhetünk, elsa-játíthatunk, ajándékként elfogadhatunk? Hogyan tanulják meg a gyermekek a hitet? Lehet-e tanulni a hitet? Biesinger szerint a hit és hitetlenség közel van

⁷ Uo.

⁸ Bolyki János: i.m.,97.

⁹ Földvári István: i.m., 106.

¹⁰ Jakab-Szászi Andrea (szerk.): *Istennel a döntésinkben*, Református hit és erkölcsan tankönyv, Budapest, Kálvin Kiadó, 2014.

¹¹ Antonie Vergote: *Valláslélektan*, Budapest: Semmelweis Egyetem – Párbeszéd (Dialógus) Alapítvány, 2001, 219.

egymáshoz. „A hangsúly a szimbólumok kialakításán van. Ha az ember hit alatt csak a hinni tudás megtanulását érti, akkor a hit megtanulását nagyon szűkmarkúan értelmezi.”¹² Mi gyakran leszűkítjük a dolgokat, meg kell tanulni és tanítani sokkal szélesebb látókörrrel szemlélni a világot.

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a gyermekek sokkal könnyebben és gyorsabban szárnyalnak gondolatban, mint a felnőttek. Vergote¹³ megjegyzi, kezdetben a gyermekek nem problémáznak azon, hogy Istent elképzeljék, ebben a korban mindezt nagyban a szülő, főleg az apa befolyásolja, s csak 5-7 éves korban kezdi szétválasztani őket. A serdülő korra azt mondjuk, hogy ez a hitbéli kétségek időszaka. Gyakran olyan korban kell hitüket erősíteni, tudásszomjat ébreszteni, hitbéli kérdésekről beszélni, amikor a hit és kétség jellemző a gyermekek hitére, ahogy Schweitzer¹⁴ Kohlberg nézetével megismertet, éleslátóan megfogalmazva azt, hogy a gyermekek vallásossága, hite sok esetben még mindig a szülőktől tanult, de itt találkozhatunk az elköteleződés, önálló hitvallásosság kezdeteivel is.

Jó dolog, hogy a gyermek kétségeken keresztül eljuthat addig a vallomásig, hogy a hit „Istentől kapott ajándék. Belé vetett feltétlen bizalom.” Fontos, hogy ne a kételyek erősödjének, hanem felnőtt korukra olyan meggyőződések domináljanak, mint amit a főiskolás, egyetemi hallgatóknál lehetett tapasztalni, hogy számukra a hit Isten szavának komolyan vétele, és feltétel nélküli bizalom. Konkrétan meg tudják fogalmazni a különbséget hit és tudomány között: „...a hit olyan biztos pont, amely reményt ad számomra. A hit az, ami a szürke hétköznapjaimon lelkileg megerősít. Egy olyan állapot, mondhatom úgy is, amely napról napra egyre nő és erősödik. A tudomány, bármilyen eszközt felhasznál, hogy valamit megmagyarázzon, bebizonyítson. A tudomány keretén belül, nincs helye a stílusesszéknek, érzelmeknek. Egy másik megfogalmazásban, a tudomány bizonyított tényen alapul, be van bizonyítva a valóságossága. A hit pedig azt jelenti számára, hogy bizonyos dologban hisz, ha nincs is teljesen meggyőződve róla, hogy úgy van. Van, aki számára a hitről a megerősítés, a tudományról az ésszerűség jut eszébe. Az egyik kegyelmi ajándék, vagy biztos pont, a másik sokrétű, ok-okozat hosszú sora, amely felfedezésekhez vezet. Mindkettőre szükség van, kiegészítik egymást, hangzik egy másik egyetemistánál a konklúzió.

Szeretnénk úgy átadni a tudást, ismeretet, hogy mások számára is megtapasztalható legyen mindaz, amit Ravasz László *Tudom kinek hittem* című kötetében már 1927-ben megfogalmazott a tudás, hit, bátorság kérdéseire vonatkozóan,

¹² A.Biesinger: i.m., 43.

¹³ A.Vergot: i.m., 221.

¹⁴ Friedrich Schweitzer: *Vallás és életút, Vallási fejlődés és keresztyén nevelés gyermek- és ifjú korban*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1999, 101kk.

amire a 21. század emberének is szüksége van: „A mi hitünk halálos bátorság a veszedelmek között; nem tőlünk függ, és nem rajtunk múlik sorsunk: Isten kezében van.”¹⁵

Szeretnénk, ha diákjaink meg tudnák vallani hitüket, s nemcsak a Káté szavait tudnák elmondani. „Mi az igaz hit? Az igaz hit nemcsak olyan bizonyos ismeret, melynél fogva igaznak tartom mindazt, amit Isten az Ő Igéjében nekünk kijelentett, hanem egyszersmind erős bizodalom is, amelyet a Szent Lélek az evangélium által gerjeszt szívemben, hogy nemcsak másoknak, hanem nekem is bűnbocsánatot, örök igazságot és üdvösséget ajándékoz Isten ingyen kegyelemből, egyedül Krisztus érdeméért.”¹⁶

A hit nem pusztán érzelmi dolog, ennél több, ahogy a Kátében is láthattuk, Isten igéjére alapozott meggyőződésre alapul. Jó ilyen szavakat olvasni a kérdőívek sorában: „Számomra a hit az Istenben levő bizalmat jelenti. Hiszek abban, hogy Isten létezik, s az Ő Fia Jézus is.” Továbbá addig, hogy kijelenti: „...tudom, hogy van Isten, attól, hogy nem látom.” Ezért is fontos mit, hogyan tanítunk a különböző életszakaszokban. A hit magában foglalja a hűség, bizonyosság, szilárdság, tartósság értelmet, olyan ajándék, amely stabilitást és állandóságot biztosít. Nem mindegy, hogy kiben bízom, mire figyelek, mi mozgatórugója cselekedeteimnek.

Vagy, ahogy a Ravasz-kötetet követően nyolcvan évvel később ugyancsak a *Tudom Kinek hittem* címet viselő prédikációs kötetben – mely Bölcskei Gusztáv igehirdetéseit tartalmazza – olvasható *Az értelemet kereső hit* című igehirdetésében: jó, ha az ember oda tud fordulni „az értelmet és hitet adó Istenhez és megkérdezze: Uram mit akarsz, mire használjam az értelmemet? Hogyan kössem össze a hitemet és tudásomat, és hogyan legyen ebből életet adó, életet formáló hatalom?”¹⁷

Szeretnénk, ha a ránk bízottak hitük mellé tudományt ragasztanának oly módon, hogy az ne ingassa meg hitüket, hanem a Krisztusi parancsnak tudjanak engedelmessé válni: „a ti hitetek mellé ragasszatok jó cselekedetet, a jó cselekedet mellé tudományt” (2Pét1.5).

A keresztyén ember életéhez mindhárom hozzá tartozik. A hit cselekedetek nélkül holt. Nem kérdés a vallástanárok számára sem, hogy ismeretszerző célkitűzéseknél többre van szükség. Amikor a hit és tudás kérdését boncolgatjuk, szem előtt kell tartanunk, mi igazán a feladatunk, mitől lesz a tanításunk saját-

¹⁵ Ravasz László: *Tudom kinek hittem*, Beszédék, cikkek, prédikációk, Budapest, Studium kiadása 1927, 323.

¹⁶ Heidelbergi Káté 21 kérdés felelet

¹⁷ Bölcskei Gusztáv: *Tudom, kinek hittem*, Igihirdetések, Debrecen, 2007, 113.

tosan keresztyéni. Bolyki így fogalmazza meg: „A hitet a Jézus Krisztusról szóló örömhír és tanítás teszi sajátosan keresztyénné.”¹⁸

Ez többek között az a pont, ahol egyértelművé válik, milyen szorosan kapcsolódik a kérdés a hit és erkölcstanoktatás kérdéséhez. Ahhoz, hogy az örömhírt meghallják, felismerjék a benne rejlő igazságot és megszülessen szívükben a döntés, szükséges a tanítás, az arra való rámutatás. Krisztus nélkül mindez nem lehetséges. Hogy a felmerést kitöltők közül ne csak néhányan tudják a „szerinted mit jelent a hit?” kérdésre így felelni: „A hit számomra az, amikor elfogadom Jézus Krisztust megváltómnak.”

Minderre nem majd egykor lesz szükségük, hanem itt és most. Ezért rendkívül fontos végig gondolni, mit szeretnénk elérni.

A tudomány és technika minden kitűzött célt előbb-utóbb meg tud valósítani, de azt, hogy milyen célokat érdemes kitűznünk, a tudomány és technika nem tudja megmondani.¹⁹ Így érkezünk el a hittanóra célkitűzésének a kérdésköréhez.

Imre Lajos²⁰ szerint a nevelés egész munkája függ attól, milyen célt tűzünk ki, ez befolyásolja a módszerek megválasztását éppúgy, mint az egész nevelési folyamatot. Mutatja azt is, mit gondolok arról a gyerekekről, akit nevelni szeretnék. A vallásos nevelés céljával kapcsolatban rámutat annak sajátos helyzetére: „Feladata nem az, hogy a növendékeket kapcsolatba hozza a transzcendens világgal, mert ez nincs a hatalmában, hanem hogy ennek a kapcsolatnak küldő formáját, a vallás életét irányítsa.”²¹

Ebből a szempontból is fontos, hogy a gyerekekkel ne csak iskolai keretek között találkozzunk, mert ott nem tud mindent elsajátítani, szükséges megtagasztalnia, mit is jelent mindaz, amiről hall.

Be kell látnunk azt is, hogy korábban oly sokszor merült ki a célkitűzés az alapos bibliaismeret, történet tartalmi elsajátításában: Ismerje meg! – mintha könnyebb lenne kognitív célokat megfogalmazni. Ezek kétségtelenül szükségesek a hit ismeretéhez, de ennél többre is szükség van, arra, hogy megszülessen szívükben a döntés, hogy azok a tanítások, melyek oly sokfelől és oly csábítóan hangzanak, ne tudják eltéríteni a megismert és elfogadott Bibliai igazságtól.

Az ötödikes tanári segédkönyv célkitűzései a következőképp hangzanak: ”Fő hangsúly: A Jézusba vetett hit megerősítése. Kognitív: A hit korosztályi szintű fogalmi tisztázása. Affektív: A hit bizalom oldalának feltárása és megélése. Prag-

¹⁸ Bolyki János: i.m., 85.

¹⁹ Bolyki János: i.m., 120

²⁰ Imre Lajos: *Általános neveléstudomány és neveléstan*, Kolozsvár, 1994. Szemle füzetek, 44–45.

²¹ Imre Lajos: i.m.63.

matikus: Bízthatás és motiválás a Jézusba vetett hitének megalapozására és megerősítésére.”²²

A mi hitünk meggyőzi a világot. Valóban meggyőzi? Mi az az ismeret és tudás, amivel hatékonyabban tudunk jelen lenni ebben a világban? Lehet-e a hitet tanulni? Erre vonatkozóan is születtek tanulmányok, felmérések, többek között Alma Lanser-van der Velde²³ munkája.

Fel kell tennünk továbbá azt a kérdést is, elegendő-e az az ismeret, amit az iskolákban megtanulunk? Egyre inkább elterjed az a vélemény, hogy szükséges a folyamatos tanulás egy életen át. Nem lehet abba hagyni, amikor valaki kijár egy iskolát, legyen az elemi vagy felsőfokú végzettség. A tudást, amit az egyetemen, főiskolán szereztek, bővíteni, gyarapítani kell, úgy is mondhatnánk, rendszeresen frissítenünk kell ismereteinket, I.B.H Abram²⁴ 1980-ban írt disszertációja is foglalkozik ezzel a kérdéssel. Visszatekint a zsidó hagyomány kérdéseire. Meddig is kell tanulni? Amíg az ember él, nincs sem életkorhoz, sem napszakhoz kötve. A jövőre tekintve abból a szempontból is fontos, hogy „a tanulás a jó cselekvéséhez vezet, ahhoz, hogy tudjuk mi a jó, tanulni kell”²⁵. Sőt, tovább menve, míg élünk, tanulni kell, s nemcsak a jó papnak kell mindezt holtig tennie. Fontos, hogy ne ezek a kifejezések domináljanak: „kijártam az iskolát, befejeztem a tanulmányaimat, lekonfirmáltam”. Meg kell tanulni megvallani: „hittem azért szóltam” (Zsolt116.10), s igyekszem ismereteimet gyarapítani mindaddig, míg nem színről színre látunk (1Kor13.12). Hogy ne csak a témával kapcsolatos, iskolai tankönyvekben levő dolgokra figyeljenek. Fantáziájukat ne csak a filmek, regények ragadják meg.

Az ötödikes hit és erkölcsstan olvasókönyv²⁶ szavai szembesítik a diákokat a hit és tudás kérdésével: „Szerinted mit jelent az, amikor valaki azt mondja, hiszem, ha látom?” A diákok a következő válaszokat adták: „Azt jelenti, hogy csak akkor hiszem el, ha megmutatják, hogy tényleg az-e, vagy igaz-e.” Más megfogalmazta, hogy nem bízik meg abban az emberben, aki valamit mond, és nem tudja, hogy igaz-e vagy nem”. Arról, hogy mit jelent a tudás, volt, aki így vélekedett: „A tudás számomra azt jelenti, amit az életben megtapasztalok. A tudó-

²² *Istennel a döntéseinkben – tanári segédlet 21. Egyedül hit által*, in: www.rpi.reformatus.hu/tanari_s/hittan5/EGYEDÜL%20HIT%20ÁLTAL.pdf (2014.10.13.)

²³ Alma Lanser-van der Velde: *Geloven leren, Een theoretisch empirisch onderzoek naar wederkering geloofsleren*, Kampen, KOK, 2000.

²⁴ I.B.H. Abram: *Joodse traditie als permanent leren*, Hilversum, B. Folkersma Stichting voor Talmudica, 1980, 20.

²⁵ I.B.H. Abram: i.m., 11.

²⁶ Jakab-Szászi Andrea (szerk): *Istennel a döntésinkben* i.m., 80.

mány egyes élőlények, tárgyak jobb, más szemszögből való megismerése, és ez az emberek feladata, hogy tanulmányozza az életet és kiismerje.”

Ravasz rámutat arra, vannak dolgok, amit tudhatunk, megtanulhatjuk, s elmondhatjuk: „Mindenkinek tudnia kell, hogy a fának legfontosabb része a gyökere. A gyökérnek nem az a legfontosabb része, amelyik a legvastagabb, hanem az, ami a legvékonyabb. Finom hajszálcsonvok, tincsesen, mohásan összefonódva, ezek éltetik az egész fát, mert általuk szívja fel a földből táplálékát. Amíg ezek a finom gyökerek épek: végveszedelem nem érheti a fát. Csonkázott sudara kinő, levágott törzse mellett friss geszt hajt ki, fagy, hernyó csak lombját, virágát, gyümölcsét bántathatja.”²⁷ Amíg átadhatjuk a tudást, amíg van, aki odafigyel, amíg kereshetünk, kutathatunk, van remény, s nemcsak arra figyelhetünk, mennyi mindent lehet tudni, például milyen nagy a világ legmagasabb embere, mennyi idő alatt fő meg a strucctojás, milyen sebesen forog a föld. Érzékelteti, mi az, amit tudunk, tudhatunk, s mi az, amit hiszünk, hihetünk. Kell a tudás, ami segít a döntéshozatalban, s kell a hit, ami segít abban, hogy közelebb kerüljenek Istenhez, megértsék akaratát, figyeljenek szavára és kövessék azt, mert „egyedül hit által lehet Istent megismerni.”²⁸

A hittankönyv a „tudod-e” kérdésnél megismertet Luther példájával, amit a bűnbocsátó cédulákkal kapcsolatban vall, hogy pusztán azok megvásárlása által nem nyerhetik el bűneik bocsánatát, mert tudta, hogy a Biblia mit tanít: „hogyan az Istennel való kapcsolat nem üzlet. Csak a hit számít.”²⁹

Jézus és Tamás történetével kapcsolatban leszögezi, Tamás hiába látta Jézus közelében azokat a csodákat, melyeket tett – hiába tudott róluk –, most mégsem akart hinni a fülének, s csak amikor Jézus újra megjelent, s felszólította, bizonyosodjék meg arról, valóban ő az, tudta megvallani hitét: „én Uram és én Istenem”. Amire Jézus válasza: „boldogok, akik nem látnak és hisznek” (Jn20.29b), ami egyben megtanulandó bibliai ige, melynek kiemelt a színe.³⁰

Láthatjuk életünk minden területén, hétköznapi szavainkban, mondásainkban, a tudósok értekezéseiben éppúgy, mint a hit és erkölcsstan könyveinkben: megjelenik a hit és tudás kérdése. Nem mehetünk el mellette szó nélkül, végig kell gondolnunk, mit is jelent számunkra, meghozhatjuk döntéseinket, miről beszélünk, tudva azt, hogy mi csak ismeret adhatunk át, mert a hit Isten ajándéka, melyet el lehet fogadni, dönteni kell róla. A döntés nem tárgyasítható – lehet Isten szava ellen, de lehet mellette dönteni –, tehát nem tartozik a tudomány, legkevesbé a természettudomány illetékességi körébe. Mégis ezen a

²⁷ Ravasz László: i.m. 63

²⁸ Jakab-Szászi Andrea (szerk.): i.m., 80.

²⁹ Uo., 81.

³⁰ Uo., 81.

döntésen múlik az emberi lét, e döntés lehetőségén az ember méltósága. Ez az a pont ahonnan a tudomány sosem fogja kiszorítani a hitet.³¹

Ahogy láthattuk, a gyermekek sok mindnet szeretnének tudni arról, hogyan keletkezett a világ. Többségüknek ott van szívük legmélyén az Istenbe vetett hit. Fel kell mutatni számukra, hogyan lehet ezzel az ismerettel jól élni. Hogyan lehetünk „...só és világosság környezetünk számára, ahol a közösségünkön keresztül mások is megláthatják Isten országát. Hogyan lehetünk, mint Krisztus közössége, vonzó mások számára, akik szívük legmélyén, valahol elrejtve, de keresik az Istent.”³²

³¹ Bolyki János: i.m., 84.

³² Buda Imre: *Isten országát kereső hívekre van szükség*, Confessio, Harmincnyolcadik évfolyam, Budapest, 2014/2, 26.

MAKKAI BÉLA

HIT, TUDÁS – MEGMARADÁS

*Református misszióegyházak és iskolák a külföldi magyar
szórványgondozásban (1848–1918)*

A perem-magyarság kutatójaként ismertem meg a Magyarországi Református Egyház határon túli misszióinak történetét. Az Országos Levéltár és a Zsinati Levéltár gazdag iratanyagát tanulmányozva vált világossá, hogy az idegen közegben végzett egyházszervező és lélek-gondozói munkának milyen jelentősége volt a kivándorolt magyarság nemzeti azonosság-tudatának megőrzésében. A magyar etnikai határon kívül – román, illetve horvát etnikus közegben – megszervezett gyülekezeti közösségek, presbitériumok és lelkészeik mostoha lét- és munkafeltételek, politikai ellenhatások között állhatatos lélekkel folytatták mindennapi hit-harcukat, egyházi és oktatási intézmények fenntartóiként ápolták anyanyelvüket és kulturális örökségüket, szolgálták a gyülekezet és a nemzeti közösség megmaradását.

1. Ó-ROMÁNIA

A székelység Kárpátokon túlra áramlásának évszázados „hagyománya” van. A politikai, vallási vagy gazdasági számkivetettekben istenes emberek (katolikus, huszita, majd protestáns lelkészek) tartották a hitet. Ezt példázza az 1815. május 14-én Bukarestben létrejött református gyülekezeti közösség története is.

A nem csak nemzeti, de vallásos meggyőződésében is tántoríthatatlan román befogadó közeg képtelen volt elfogadni, hogy a gyülekezet szorgalmából hamarosan megépülő református fatemplomról hiányozzék a kereszt-szimbólum. A xenofób indulat akkor is nyilvánvaló, ha a csillagos toronydísz elhagyását jóhiszeműen a fejedelmi mecénások (Alexandru Suțu és Grigore Ghika)¹ iránti hála megnyilvánulásának tekintjük.

A templom belső terében elhelyezett oltár, kereszt és biblikus témájú olajfestmények egyértelműen utalnak a kényszerítő okok meglétére. A 19. század első felében ennek ellenére a vidéki szórványban is kiépült a reformátusság szerény intézményi háttere: Piteștiin és Ploieștiin templom, iskola, imaház és paplak, a

¹ Auner Károly: *A romániai magyar telepek történelmi vázlata Temesvár, Szent László Társulat, 1908, 69.*

moldvai Szászku-ton iskola és paplak épült, s a két nagy dunai kikötővárosban, Bräilán és Gala- tin is elindult az anyanyelvű oktatás.² A gyarapodást a gyülekezet lelkészei gyűjtőkörutakon (Konstantinápolyi külképviselleteken) a német (Gusz- táv Adolf Egyesület), holland, svéd és magyar testvéregyházaktól nyert támoga- tással alapozták meg.³

A „hőskorszak” kiemelkedő alakja volt Bem tábornok egykori huszára, Koós Ferenc (1855–69), akinek másfél évtizedes szolgálata alatt 10 holdas temető- birtokkal, kőtemplommal, felekezeti tanodával gyarapodott a gyülekezet.⁴ Ne- véhez kötődik a Hunnia olvasókör, megalapítása, mely a romániai magyarság legfontosabb társadalmi szervezetének, a majdani Bukaresti Magyar Társulatnak a csírája lett. A lelkész a vallásos és hazafias szemlélet formálása céljával magyar nyelvű újságot is alapított. Az osztrák ügynökök áskálódásai miatt zátonyra fu- tott *Magyar Kurir*⁵ után a *Bucuresti Magyar Közlöny* (1860) kiadója és első szer- kesztője lett.⁶

Koós tiszteletes a diaszpóra gondozásában is úttörő szerepet vállalt, ám a tizenhét vidéki településsel való kapcsolatfelvétel nem kis nehézségekbe ütkö- zött. Az adózási- és hadkötelezettségnek is csak vonakodva eleget tevő, nyakas kétkezi kivándoroltakat egy xenofób román államban kellett összefogni és együtt munkálkodásra bírni. Ezért is fogadták szívesen a szórvány pasztorálá- sára elhivatottságot érző Czelder Márton ajánlkozását.⁷ Az egykori losonci se- gédlelkész – több iskola és egyházközség alapját megvetve – öt éven át járta a vidéki magyar kolóniákat. Tettereje azonban túlzott becsvággal párosult,⁸ ezért távoznia kellett a végekről, miáltal egy időre a vidéki közösségek szerve- zése is megtorpant.⁹

² Bányai László: A bukaresti magyar egyházzról, *Az Ige* [Kovácszna] 3. évf. 20. sz., 1992, 7.

³ *Bukaresti Magyar Újság*, 1902. márc. 23. [A továbbiakban: BMŰ]

⁴ Uo.

⁵ Oberding József György: *Az ó-romániai magyarság*, Pécs, A Pécsi M. Kir. Erzsébet Tudomány- egyetem Kisebbségi Intézetének Kiadványa, 11., 1940, 37.

⁶ Makkai Béla: Az első magyar nyelvű újság Ó-Romániában, *Pro Minoritate*, 2004/Tavaszi, 19., 33.

⁷ *Bukaresti Magyar Közlöny*, 1860. nov. 17.

⁸ 1865-ben „missziói szent zsinatot” szervezett Bukarestben püspökké választatása szándékával. Oberding József György: i. m. 37–38. és Nagy Sándor: *A regáti magyarság: tanulmány a havasföldi és moldvai szórványmagyarságról*, Sajtó alá rend., bev. és jegyz.: Nagy Csaba, Kolozsvár – Sopron, Kalota Kvk. – Zé Kvk., 2000. 307.

⁹ 1869 júniusában – Koóssal együtt – távozott a román fejedelemségből. (Nagy Sándor: i. m. 307.) Koóst később kárpótolta az egyház, 1888-tól az Erdélyi Református Egyházkerület közgyűlésé- nek világi tagjaként a romániai egyház képviselőjét látta el. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái VI.*, Budapest, Hornyánszky Nándor Kvk., 1899. 947–953.

Pitești protestánsai azonban – már Czelder alatt – elegendő erőt éreztek ahhoz, hogy templomépítésbe kezdjenek.¹⁰ A vállalkozás sikerét azonban belső, és a román hatóságokkal támadt konfliktusok hátráltatták. Tomka Mihály missziói lelkész 1875-ben a gyülekezeti iskolát hazafias buzgalmában azért záratta be, mivel ott a román nyelvet is oktatták. A kántor-tanító, Németh Gábor egy évvel később ugyan újra indította a tanodát, ezúttal azonban a román hatóságok vonták meg működési engedélyét.¹¹

A romániai egyházszervezet végül is Szász Domonkos erdélyi püspök vizitációja nyomán szilárdult meg egy külön *romániai egyházmegye* létrehozásával, s a bukaresti lelkész esperesi kinevezésével. A 19. század végén 6000 főre tehető református szükségleteire egy lelkészi, egy segédlelkészi, s a 600 tanköteles oktatási igényeire tekintettel egy kántor-tanítói, s három tanítónői állást létesítettek.¹²

Mindezek költségvetési fedezetét a magyar kormány biztosította, amely a kivándoroltak gondozását – „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” néven – egyházi keretek között szervezte meg.¹³ Így lett a budapesti kormány által 1901-ben elindított titkos program egyik közreműködője a Magyarországi Református Egyház. (Bartók György erdélyi püspök 1901 nyarán kapott felkérését arra, hogy a miniszterelnökségi forrásokból alapítson iskolákat, s gondoskodjék a szórványok pasztorálásáról.)¹⁴

A kormány szándéka a beolvasztó törekvéseknek kitett székely kivándoroltak nemzeti azonosságtudatának megóvása volt, ezért a miniszterelnökség már 1903-ban arra utasította az akciót szervező két történelmi egyház képviselőit, hogy minden kallódó magyar tankötelest kölcsönösen „tereljenek be” a legközelebbi magyar iskolába.¹⁵ Érzékeny lelkiismereti kérdésről lévén szó, az intézkedés

¹⁰ Kovács Zsigmond gondnok kezdetnek két harangot vásárolt, majd hatósági jóváhagyással (100 piaszter saját adománnyal) széles körű gyűjtést kezdeményezett (*Bucuresti Magyar Közlöny*, 1860. szept. 29.) 2733 piasztert gyűjtött, amit a bukarestiek 620 piaszter 32 parával toldottak meg. *Bucuresti Magyar Közlöny*, 1860. nov. 17.

¹¹ Tette mindezt azzal a meghökkentő indoklással, hogy a külföldi (magyar) honpolgárok által fenntartott intézmény nem biztosítja a román államnyelv elsajátítását. *Bukuresti Híradó*, 1876. okt. 1.

¹² Emlékirat a romániai magyarok nemzeti szervezése tárgyában. Magyar Országos Levéltár, K 26 Miniszterelnökségi iratanyag, 548. csomó 3879. 1901 XXXI. tétel, 811. alapszám. [A továbbiakban: MOL K 26 ME 548. cs. 3879. 1901 XXXI. t. 811. asz.]

¹³ Ld.: Makkai Béla: *Végvár vagy hídfe?* „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában, Budapest, Lucidus K., 2003.

¹⁴ MOL K 26 ME 548. cs. 2198. 1901 XXXI. t. 811. asz.

¹⁵ MOL K 26 ME 575. cs. 407. 1903 XVIII t. 407. asz.

felekezeti súrlódásokhoz vezetett¹⁶ (noha a kormányzat mérsékelni próbálta az ellentéteket).¹⁷

A törvényszéki tárgyalásig jutó erőfecsérlő viták egyik szomorú következménye a Bukaresti Magyar Társulat végleges kettészakadása lett,¹⁸ amit a román lapok nem kis kárörömmel nyugtáztak.¹⁹ Az ellentétek részben szociális természetűek lehettek. A diaszpórá-létben a magyar egyesületek java részében írástudatlan, kétkezi emberek voltak a hangadók, akik a tanult emberekkel szemben ösztönös ellenérzésekkel viseltettek. (Ezt példázza Tóth Zsigmond katolikus és Márton Árpád református lelkészek kizárása a Társulat elnökségéből). Az anyaország kontrollja alól kikerült, büszke, a befogadó állam által viszont „hazátlan” senkinek bélyegzett székelemek bármiféle autoritást nehezen fogadtak el maguk felett. Az egyházi főhatóság tekintélyének helyreállítását is feladatának tekintő Újváry István esperes erőfeszítései ezért törtek meg olykor a pallérozatlanság és provincializmus gátfalán.

A több nyelvet beszélő lelkészre hárult a szórványgondozás, a szociális munka fellendítése, s tanfelügyelőként a református iskolák színvonalas működtetése, de az egyházi és politikai hatóságok arra is utasították, hogy a megbízhatatlan, vagy méltatlan egyesületi vezetők kiszorításával is segítse a magyar civil szervezetek erkölcsi megújulását.²⁰ Ezen túlmenően kínosan ügyelnie kellett a román törvények tiszteletben tartására, miközben folyamatosan el kellett hárítsa az iskolai tankönyvek engedélyezése, a kötelező román tanórák emelése kapcsán meg-megújuló román hatósági zaklatásokat és sajtótámadásokat. Mégis, a már-már emberfeletti terheket hordozó lelkész szívós munkája nyomán Bartók György erdélyi püspök 1907. évi egyházlátogató körútján a viszonyok fokozatos konszolidációjáról számolhatott be.²¹ Ezt a fejlődést szolgálta az is, hogy a refor-

¹⁶ A helyzet bonyolultságát jelzi Bánffy Dezső, a konvent világi elnöke Wekerle Sándor kormányfőhöz írt levele, melyben elismeri, hogy a kétkezi kivándoroltak nem fogadják el a nemzeti szempontok elsődlegességét a felekezetiakkal szemben. MOL K 26 ME 796. cs. 3740. 1908 XIX. t. 36. asz.

¹⁷ A támogatások irigylésre méltó nagyobbik hányadát ugyan a katolikus egyház kapta, de a romániai akcióban a legfelsőbb szinten fogalmazódott meg, hogy a katolikus érdekeknek nem szabad egyoldalúan érvényre jutniuk. – Wlassics Gyula kultuszminiszter 1901. okt. 14-ei levele Széll Kálmán miniszterelnökhöz. MOL K 26 ME 548. cs. 3899. 1901 XXXI. t. 811. asz.

¹⁸ A Szent István király Egyesület megalakítása kétes dicsőséget szerzett Bálinth Jánosnak, aki a magyar kormány támogatását is élvező Bukaresti Magyar Újság alapító-szerkesztője volt, de összeférhetlensége és tisztázatlan gazdasági ügyei miatt a miniszterelnökség Tîrgovişte-re helyeztette át. MOL K 26 ME 575. cs. 1958. 1903 XVIII. t. 407. asz. és MOL K 26 ME 575. cs. 2798. 1903 XVIII. t. 407. asz.

¹⁹ Emlékirat a romániai magyarság helyzetéről. MOL K 26 ME 548. cs. 3879. 1901 XXXI. t. 811. asz.

²⁰ Uo.

²¹ MOL K 26 ME 702. cs. 3773. 1907 XIX. t. 242. asz.

mátus zsinat 1904. november 10-i törvényének 1907. évi szentesítése után (VIII. tc.) a külföldi református hívek és egyházközségek gondozása az egyházkerület-től az Egyetemes Konvent hatáskörébe került.²² A nagyobb áttekintéssel, s politikai befolyással rendelkező új döntéshozók hatékonyabban képviselhették a reformátusság sajátos érdekeit. Világossá vált, hogy az ex-kormányfő, Bánffy Dezső, mint konventi világi elnök kényes ügyekben is képes várakozáson felüli engedményeket elérni. Ezt példázza a galați református törpeiskola megmentése is.²³

Sikeres közvetítése ellenére a fokozatos sorvadás tendenciáját a hazatelepülés és asszimiláció visszafordíthatatlanná tette. Közvetve a helyzet romlását jelzi az is, hogy a két egyház az iskolakérdésben kompromisszumra kényszerült: Galațin a reformátusok, Pitești pedig a katolikusok integrálódtak a másik felekezet iskolájába.²⁴

A romániai reformátusság állapotrajzát az 1908. szeptember 21-i egyházügyi értekezlet jegyzőkönyve tárja elénk. A dokumentum rögzíti a belső ellentétek elültét, az oktatási feltételek javulását (mint a nyelvi asszimilációt fékezni hivatott óvodák megnyitását); a ploiești templomalap örvendetes gyarapodását, a bukaresti temetőkápolna építésének tervét. A jövő feladatait sorolva azonban utal a román iskolapolitika beavatkozásának fokozódó veszélyére.²⁵

A regáti református egyházmegye 1909. november 27-i értekezletén Újváry elszántan „a harcba küldött katonákhoz” hasonlította a jelenlévőket, ugyanakkor bizakodással állapította meg, hogy a reformátusok esetében „... a felekezet és faj fogalma egy és ugyanaz”²⁶, ami fokozott védelmet biztosít az asszimilációs hatásokkal szemben.

A „páratlan ügybuzgalmú” esperes szolgálataiért a Ferenc József rend tiszti keresztjét kapta.²⁷ Az 1913 tavaszán taktikai okokból²⁸ kegydíjjal nyugdíjazott

²² MOL K 26 ME 702. cs. 6015. 1907 XIX. t. 242. asz.

²³ Ld.: Makkai Béla: Magyarság-gondozás Galațin (1901–1920), in: Makkai Béla: *Idegenben. Tanulmányok a magyar-magyar kapcsolatok korai történetéből*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2004. 83–100.

²⁴ MOL K 26 ME 856. cs. 698. 1910. XVIII. t. 129. asz. A történet aztán mégis drámai fordulatot vett: az iskola felszámolását követően szinte azonnal megszűnt a galați református gyülekezet. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 2. fond, Külügyi iratok 42. doboz 3572. 1910 [A továbbiakban: RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 3572. 1910]

²⁵ RZsL, 2. f. Külügyi ir. 58. d. sz. n. 1909

²⁶ RZsL, 2. f. Külügyi ir. 54. d. (a romániai egyházmegye iratjegyzékében: ad 412. 1909 sz., a miniszterelnökségiben 6093/1909.)

²⁷ MOL K 26 ME 796. cs. 3117 1909 XIX. t. 17. asz.

²⁸ A külügyminisztérium a katolikus közösség szellemi vezérével, Poliány Zoltánnal folytatott vitájának káros hatásait próbálta kivédeni ily módon. MOL K 26 ME 1185. cs. 3951. 1913 XIX. t. külön szám

esperes²⁹ tíz esztendei szolgálata alatt Bukarestben és a vidéki szórványban kiépült egy református (az óvodától a varróiskoláig terjedő) intézményhálózat. Ennek teherbíró képességéről azonban csak világháborús évek viszontagságai között győződhetek meg igazán.

A Balkánon hét esztendeig tartó szakadatlan háborúzás az államhatárok kiterjesztésére, s Nagy-Románia megteremtésére irányuló ábrándoknak reális távlatot nyitott, s így az akció vezetése egyre kevésbé dacolhatott a román kormányzat beavatkozási kísérleteivel.

Még a század elején a külföldi hatalmak polipkarjának bélyegezték a katolikus egyházat, amely ellen kulturkampf jellegű támadássorozat indult. (A katolikus istentiszteleteket – a közérdekre hivatkozva – kizárólag román nyelven engedélyezték.³⁰) Aligha tekinthető ugyanakkor a véletlen játékának, hogy a korszakban a protestáns magyarok síremlékein a felekezeti jellegtől idegen keresztet és román nyelvű sírfeliratokat találunk vidéken (Brăilán, Galațin), s a fővárosban is.³¹ A közoktatásban – noha a katasztrofális analfabétizmus enyhítése elsőrendű román érdek volt –, a bukaresti kormány mégsem az iskolák gyarapítására fordította energiáit, hanem a külföldi pénzen szervezett tanintézetek ellehetlenítésére, illetve (a tanítás nyelvének, a tankönyvek és tantervek anyagának és szellemének) „romanizálására”.³²

A Balkán-háborúkat lezáró 1913-as bukaresti béke diadalmámorába már hátrározottan magyarelles felhangok vegyültek, noha a két szomszéd állam 1883-tól egyazon politikai szövetség tagja volt. Az idegenellenes közhangulat, a mind gyakoribb fenyegetések, inzultusok hatására a regáti magyarság soraiból mind többen döntöttek a végleges hazatérés mellett. Mint utóbb kiderült, a Budapest-ről bizalmas csatornákon támogatott³³ visszavándorlók jártak jobban.

A háború a romániai egyházmegyét időnként hermetikusan elszigetelte az anyaországtól; a bevonultatások, a nélkülözés és adókiésések miatt a gyülekezetek vegetáltak.³⁴ A lelkészek és tanítók hadisegélyei s a hadbavonultaknak és az anyaországba menekülteknek utalt fizetés alig enyhített az akció romániai alkal-

²⁹ MOL K 26 ME 1185. cs. 6748. 1913 XIX. t. 3951. asz. Degenfeld József világi és Antal Gábor lelkészi konventi elnök Tisza István kormányfőhöz intézett levele szerint nem is találtak megfelelő jelöltet az esperesi posztra.

³⁰ Barna [Barabás] Endre: *Románia nemzetiségi politikája és az oláhajkú magyar polgárok*, Kolozsvár, Az EMKE kiadása, 1908. 35.

³¹ Uo.

³² MOL K 26 ME 743. cs. 621. 1905 XVII. t. 194. asz.

³³ MOL K 26 ME 945. cs. 4301. 1912 XV. t.

³⁴ MOL K 26 ME 1082. cs. 876. 1916 XX. t.

mazottainak helyzetén, akik szinte mindenben szükségét szenvedtek.³⁵ A 1916-os Bruszilov-offenzíva nyomán meginduló dél-erdélyi román invázió már úgy tűnt, az akció végét jelenti. A lelkeseket internálták, vagy menekülésre kényszerítették. A központi hatalmak ellentámadása ugyan teljes győzelmet hozott, ám csaknem a semmiből kellett újat kezdeni. Az iskolákat és parókiákat az átvonuló csapatok katonai célokra használták. Több városban a magyar tanintézetek kétszer, háromszor is gazdát cseréltek. Brăilán és Giurgiun az iskolákat kifosztották és megrongálták, Ploieștin a református iskola berendezése a beszállások miatt elpusztult.³⁶ A ploiești templomépítési alap megtakarításait a román hatóságok elkobozták,³⁷ s nyom nélkül eltűntek a magyarság fizikai jelenlétét dokumentáló anyakönyvek is.³⁸ (Itt 1918 őszén az állhatatos Bereczki János levita-tanító próbálta újrarendezni az iskolát.³⁹)

A bukaresti Kárrendezési Hivatalnak megküldött veszteséglista hosszú felsorolást tartalmazott, az igények azonban nagyrészt teljesíthetetlenek maradtak.⁴⁰ A nagypolitikában ez alatt újabb 180 fokos fordulat állt be a központi hatalmak katonai vereségével. A teljes összeomlás 1919 késő telén következett be, amikor egy diplomáciai futárvonattal az akció utolsó munkatársait is kimenekítették Romániából.⁴¹ Kezdetét vette a keserű kisebbségi lét.

2. SZLAVÓNIA

Az autonóm Horvátország ugyan a 19–20. század fordulóján a Magyar Királyság szerves alkotó eleme, a „magas” politikában gerjedő feszültségek lecsapódásával nemzetiségi viszonyait mégis sűrű konfliktusok jellemzik. A megkésett nemzet-té válás folyamatában extrém hőfokra hevülő nacionalista indulatok mégsem riasztották el a magyar bevándorlókat, hogy a társországok területén keressenek

³⁵ MOL K 26 ME 1121. cs. 3040. 1916 XX. t.

³⁶ MOL K 26 ME 1121. cs. 1868. 1917 XX. t. 1265. asz.

³⁷ RZsL, 2. f. Külügyi ir. 43. d. 747. 1919

³⁸ MOL K 26 ME 1121. cs. 1868. 1917 XX. t. 1265. asz.

³⁹ 33 beiratkozóból 2 alig, 5 egyáltalán nem tudott magyarul. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 74. d. 4531. 1918 A református tanintézetekbe összesen 361 gyermek iratkozott, akik közül 329 vallotta magyarnak magát. – MOL K 26 ME 1185. cs. 2211. 1918 XIX. t. Ld. még: Makkai Béla: A kivándorolt magyarság anyaországi támogatása a 20. század elején Ploiești példáján, *Századok*, 136. évf. 1. sz., 2002, 3–30.

⁴⁰ RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 1930. 1918 A ploiești iskolába és templomba 1918 szeptemberében ráadásul be is betörték. RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 4089. 1918

⁴¹ RZsL, 2. f. Külügyi ir. 42. d. 477. 1919

jobb megélhetést. Az olcsó földárak szívóhatása következtében számuk a századfordulóra elérte a kritikus 100.000 főt. A magyar agrárnépesség spontán beáramlását a horvát sajtó hisztérikusan „tatárjárásnak”, illetve céltudatos „gyarmatosításnak” nevezte.⁴²

A bevándorlók mintegy tizedét kitevő protestáns népesség a megmaradás szívós igyekezetével gyülekezetekbe tömörült,⁴³ a misszióegyházak azonban – amint Kósa László kimutatta⁴⁴ – nem idegenek térítésére, hanem hitsorosaik lelki és kulturális gondozására alakultak. Ezt iskolaszervezéseik trendje is igazolja, hiszen kizárólag magyar többségű településeken alapítottak tanóákat.⁴⁵ A szórványmagyarság nagyobbik részének erre a horvát katolikus klérus ellenes viszonyulása miatt nem volt lehetősége. A magyarelles érzelméről ismert diakovári püspök, Josip Juraj Strossmayer az anyanyelvápolás feltételeinek minimumát sem volt hajlandó megadni a püspöksége területén élő több mint félszázezer magyarnak.⁴⁶ A század legvégén ezért robbant ki a maradéki és nyékinci katolikusok kitérés mozgalma,⁴⁷ aminek nem kis szerepe volt abban, hogy

⁴² Magjarska kolonizatorska politika u Bosni, *Hrvatsko Pravo*, 1909. máj. 7.

⁴³ A Dunántúli Református Egyházkerület keretében a gyülekezetek többsége az *alsó-baranyabácsi egyházmegyéhez* tartozott (Beska, Haraszti, Kórogy, Szent-László, Magyar-Rétfalu, Maradék, Mojavolja, Nyék(inca), Eszék, a Sid melletti Banovci, Tard(inci), Szeliste/Velimirovac és Vukovár, a *Belső-Somogyi Egyházmegyéhez* Brekinjska, Daruvár, Fiume, Korenican, Terezovac/Suhopolje, Uljanik, Pisanica Velika és Zágráb. MOL K 26 ME 1035. cs. 6253. 1914 XVI. t.

⁴⁴ Kósa László: Maradék : vallás és anyanyelv konfliktusa egy szerémségi községben a XIX–XX. század fordulóján, in: Kiss Gy. Csaba (szerk.): *A Magyarságkutató Intézet évkönyve, 1989*, Budapest, 1990. 8., 14. A szerző ugyanitt leírja a *missziói egyházak* jellemzőit, ti., hogy azok nem alkottak önálló egyházközséget, s a lelkészeket sem a hitközség választotta és fizette (kongrua), hanem az egyházi hatóság nevezte ki és segélyezte. Uo.

⁴⁵ Bršadin 1871, Szentlászló 1892, Magyar-Rétfalu és Haraszti 1893, Maradék 1899, Kórogy és Nyék(inca) 1903. Hegedüs Lóránt: *A dunántúli kivándorlás és a szlavóniai magyarság*, Budapest, 1905. 77.

A Miniszterelnökség nyilvántartása szerint, az akció kezdete előtt 24 magyar tannyelvű iskola működött a Dráván túl. MOL K 26 ME 855. cs. 4279. 1904 XVII. t. 154. asz. Egy báni átirat szerint viszont 26. RZsL, 2. f. Szlavóniai misszió, 87. cs. 212/1905.

⁴⁶ A magyar misét kérvényező maradékiaknak a püspök 1898-ban állítólag azt válaszolta, hogy sem ő – s remélhetőleg –, utódai sem adnak helyt efféle magyar kéréseknek. Margitai József: *A horvát-szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar-horvát testvériség*, Budapest, 1918. 224.

⁴⁷ Petri Pál: *A Julián Egyesület története 33 év küzdelme és munkája: Julián barát magyar kutató útjának 700-ik évfordulójára*, Budapest, é. n. [1937], 25. és Kósa László: i. m. 7–16. A Szlavóniai Magyar Újság szerint 1913-ban egész Horvátországban csupán a kitérés mozgalommal engedményhez jutó Maradék magyar katolikusai rendelkeztek a rendszeres magyar istentiszteletet biztosító érseki engedéllyel. SZMÚ, 1913. okt. 12.

a budapesti kormány a romániai kivándoroltakhoz hasonló tervszerű programmal segítse az ide vetődött magyar néptöredék megmaradási küzdelmét.

Még a *Szlavóniai actio* szervezési fázisában felmerült, hogy a katolikus többség a renegát két falu példájára református hitre térjen, minthogy az egyházi autonómiát szavatoló 1898. május 7-én kelt XIV. törvénycikk védőernyője előnyösebb feltételeket kínált a magyarság túléléséhez. Az akció református ágának vezetője, Antal Gábor dunántúli püspök azonban – a magyarság még aggályosabb megosztásától tartva – ellenezte a tervet.⁴⁸ A püspök politikusi karakterét azonban nem csak a tapintat, de a tetterő is jellemezte. A külföldi akciókról szóló egyik miniszterelnökségi iratban erről a következőket olvashatjuk: „...be kell vallanunk, hogy a mi kevés az actio megindulása előtt a [horvátországi] magyarságért történt, azt a dunántúli református egyháznak lehet köszönni...”⁴⁹ Ennek a munkának az elismerését jelentette az a kormányzati támogatás, melynek révén Antal püspök, a lelki és kulturális misszió jegyében jelentős templom- és iskolaépítésekbe fogott.⁵⁰ Ez horvát részről heves ellenreakciókat váltott ki. A fent idézett emlékirattal egybevágóan (bár ellenkező előjellel) a klerikális *Hrvatstvo* a református lelkészeket nevezte „a magyarosítás legjobb úttörői”-nek a Dráva túloldalán.⁵¹

Az effajta hírverésnek bizonyára szerepe lehetett abban, hogy a rezolúciós korszakban a magyar lelkészeket már személyes inzultusok is érték. A daruvári lelkészt 1907 nyarán névtelen levélben halállal fenyegették meg (3 napos ultimátummal próbálták elűzni a városból).⁵² A megfélemlített lelkész-tanítót, nikinci kollégájához hasonlóan végül is át kellett helyezni.⁵³

Ez már a budapesti közös parlament horvát autonómiát sértő nyelvi rendelkezései (az 1907. évi vasúti pragmatika-ügy) után történt, amire válaszul a száborban különálló horvátországi református egyházkerület felállítását követelték.⁵⁴ Ezzel párhuzamosan felfüggesztették a király által már szentesített zsinati

⁴⁸ A Pekár Gyulánál 1903-ban tartott megbeszélésről írta Ágoston Sándor. *Kalangya*, 9. évf. 11. sz. (1940. nov.) 480.

⁴⁹ A miniszterelnökségnél intézett akciók ismertetése. MOL K 26 ME 604. cs.1904 (1906-nál!) XVII. t., 9.

⁵⁰ Uo., 10.

⁵¹ *Hrvatstvo*, 1904. nov. 5.

⁵² A miniszterelnökség az ügyben számkódolt táviratban kérte a bán segítségét. MOL K 26 ME 794. cs. 3478. 1907 XVI. t. 212. asz.

⁵³ MOL K 26 ME 794. cs. 2943. 1909 XVI. t. 116. asz.

⁵⁴ Franjo Vrbanić a szábor 1907. márc. 14-i ülésén javasolta azt is, hogy a református teológiára ösztöndíjat csak Horvátországban érettségizett tanulók kapjanak, ezzel kívánta megakadályozni, hogy horvát pénzen magyarokat, vagy németeket képezzenek ki. *Budapesti Hírlap*, 1907. márc. 15.

határozatok kihirdetését is.⁵⁵ A horvát politikai szándékoknak megfelelően ez idő tájt bontakozott ki a Nikola Abaffy féle evangélikus elszakadási mozgalom⁵⁶ is, amelynek hatására Ó-Jankovácon,⁵⁷ és Mali Baštajon⁵⁸ német és cseh gyülekezeti tagok fordítottak hátat a magyar iskoláknak.

A retorziók sorában tán a legfájdalmasabb volt a kétnyelvű egyházi anyakönyvezés és a magyar bélyegző eltiltása.⁵⁹ (Hasonló erőszakot a magyar kivándoroltakat sem az Egyesült Államok, sem Románia bevándorlás-politikai gyakorlatában nem érte.) A legnagyobb példányszámú horvát napilap, az *Obzor* a vukovári református gyermekmenhelyet⁶⁰ támadta rendszeresen,⁶¹ azt az intézményt, amely már alapítása évében csaknem a tűz martaléka lett – gyűjtogatás miatt.⁶²

A református iskolahálózat működését azonban a horvát hatóságok a hivatalos ügymenetben is sikerrel blokkolták: az 1909-ben megszervezett imsovoseloi, šandorovaci, antunovaci és mali baštaji iskoláktól éveken át megtagadták a működési engedélyt,⁶³ s a brdjanit bezáratták.⁶⁴ Az események láttán Méryni Ádám mali baštaji lelkész arra a következtetésre jutott, hogy: „jogunkra, protestáns

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ A szlovák származású lelkész 1910-ben a sajtó útján propagált akciójához a báni kormánytól 20.000 K támogatást kapott. SZMŰ, 1910. febr. 13. Lásd még: Abaffy, Nikola: *Evangelici u Hrvatskoj*, Zagreb, 1906.

⁵⁷ Abaffy legalább is erre inspirálta őket. SZMŰ, 1909. júl. 25.

⁵⁸ MOL K 26 ME 794. cs. 4840. 1908 XVI. t. 51. asz.

⁵⁹ MOL K 26 ME 794. cs. 3552. 1907 XVI. t. 212. asz. és *Budapesti Hírlap*, 1907. aug. 2.

⁶⁰ A szeretetházat és a missziós központot Új-Banovciról telepítették át, mert a zömmel német lakosságú településen a magyar gyerekek nem tanultak meg horvátul, sőt majdhogynem elnémetesedtek. MOL K 26 ME 918. cs. 2612. 1910 XVI. t. 112. asz. A szerémi főispán, Hideghéty Imre felesége által biztosított bérhelyiségbe, majd Kelecsényi Zádor e célra felajánlott 2 holdas birtokára költöző intézményben a gyerekek kosárfonó háziipari tevékenységét is megszervezték. MOL K 26 ME 604. cs. 5503. és 5755. 1904 XVII. t. 903. asz.

⁶¹ *Obzor*, szept. 26., okt. 3., nov. 10., nov. 12., dec. 6.

⁶² *Budapesti Hírlap*, 1904. szept. 30.

⁶³ Antal Gábor 1909. dec. 11-én kelt levelében Wekerle Sándor miniszterelnöknek azt írta, hogy ez már a magyar állam tekintélyét csorbító sértés, különösen, ha szembeállítják vele a romániai és Egyesült Államok-beli gyakorlatot. MOL K 26 ME 794. cs. 6166. 1909 XVI. t. 116. asz.

⁶⁴ Ebben Makkay Mihály daruvári főszolgabíró is vétkes volt, ugyanis az iskola bejelentést nem a szokásos hivatali úton futtatta végig, hanem saját hatáskörében hagyta jóvá. Az éles sajtóvisszhang hatására azonban kénytelen volt szinte azonnal be is zárni az intézményt. Az eset után a járás horvát főszolgabírót kapott, pedig a horvátság relatíve alacsony és a magyarság jelentős aránya miatt ezt a tisztséget hagyományosan magyarok töltötték be. Makkay Pozsegába törtéző áthelyezését Khuen-Héderváry miniszterelnök sem tudta megakadályozni, mondván, hogy a magyarság gondját viselő főszolgabíró „kiszolgáltatta magát bűnbakként”, „ügyében tehát semmit sem lehet tenni”. MOL K 26 ME 855. cs. 2270. 1910 XVI. t. és 918. cs. 2398. 1910 XVI. t. 112. asz.

autonómiánkra a hatósági közegek gúnyos mosollyal kísérik törekvéseinket. – Mindenből látjuk, hogy minket, szegény bevándorolt magyarokat erőnek erejével el akarnak nyomni.”⁶⁵

Antal püspök türelmét veszítve immár Pavao Rauch bánt hibáztatta: „Alig lehet az ilyen eljárást másnak tekinteni, mint világos törvény ravasz és fondorlattal történő kijátszásának.” – írta Khuen-Héderváry miniszterelnöknek.⁶⁶ Miután a tanintézeteknek az új bán sem adott zöld utat,⁶⁷ Antal Gábor a miniszterelnökség ellenzésével sem törődve személyesen tiltakozott Zágrábban Tomašić bánnál.⁶⁸ A helyzet az imsovoselői⁶⁹ és antunovaci iskolák bezáratásával⁷⁰ azonban csak tovább romlott.

Tisza István, aki korábban a Dunántúli Egyházkerület főgondnoki tisztét is betöltötte, miniszterelnökként a helyzetet úgy értékelte: „Inkább legyen harc...”, de ez az elbánás tarthatatlan.⁷¹

Nyílt konfrontációra ugyan nem került sor, a katolikus egyház *kötelékéből* azonban egyre sűrűbb rajokban szakadtak ki a sovíniszta egyházpolitikából kiábrándult magyarok. Lacházán 1907-ben⁷², Marincin⁷³ és Ürögön⁷⁴ 1910-ben,

⁶⁵ MOL K 26 ME 918. cs. 1964. 1910 XVI. t. 112. asz. Az irat hátoldalára egyébként az a megjegyzés került, hogy az új horvát választási törvény elfogadásáig nem lehet lépni az ügyben.

⁶⁶ MOL K 26 ME 918. cs. 2646. 1910 XVI. t. 112. asz.

⁶⁷ MOL K 26 ME 918. cs. 6366. 1911 XVI. t. 126. asz.

⁶⁸ Személyes látogatása előtt a bánhoz írt levelében többek között ez állt: „Nagyméltóságod, mint Horvátország bánja és magyar zászlós úr emelkedjék arra a magaslatra, amit az 1888 okt. 31-i törvény szelleme megkövetel...” – A miniszterelnökségen ezzel szemben az a nézet uralkodott, hogy az akció egésze szempontjából kockázatos két tucat magyar és félszáz német és szlovák gyerek miatt más iskolakérések teljesítését veszélyeztetni, így a négy református iskola ügyében Antal püspökre bízták, érjen el annyit, amennyit a maga erejéből képes. MOL K 26 ME 918. cs.1106. 1911 XVI. t. 126. asz.

⁶⁹ MOL K 26 ME 918. cs. 6649. 1911 XVI. t. 126. asz.

⁷⁰ Itt a Pozsega megyei Antunovacról van szó. Szerényi Sándor lelkész és Spissák Henrik tanító Pejacevich bán azóta vissza nem vont 1905. V. 1. /520. sz. átiratának felmutatásával és a szülők iskolakérő nyilatkozatának másolataival igazolták az iskola megnyitását. (A szóváltás közepette felhozták azt is, hogy már korábban is sérelmezték a község részéről azt az eljárást, hogy a református egyház épületeiben cigányokat helyeztek el, miközben a községi iskolába kényszerült tanulók után községi pótdadót kellett fizetniük; nem beszélve a kárról, amely a betelepítés következtében épületeikben esett.) MOL K 26 ME 918. cs. 6601. 1911 XVI. t. 126. asz.

⁷¹ MOL K 26 ME 918. cs. 6649. 1911 XVI. t. 126. asz.

⁷² MOL K 26 ME 741. cs. 464. 1907 XVI. t. 1002. asz.

⁷³ A faluban a magyarok voltak többségben a horvátokkal szemben, a püspök mégsem engedélyezte, hogy minden második vasárnap magyar mise legyen, sőt a helyzet kiéleződése után a magyaroknak már beharangozni és gyertyát gyújtani is tilos volt a templomban. SZMŰ, 1910.jan. 23.; ill. Margitai József: i. m., 306–308.

⁷⁴ SZMŰ, 1910. nov. 27.

Dežanovacon⁷⁵ és Velika Pisanicán⁷⁶ indult kitérésí mozgalom. A horvát katolikus klérus részéről a magyar hívekre nehezedő nyomás oly mértékű volt, hogy még a református hitéletben is lenyomatokat hagyott. A Velika Pisanica-i és daruvári templomokban szokatlan szimbólumok és díszítő elemek formájában (mint kereszt, oltár, illetve kétnyelvű, felfestett igeidézetek). A superintendens – a megbékítés szellemében – mindezt kivételesen elfogadhatónak ítélte és jóváhagyta.⁷⁷

A világháború előestéjére a magyarellenes indulatok mégis elharapóztak,⁷⁸ ugyanakkor a protestáns magyar tankötelességek már mintegy 3/4-e saját (15) felekezeti tanodájában sajátíthatta el a magyar kultúra alap javait.⁷⁹

A háborús viszonyok között ezen intézményhálózat (s a Julián- és MÁV-iskolák) átmentésére lázas tervek születtek. A hatalomváltás utáni időkre készített „túlélési tervek” egyikét Ágoston Sándor eszéki lelkész jegyezte, aki nem csak a református iskolák tanfelügyelői tisztét látta el, de az Eszéki Magyar Társaskör alelnöke, a Szlavóniai Agrár Takarékpénztár felügyelő bizottságának tagja, egyzersmind a Szlavóniai Magyarok Nagy Képes Naptárának szerkesztője, s a Szlavóniai Magyar Újság állandó munkatársa is volt.⁸⁰ Wekerle Sándor miniszterelnöknek a következőket írta: „A jövő valószínűleg olyan fordulatot fog hozni, hogy az eszéki református egyháznak ... a jelentősége megnövekszik, mivel, mint egyház, létében megtámadhatatlan s a politikai változásoktól nem függ, s mint föltétlenül megbízható magyar intézmény talán egyetlen támpontja lesz az itteni magyar-akciónak.”⁸¹ A lelkész egy másik levelében – a magyar iskolák horvát

⁷⁵ Név szerint Mándlin Antal és a Török-család. SZMÚ, 1911. júl. 23.

⁷⁶ Margitai József: i. m. 212.

⁷⁷ Margitai szerint Velika Pisanicán a helybéli szerbek úgy nyugtázták a templomépítést, hogy az elkészült épület kiváló magtár lesz majd. Margitai József: i. m. 218–219.

⁷⁸ 1913 januárjában Csacsovits István Julián-tanítót egy kétméteres kihegyezett karóval akarták lakásában agyonszúrni, a következő hónapban pedig belöttek szobája ablakán; a helybéli magyarokat azzal fenyegették, hogy „vér fog folyni”. MOL K 26 ME 967. cs. 1201. és 1416. 1913 XVI. t. 1201. asz.

A Julián Egyesület is vizsgálatot folytatott Thaly Kálmán maradéki igazgató-tanító ellen, mivel az ürögi járási főnök följelentette, hogy 1913 decemberében indokolatlanul kérte fegyveres erő kirendelését egy nemzetiségi összetűzés alkalmával. A vizsgálat eredményéről nincs tudomásunk, de még egy túlbuzgó tanítóról is nehezen feltételezhető, hogy komolyabb indok nélkül táviratban kérjen segítséget közvetlenül az ország miniszterelnökétől, mint azt Thaly tette. MOL K 26 ME 967. cs. 830. 1913 XVI. t.

⁷⁹ MOL K 26 ME 873. cs. 5852. 1910 XXV./a. t. 3928. asz. Az összesen 1004 beiskolázottból 243 gyerek iratkozott be a nem engedélyezett antunovaci, Mali Baštaj-i, imsovoselei és sándorováci iskolákba. MOL K 26 ME 1085. cs. 1193. 1912 XXV./a. t. 37. asz.

⁸⁰ Ld.: Makkai Béla: i. m. 2003.

⁸¹ Egyúttal sürgette a MÁV birtokában lévő belvárosi ingatlan tulajdonjogának átruházását, s a tervbe vett templom mielőbbi megépítését Eszéken. MOL K 26 ME 1189. cs. 4693. 1918 XXXIV. t.

kézre kerülését kivédendő – a teljes oktatási infrastruktúra református egyházra íratása mellett érvelt.⁸²

A Monarchia széthullását követően a világforradalmat éltető Forradalmi Kormányzótanács a „túlhaladott” nemzetvédelmi programot 1919. április 17-i rendeletével beszüntette. Ezzel másfél évtized munkáját próbálta megsemmisíteni. Az akcióban összeérett szervezeti struktúra azonban egy ideig még ellenállt.⁸³ Az akciókra így mégsem az anyaország cserbenhagyása, hanem a délszláv utódállam győzedelmes nacionalizmusa mérte a végső csapást: amikor a horvát hatóságok sorra bezáratták a magyar iskolákat.⁸⁴ A báni kormány 1919. május 20-i leiratában felszólította a Belső-Somogyi Egyházmegye hitközségeit, hogy szakítsák meg kapcsolataikat az anyaországi főhatósággal, s új önálló egyházmegyét képezve egyesüljenek az Alsó-Baranya-Bács-Szlavóniai Egyházmegye elcsatolt részeivel.⁸⁵

A levita-tanítók elkeseredett utóvédharcairól és hanyattatásairól ugyancsak Ágoston Sándor tudósított;⁸⁶ egyúttal figyelmeztette a budapesti kormányzatot, hogy nem kerülhet napvilágra a tény, hogy a horvátországi magyar ingatlanvagyon nem a kisebbségi magyarság, hanem – önvédelemből – a magyar állam pénzén keletkezett; mert akkor a kárpótlás nélküli kisajátítás elkerülhetetlen.⁸⁷ Az egyházi vagyon nagy részének megszerzését célzó szerb fenyegetések hatására a lelkész még a III. ügyosztály vonatkozó iratanyagának megsemmisítését is megfontolásra ajánlotta.⁸⁸

⁸² Uo.

⁸³ Petri P.: i. m. 41–42.

⁸⁴ Petri P.: i. m. 42. Noha Milan Rojc osztályfőnök korábban háborítatlan további működést ígért, intézkedéseiket a kormányzat megerősítette: az 1919. július 31-én kiadott 24.790. sz. rendelet az 1904 és 1913 között létesített magyar iskolák mindegyikét az autonóm horvát népoktatási törvény 108. §-ával ellentétesnek ítélte, és felszámolta. MOL K 26 ME 1233. cs. 5702. 1919 XII. t. 5223. asz.

⁸⁵ A fúziót egy 1919. június 22-én tartott gyűlés ki is mondotta, a református egyház vezetésének azonban nem volt tudomása arról, hogy a nyilatkozathoz valójában mely misszióegyházai csatlakoztak. MOL K 26 ME 1209. cs. 4627. 1919 XII. t.

⁸⁶ Például a vukovári Ruzsás Lajos erőfeszítéseiről, aki a horvát és szerb fővárost is többször megjárta, hogy iskolaengedélyt szerezzen, de a hivatalos ígérettel a tarsolyában hazatérő tanító a református magyar tanintézet helyén már egy működő horvát iskolát talált. MOL K 26 ME 1209. cs. 6025. 1919 XII. t.

⁸⁷ A hely és a délszláv mentalitás ismeretében a lelkész igen valósnak ítélte a veszélyt, hogy mindent a szerbek majdan a Magyar Miniszterelnökség aktái alapján fogják a nemzetközi közvélemény elé tárni. Degenfeld József levél tisztázata Bethlen István kormányfőnek, 1920. júl. 16-i dátummal. Az irat idézte Ágostont, aki szerint „ezeknek [ti. a délszláv hatóságoknak] a kezei mindenüvé elérnek”. RZsL, 2. fond. 81. cs. 1614. 1920.

⁸⁸ Ágoston 1920. júl. 11-i levelében indoklásul az áll: „hogyan valahogy akta lopás ne történhessék”. Uo.

Ez esetben azonban aligha rekonstruálhattuk volna a Szlavóniai akciónak – ennek a fontos egyház- és nemzetpolitikai vállalkozásnak – a történetét, amelyben lelki gondozással és az anyanyelvi kultúra fenntartásával a református egyház prominensei áldozatos helytállással és példaadással⁸⁹ munkálkodtak a gyülekezet és magyarság megtartásán.

⁸⁹ Ebből a sorból is kiemelkedik Ágoston Sándor személye, aki az elszakított magyar reformátusok első püspöke lett a délszláv utódállamban, s a két világháború közötti korszakban legalább akkora odaadással szervezte híveinek egyházi és művelődési életét, mint a „magyar időkben”.

KURUCZ GYÖRGY

TUDÁSKÖZPONT, TUDÁSTERMELÉS ÉS TUDÁSÁRAMLÁS

*A göttingeni egyetem hatása a 18–19. század fordulójának
magyarországi agrárszakképzésére*

A 20. század utolsó harmadának alapvető tudománytörténeti fordulataként értelmezhető az a törekvés, mely az egyoldalú adatgyűjtésen alapuló, illetve domináns módon deskriptív módszertani megközelítést alkalmazó korábbi gyakorlat-hoz képest, a tudományos tudásközpontok működési és fogalmi rendszeréhez igazodó komplex tér- és időbeli kontextusok rekonstrukciójára, egy-egy kitüntetett tudástermelési központ hatásmechanizmusainak vizsgálatára, továbbá lehetőség szerinti modellálására helyezi a hangsúlyt. A globális értelmezési keretek tekintetében a tudásközpontok egyoldalú, lineáris hatásmechanizmusához képest az utóbbi időben már nem egyirányú interakciót tételeznek az alkalmazott eszköztár elemei. A problematika összetettségének érzékeltetéséhez elégséges utalunk arra a tényre, miszerint a német szakirodalomban is előszeretettel használják „Wissenstransfer” helyett a *circulation of knowledge* angol szakkifejezést, melynek a magyar nyelvű megfelelőként alkalmazott „tudásáramlás” konnotációja nem feltétlenül utal a reciprocitásra.¹

A nyugat-európai protestáns tudásközpontok magyarországi társadalom- és művelődéstörténeti hatását tekintve alapvető tételnek tekinthetjük, hogy a török kiűzését, illetve II. Rákóczi Ferenc szabadságharcát követően a Habsburg központi kormányzat rekatolizációs törekvéseinek következtében a nyugat-európai

¹ Vitatott, ám kétségkívül inspiratív hatású George Basalla diffúziós modellje: Basalla, G.: The Spread of Western Science, *Science*, 156. évfolyam, 1967/May, 616–622. A fogalmi rendszerek összevethetőségének problematikájához: Latour, B.-Woolgar, S.: *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*. London, Sage, 1979. A transzfer modell problematikájához, illetve kritikájához: Ash, M. G.: Wissens- und Wissenschaftstransfer. – Einführende Bemerkungen. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 29. évfolyam 2006/3, 181–189. A tudásközpont és a „periféria” viszonyához: Paty, .M.: A Comparative History of Modern Science and the Context of Dependency, *Science, Technology and Society. An International Journal Devoted to the Developing World*, 4. évfolyam 1999/2, 171–204. A tudásáramlás egy meghatározott, ám hangsúlyosan magyarországi viszonylatában ld.: Krász, L.: The Circulation of Medical Knowledge in Eighteenth-Century Hungary, *East Central Europe/L'Europe du Centre Est*, 40. évfolyam 2013/3, 268–295.

fejlődéshez képest a tudásáramlás korántsem működhetett olyan hatékonyan a 18. század első felében a Habsburg Birodalom magyar területein, mint ahogyan az intézményi és személyi kapcsolatrendszer előtörténete alapján elvárható és indokolt lett volna.² A magyarországi és erdélyi tudományos élet, különösen a természettudományok terén, egyértelműen lépéshátrányba került, s a látványos változás lehetősége csupán Mária Terézia (1740–1780) uralkodásának második felétől, a királynő németalföldi származású orvosa, tanácsosa Gerard van Swieten (1700–1772) tevékenységének hatására következett be. Bár a protestánsok külföldi egyetemjárását a kormányzat hosszú ideig igyekezett a teológiai tárgyú stúdiumok elvégzésére korlátozni, azonban mindinkább feltűnővé vált az a törekvés, hogy a magyarországi protestáns diákok a teológiai tanulmányok mellett már nem csak jogi, hanem közgazdasági (statisztikai), természettudományos, mindenképp orvosi tanulmányokat is folytattak. A 18. század második felétől a hagyományos németalföldi (Leyden, Utrecht, Franeker), svájci (Basel, Zürich, Genf) és felső-szászországi egyetemek mellett, melyek valóban hagyományos tudáscentrumokként értelmezhetők, a magyarországi és erdélyi hallgatók előszeretettel keresték fel a kor modern egyetemét, a II. György angol király és hannoveri választófejedelem által alapított göttingeni Georgia Augustát.³

A jelen tanulmány a rendelkezésre álló kereteknek megfelelően a Georgia Augustának – részben más tudományterületeken kifejtett hatását vizsgáló tanulmányok sorához kapcsolódva⁴ – a magyarországi agrárszakképzés területén

² Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002. 56–59., 148–151.

³ Futaky István: *Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*, Budapest, ELTE, Felsőoktatástörténeti Kiadványok, 2007. Az egyetemválasztás kérdéséhez további részletekkel: Szabó Miklós: Erdélyi diákok külföld egyetemjárása a XVI–XVIII. században, in Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, Kriterion Kiadó, 1980. 152–168. Az egyetem alapításának és 18. századi működésének legfontosabb vonásaihoz: Saada, A.: Die Universität Göttingen. Traditionen und Innovationen gelehrter Praktiken, in Bödeker, H. E. – Büttgen, P. – Espagne, M. (szerk.): *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. 23–46. A magyarországi hallgatók beiratkozásának vizsgálatához: Selle, G.: *Die Matrikel der Georg August Universität zu Göttingen 1734–1837*, Hildesheim–Leipzig, Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hannover, Oldenburg, Braunschweig, Schaumburg-Lippe, und Bremen 1937.

⁴ Balogh Piroska: Heyne és Schedius Lajos. A tudományos interakció modellje a göttingeni paradigmában. in Gurka Dezső (szerk.): *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*, Budapest. Gondolat Kiadó, 2010. 127–140., Krász Lilla: „Bibliothekmedizin” kontra „Göttinger Medizin”. Magyarországi és erdélyi diákok a göttingeni orvosi fakultáson a 18. században, in Gurka Dezső (szerk.): *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*, Budapest. Gondolat Kiadó, 2010. 161–173.

rekonstruálható hatását, a tényleges tudásáramlást befolyásoló szerepét kívánja felvázolni. Vizsgálatunkat egyértelműen indokolja, hogy a 18. század legutolsó évtizedében a modern közgazdasági és agrárgazdasági ismeretek recepciója és transzferei tekintetében is változás figyelhető meg Magyarországon, ami egyértelmű összefüggést mutat a felvilágosult köznemesi és főnemesi kezdeményezésre elhatározott rendszeres diétai bizottsági munkálatok előkészítésével, illetve a modern magyar közgazdasági irodalom megalapozását jelentő írások közreadásával, mindenekelőtt a szintén Göttingenben tanult Berzeviczy Gergely munkásságának köszönhetően.⁵

Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy ez a jelenség aligha tulajdonítható a hosszú háborús konfliktusban lekötött Habsburg központi kormányzat kezdeményezésének, hanem egy olyan egyedi, a szakoktatás magalapozását és a modern agrárgazdasági elvek közvetítését célzó intézményalapításhoz köthető, mely mind a recepció, mind pedig a modern tudásáramlás tekintetében meghatározó jelentőségűnek bizonyult. A fentiekben ismertetett problematikából következően vizsgálódásunk egyidejűleg törekszik intézménytörténeti sajátosságok, illetve mindettől elválaszthatatlanul a szellemi feltételrendszer, vagyis a tényleges tudásáramlás személyi, instrumentális, materiális hátterének bemutatására. Nem elhanyagolható mozzanat ugyanis, hogy a gróf Festetics György (1755–1819) által 1797-ben Keszthelyen alapított felsőfokú mezőgazdasági tanintézet, a Georgikon fennállásának első két évtizedében három olyan tanár játszott kiemelkedő szerepet, akik maguk is évekig tanultak nyugat-európai protestáns egyetemeken.⁶ S bár eredetileg teológiai tanulmányokat folytattak, hazatérésüket követően elsősorban mezőgazdasági szakíróként, gyakorlati szakemberként, a keszthelyi tanintézet, vagyis Festetics György alkalmazottaiként váltak ismertté. Az elemzés az említett tanárok működésének köszönhetően körvonalazódó oktatási keretekre, a recepciók közege, a külföldi kapcsolati hálóra éppúgy ki kell,

⁵ A kereskedelmi bizottság kiemelkedő felkészültségű tagjának, a horvát köznemes Skerlecz Miklós (1731–1799) munkájának magyar nyelvű kiadását ld: Berényi Pál: *Skerlecz Miklós báró művei*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadó vállalata, 1914. Berzeviczy munkásságához és életrajzához: Gaal Jenő: *Közgazdaságunk a Széchenyi előtti korszakban, Berzeviczy Gergely élete és művei*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1909., H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. A korszak közgondolkodásának áttekintéséhez: Fried István: II. József, a jozefinisták és reformerek. (Vázlat a XVIII. század végének magyar közgondolkodásáról), *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1979. 563–592. A korszak általános történeti hátteréhez: H. Balázs, É.: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800*, Budapest, Central European University Press, 1997.

⁶ Az alapító életének monografikus feldolgozásához átfogó bibliográfiával: Kurucz György *Keszthely grófja. Festetics György*, Budapest, Corvina Kiadó, 2013.

hogy térjen, mint a konkrét gyakorlati, oktatói tevékenység főbb jellemzőire, szakírói tevékenységükre.

SZINTÉZIS, IDEÁL, SZEMÉLYI FELTÉTELRENDSZER

A kérdésre, hogy vajon miért keresték fel előszeretettel magyar hallgatók a göttingeni Georgia Augustát a korszakban, a válasz mindenképpen abban a tényben keresendő, hogy az intézmény kezdettől fogva egy különleges tudománypolitikai elképzelés gyakorlati megvalósításának színteréül szolgált. Az egyetem hírnevét ugyanis a természettudományi fakultások alapozták meg, aminek következtében Göttingent egyre inkább az empirikus, analitikus természettudományi kutatások európai központjaként tartották számon. Az oktatott tantárgyak, illetve a stúdiumok rendszerének sajátos szintézise révén az elmélet és gyakorlat egységének megteremtésére törekedtek, így a történettudomány esetében például a filozófiai megalapozottságú történeti-filológiai képzést matematikai és természettudományi tárgyak oktatásával egészítették ki.⁷ Az oktatás és a kutatás egységének megvalósítása érdekében az egyetemi képzést laboratóriumok, gyűjtemények, önálló botanikus kert, az orvosi képzés esetében klinikák, *Theatrum Anatomicum*, továbbá minden tudományterületet felölelő, páratlanul gazdag könyvtár segítette. A professzorok és a hallgatók ráadásul nem elkülönülve, hanem közösségekben éltek. Az egyetem működésének, külföldi elismertségének egyértelmű biztosítékát jelentette, hogy az intézmény életére komoly hatást gyakorló hannoveri választófejedelemségi tanácsos, Gerlach Adolph von Münchhausen (1688–1770) elve, vagyis a *libertas conscientiae und die Toleranz* tényleges tartalmat nyert az oktatói, kutatói munka során.⁸

Nem elhanyagolható adalék, hogy a professzorok teljes anyagi függetlenséget élveztek, ugyanakkor nem különültek el az egyetemi hallgatóktól. Igen gyakran egy-egy professzor házában számos hallgató lakott, magánórákat vehettek, tanulmányaik során gazdag kurzuskínálatból válogathattak, ráadásul a szaktár-

⁷ Az egyetem kiemelkedő tanárainak és munkásságának áttekintéséhez: Arndt, K. – Gottschalk, G. – Smend, R. (szerk.): *Göttinger Gelehrte. Die Akademie der Wissenschaften zu Göttingen in Bildnissen und Würdigungen 1751–2001*. 1-2. kötet, Göttingen, Wallstein Verlag, 2001.

⁸ A problematika átfogó, kontextualizált elemzéséhez: Hammerstein, N.: *Universitäten*, in Hammerstein, N. – Herrmann, U. (szerk.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800*. 2. kötet, München, Verlag C. H. Beck, 2005. 369–400., Porter, R.: *Die wissenschaftliche Revolution und die Universitäten*, in Rüegg, W. (szerk.): *Geschichte der Universität in Europa von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800)*, 2. kötet, München, Verlag C. H. Beck, 1996. 425–450.

gyakon kívül különböző nyelvoktatásban is részesülhettek.⁹ Az anyai ágon soproni evangélikus polgárcsaládból származó későbbi georgikoni professzor, Asbóth János (1768–1823)¹⁰ családjának köszönhetően szintén Göttingenben tanulmányokat folytató Kis János (1770–1846) évtizedekkel később papírra vett visszaemlékezéseiben igen szemléletesen érzékelteti az egyetem különleges voltát: „Minden egyéb tudományos intézetek és készülékek mellett, melyek jól rendelt egyetemhez megkívántatnak, Göttingát egy jeles könyvtár is ékesíti, mely mintegy háromszázezer kötet könyvet, és ötezer kéziratot foglalván magában, a tudósok vélekedése szerint, kivált az új literatúrára nézve, egész Németországban s talán egész Európában is leggazdagabb volt... A sok jeles tanító az ifjúságban nagyon szembetűnő tanulási vetélkedést támaszta. Ez az által sem kevésbé mózdítottatott elő, hogy esztendőnkint mind a négy tudományos kar az angol király költségén a tanulók számára egy-egy pályakérdést szokott feltenni, melyeknél a jutalom mindenik karban huszonhat arany nehézségű arany emlékpénzből állott.”¹¹

A tudományos szintézis gyakorlatának jellege és magyarországi hatása, vagyis konkrétan a magyarországi hallgatók és a professzori kar közötti viszony, különös tekintettel arra a sajátosságra, hogy adott esetben teológus hallgatók mely természettudományi területeken működő tanárok kurzusait is hallgatták, több forrás alapján is rekonstruálható. Aligha kétséges, hogy közvetett módon a kapcsolatok egy része az egyes professzorok hallgatói listáin szereplő nevek alapján határozható meg. Példaként említhetjük mindenekelőtt Georg Christoph Lichtenberg (1742–1799) fizikust, matematikust, akit a „magyarok barátjaként” tartottak számon.¹² Nem elhanyagolható forrásnak tekinthető viszont az a személyesebb viszonyra következtetni engedő gyakorlat, miszerint a külföldön tanuló diákok tanulmányi idejük alatt vagy annak végeztével egyes tanáraikat emlékkönyveikbe történő bejegyzésekre is felkérték. Ebből a szempontból tehát valóban különleges jelentőséggel bír az egykori késmárki evangélikus líceum könyvtára, melynek kéziratgyűjteményében többek között megtalálható Asbóth János Göttingenben töltött időszakának végén keletkezett *Liber Amicorum*,

⁹ A göttingeni egyetemi oktatás mindennapi gyakorlatához további részletekkel: H. Balázs É.: *Berzeviczy Gergely* i. m. 90–92.

¹⁰ Asbóth életéről, munkásságáról részletes áttekintéssel: Kurucz György: Göttingentől Keszthelyig: Asbóth János (1768–1823) tanári és uradalmi tiszti tevékenysége, 1801–1818, *Századok*, 147. évfolyam, 2013/4. 1031–1060.

¹¹ *Kis János superintendens' Emlékezései életéből*. Maga által feljegyezve. Első közlemény, Sopron, 1845, 101–102.

¹² Futaky I.: i. m. 38.

melyben szinte valamennyi neves professzortól bejegyzést találunk.¹³ Asbóth későbbi georgikoni tanári tevékenységének külföldi elismerésére, illetve a Göttingeni Tudós Társaság tagjává választására aligha kerülhetett volna sor, ha felkészültségéről, tanulmányairól a személyes ismeretség, a tényleges tanár és hallgató viszony hiányában nincsenek meggyőződve. A *Liber Amicorum*ban szereplő illusztris személyek sorában ott található többek között a korábban említett Lichtenberg, Johann Friedrich Gmelin (1748–1804) a kísérleti kémia professzora, August Ludwig Schlözer (1735–1809) a statisztikai, matematikai módszertanával számos magyar hallgatójára nagy hatást gyakorló történész, de bejegyzést olvashatunk Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840) orvosprofesszor és természettudós, Christian Gottlieb Heyne (1729–1812) klasszika filológus, Johann Gottfried Eichhorn (1752–1827) a héber és a keleti nyelvek tanára, valamint Johann Georg Feder (1740–1821) filozófus tollából is.¹⁴

Göttingennek egyedi tudásközpontként értelmezése, s a közvetlen transzfer modellértelmezések problematikájához, illetve az ideál recepciójának több szintű elemzéséhez, a keszthelyi agrárszakoktatás személyi és instrumentális feltételrendszerének vizsgálata közvetlenül is adalékokkal szolgálhat. Amikor a nyugat-európai tanulmányi háttérrel, illetve németalföldi, angliai tapasztalatokkal rendelkező Pethe Ferenc (1763–1832)¹⁵, a Georgikon első professzora az intézmény alapítását követő negyedik évben távozott Keszthelyről, a Directio, vagyis a keszthelyi központi birtokigazgatás iratanyaga szerint a meghirdetett állásra többen is jelentkeztek. A kizárólag német protestáns egyetemeken tanulmányokat folytatott pályázók zömmel Göttingenben tanultak, s fontosnak tartották jelezni, hogy melyik jelentősebb professzor óráit látogatták. Az sem elhanyagolható tény, hogy a Georgikon tanári állása iránt érdeklődők abszolút többsége evangélikus vallású, s ez mindenképpen arra vall, hogy a hazai evangélikus peregrináció tisztában volt műveltsége értékével, a göttingeni évek jelentőségével. Nem érdektelen, hogy Németh László győri evangélikus gimnáziumi tanár, aki egyébként Asbóth János egyik hűgát vette el,¹⁶ 1800. október 12-én kelt levelében szintén jelentkezett az álláshirdetésre. Németh levelében a gyakorlati és

¹³ A Késmárki Evangélikus Líceum Könyvtára, MS 724. Az emlékkönyv különböző ornamentikájú, előnyomott lapokat tartalmaz, pl. virágfüzérrel keretbe foglalt klasszikus oszlopdarab, szarkofág, stb. Egyedi megrendelésre vall, hogy az első lapon a következő nyomtatott szöveg olvasható: „Dem gütigen Wohlwollen und Andenken emphielt sich bei seiner Entfernung von ergebenst Johann Ásbóth.”

¹⁴ Arndt, K – Gottschalk, G. – Smend, R.: i. m. 1. kötet. 28., 32., 58., 62., 92., 104.

¹⁵ Pethe életének monografikus feldolgozása: Süle Sándor: *Kisszántói Pethe Ferenc*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.

¹⁶ Evangélikus Országos Levéltár, V. 183. fol. 83v, 87v.

elméleti ismereteinek exponálása egymástól elválaszthatatlanul, mintegy szintetizáló felfogásban jelenik meg, hangsúlyozva, hogy miközben gazdálkodási gyakorlatot édesapja rábaközi birtokán, „... theoretice pedig a Göttingai Univerzitasban Beckmann Professor urtól, kitől mindaz által mivel akkor szükségesnek nem tartottam bizonyosságtevő levelet nem hoztam”, szerzett.¹⁷ Mindez azért is figyelemre méltó, mert Johann Beckmann (1739–1811) egyrészt egyetemi előadásai révén, másrészt műveivel, illetve mezőgazdasági, élelmiszertechnológiai, közgazdasági tárgyú kiadványok szerkesztésével jelentős szerepet vállalt a racionális gazdálkodási elveknek a német fejedelemségek, illetve a Habsburg Birodalom országai felé történő közvetítésében.¹⁸ Némethnek ez a megjegyzése bizonyára felkeltette Festetics érdeklődését, hiszen a Georgikon alapítója pontosan Beckmann *Grundsätze der teutschen Landwirtschaft* című 1769-től Göttingenben megjelent többkötetes tankönyvének Pethe Ferenc által történő lefordításával és átdolgozásával kívánt egységes tankönyvet biztosítani keszthelyi tanintézete számára.¹⁹

Aligha tekinthető véletlennek, s egyértelműen Festetics átgondolt könyvtárgyarapító elképzelésének tulajdonítható, hogy bécsi, pesti és lipcsei könyvkereskedők révén Beckmann számos művét beszerezett a keszthelyi szakkönyvtári gyűjteménye számára.²⁰ Ugyanígy a *Georgia Augusta* tudástermelésének magyarországi recepciójaként értelmezhető, hogy Festetics György Blumenbach természethistóriai kézikönyvét és orvostudományi sorozatát is beszerezte a könyvtára számára. Megjegyzendő, hogy amikor a gróf örököse, Festetics László (1785–1846) hosszabb tanulmányutat tett a német fejedelemségekben, 1803-ban személyesen is felkereste Blumenbachot, továbbá Heyne és Schlözer göttingeni professzorokat.²¹

A göttingeni tanulmányok presztízserértékét jelzi, hogy Némethhez hasonlóan Mathias Rombauer (?-?), aki Körmöcbányáról írt a meghirdetett állás ügyében, szintén azt hozta fel érvként a professzori állásra való alkalmassága mellett, hogy 1781 és 1784 között Johann Beckmann óráit látogatta. A pályázó ráadásul igen

¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Magyar Országos Levéltár (MOL) Festetics Levéltár (Lt) P 279 22. d. fol. 384–385. Németh László 1791. okt. 14-én joghallgatóként iratkozott be, míg Kis János ugyanezen a napon lett a teológiai fakultás hallgatója. *Selle, G.*: i. m. 332.

¹⁸ Arndt, K – Gottschalk, G. – Smend, R.: i. m. 1. kötet, 54–55.

¹⁹ MNL (MOL) Festetics Lt P 279 20. d. fol. 80.

²⁰ Az egyik figyelemre méltó sorozat: Beckmann, J.: *Beyträge zur Oekonomie, Technologie, Polizey- und Cameralwissenschaft*. Theil 1–12. Göttingen, 1779–1791. Beckmann *Physikalische ökonomische Bibliothek* c. 1799-ben Göttingenben megjelent sorozatának huszadik kötetét 1800. jún. 24-én vette állományba a könyvtáros. MNL (MOL) Festetics Lt P 279 21. d. fol. 346.

²¹ Blumenbach, J. F.: *Handbuch der Naturgeschichte*. Göttingen, Bey Johann Heinrich Dieterich, 1803., Kurucz Gy.: *Keszthely grófja*. i. m.

komoly ajánlással rendelkezett, hiszen Bossányi bárónő, vagyis anyai ágon Festetics György nagynénje, Kisselmecről a grófhhoz intézett 1800. november 13-i levelében határozottan támogatta.²² A pályázók számbavétele alapján mindenképpen feltűnik, hogy valamennyien német felsőoktatási intézményben folytattak tanulmányokat, s valamennyien protestánsok. Bár nem Göttingenben járt egyetemre, de külföldi tanulmányainak hangsúlyozása révén bízott az állás elnyerésében egy másik jelentkező, a harmincnégy éves, soproni származású Johann Rudolf Waltersdorfer (?-?). 1800. október 8-án kelt német nyelvű levele szerint ügyvédi képesítéssel rendelkezett, s 1781–1783 között a Kőszegi Királyi Táblánál szolgált. További tapasztalatokat gróf Batthyány Fülöp uradalmi fiskálisa mellett gyűjtött, s 1786-ban Jenába ment, majd az egyetemen filozófiai doktorátust és *Magister Artium* fokozatot szerzett. A fakultás privátdocensként alkalmazta, de testvére hívására visszament Sopronba, s az evangélikus líceum tanára lett.²³

Jóllehet a Directio iratanyagában nem található semmilyen utasítás Festetics György tényleges döntéséről, 1800. november 15-én Késmárkról keltezett levelében Asbóth János azonban már úgy írt a Directio vezetőjének, vagyis Piesztvánszky Ignácnak (?-?), mint aki Keszthelyről határozott ígéretet kapott: „Könnyen képzelheti magának a Tekintetes Úr, minémű külömbféle érzésekkel fogadtam a Tekintetes Úr 31. Oct. indultt, s 12 Nov. itt meg érkezett kegyes levelét, de ezen érzések között még-is fő-helyet foglalt magának az az egyenes és hálaadó szívből származott öröm, mellyet a Tekintetes Úr és a többi Directióbéli előttem még esmeretlen érdemes Urak hozzám mutatott bizodalnok bennem gerjesztett, a-mellyre is, akar mi vége legyen a Georgikoni üres Hivatal után való iparkodásomnak, magamat érdemessé tenni valamint mindenkor igyekezni fogok, szintugy amazért a Tekintetes Directiónak szüntelen kötelesse maradok.”²⁴

Mint azt korábban jeleztük, a Georgikon kezdeti időszakában, a tangazdasági gyakorlatra épülő oktatás megalapozása Pethe Ferenc, a Debreceni Református Kollégium egykori diákjának nevéhez fűződött. Pethe előbb Utrechtben tanult teológiát, majd a *Stipendium Bernardinum* révén hosszabb tanulmányutat tett Angliában, Franciaországban, s 1795 és 1797 között Bécsben az első magyar nyelvű mezőgazdasági folyóirat szerkesztőjeként vált ismertté.²⁵ Nem mellékes,

²² MNL (MOL) Festetics Lt P 279 22. d. fol. 163–165, 168.

²³ MNL (MOL) P 279 22. d. fol. 388–389.

²⁴ MNL (MOL) P 279 22. d. fol. 226.

²⁵ A lap részletes elemzéséhez lásd: Kurucz György: Pethe Ferenc az első magyar agrárszaklap élén. *Agrártörténeti Szemle* 28. évfolyam, 1986/1-2, 34–55.

hogy a szerkesztői beköszöntő írásában Pethe a gazdagság és a közösség szolgálatának viszonyát állítja előtérbe. Gondolatmenete szerint, melyet a nyugat-európai protestáns országokban látott fejlettebb társadalmi, gazdasági állapotokról szerzett tapasztalatai befolyásolhattak, a materiális gazdagság soha nem lehet öncélú. Az általa is egyértelműen megfogalmazott jelszó, miszerint „gazdagodjatok meg, hogy boldogul élhessetek” egyfajta cselekvési programként jelenik meg lapjában. A jólét nem egyszerűen a fogyasztói szempontú értelmezési keretek közt létezik számára, hanem a nagyobb közösség, az ország felemelkedésének eszközeként nyer létjogosultságot.

A fenti elvek gyakorlati érvényesítése kétség kívül tetten érhető Festetics szakoktatási intézményének létrehozását célzó motivációjában, de nem szorul különösebb magyarázatra annak a ténynek a jelentősége sem, hogy Asbóth, az egykori göttingeni diák az 1810-es években már nem csak tanárként tevékenykedett, hanem a Directio vezetőjeként a keszthelyi gróf valamennyi uradalmának termelését is felügyelte, illetve a francia háborúk nyomán fellépő konjunkturális változásokkal összefüggésben az ausztriai piacokon történő értékesítésben is közreműködött.²⁶ Ugyanezen időszakban, vagyis az 1810-es évek közepén lett Festetics György alkalmazottja Rumy Károly György (1780–1847), Asbóth korábbi késmárki diákja, aki kezdetben maga is a göttingeni egyetemen tanult teológiát, s három éven át szintén gyakorlati gazdálkodási ismereteket oktatott a Georgikonban. Rumy gazdasági szakírói és tanári tevékenysége ez idáig elkerülte a korszak kutatóinak figyelmét, jóllehet ő volt az, aki egy másik egykori göttingeni diák, Berzeviczy Gergelynek a parasztság állapotáról írt éles társadalomkritikai latin nyelvű munkájának, a *De conditione et indole rusticorum*nak egy példányát eljuttatta Göttingenbe.²⁷

SZAKKÉPZÉS ÉS INTÉZMÉNYI HÁTTER

Az 1797 nyarán megnyíló Georgikon idővel többféle szakképzési szintet képviselő iskolát foglalt magába, melyek közül a legfontosabb volt az ún. főpraktikánsoknak felsőfokú mezőgazdasági szakképzést nyújtó „tudományos gazdasági iskola.” A képzés ideje három tanévig tartott, s az egyes tanévek november

²⁶ Az adott időszak gazdálkodásának áttekintéséhez lásd: Csíte András: Egy presztízszorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics uradalom, in Kapiller Imre (szerk.): *Zalai Gyűjtemény 34.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1993, 77–114.

²⁷ Fried István: Adatok Rumy Károly György sajtó- és kiadvány-vállalkozásainak történetéhez, *Magyar Könyvszemle* 95. évfolyam 1979/3, 288–297.

elején kezdődtek. A trimeszterekre osztott tanévek szeptember végén fejeződtek be, melyek során a trimeszterek lezárásaképpen a hallgatóknak elméleti és gyakorlati vizsgát kellett tenniük. Az első tanterv Pethe Ferenc munkájának is köszönhetően már 1797/98-ban körvonalazódott.²⁸ A különböző tantárgyakat három csoportra osztották, s ennek alapján volt egy általános mezőgazdasági (rustica), matematikai és technológiai, valamint állatgyógyászati csoport.²⁹ Az elsőévesek az első trimeszterben növénytermesztést, kert-, rét-, szőlő- és erdőművelést tanultak. A második évben az ezekhez fűződő „mesterségek és azokkal való belső gazdálkodás” ismereteit sajátíthatták el, míg a harmadik évben birtokigazgatási, jogi ismereteket oktattak. Ez utóbbiak három tantárgyat foglaltak magukban: 1. „A felséges fejedelem gazdaságot érdeklő rendelkezései”; 2. „Helységek igazgatása”; 3. „Az uraság tisztjeihez való útmutatásai.” A gyakorlati ismeretek tanulása során a hallgatók részletes képzést kaptak még építészetből, a gazdasági épületek elkészítésének technikai kivitelezéséből, valamint igen nagy súlyt fektettek az alkalmazott matematikai, számviteli, és geometriai ismeretek oktatására is. A főpraktikánsoknak egyúttal megfelelő rajztudásra is szert kellett tenniük, amit a fennmaradt vizsgarajzok bizonyítanak.³⁰

Az 1803. augusztus 28-án kelt vizsgaterv szerint a hallgatók az egyes tárgyakból két napon keresztül adtak számot ismereteikről. Az első nap reggel fél nyolc órai kezdettel „oekonomiából” három grófi ösztöndíjas vizsgázott, míg a következő órában a többi külső főpraktikáns. Ezt követően ismét három ösztöndíjas következett, ezúttal geometriából vizsgáztak egy órán keresztül. Némi szünet után, háromnegyed tizenegyől délután fél egyig botanikából tettek vizsgát a hallgatók. Az újabb vizsgák kettőkor kezdődtek, méghozzá „hydrotechnikából”, három óra után pedig technológiából. A második napon matematikából, illetve gazdasági számvitelből vizsgáztak a főpraktikánsok, továbbá az 1790-es évek elején a Directio megszervezője és első igazgatója, Nagyváthy János (1755–1819) által összeállított gazdasági instrukcióban foglalt gyakorlati kérdések következtek.³¹ Fontos megemlíteni, hogy a kéziratos formában közreadott, alapkövetel-

²⁸ Karl Bulla jelentése a Directióhoz 1797. szeptember 6-án kelt. MNL (MOL) Fesztetics Lt. P 283 13. d. fol. 82–86.

²⁹ MNL (MOL) Fesztetics Lt. P 283 13. d. fol. 89–91.

³⁰ MNL (MOL) Fesztetics Lt. P 383 4. d. (nincs folio), országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Fol. Germ. 1460. fol. 2-3., Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattár. II, 1077.

³¹ Lukács Gábor: Nagyváthy, a Fesztetics-birtok tudós „Directora”, in Lukács Gábor – Kocsondi József (szerk.): *Nagyváthy János emlékkönyv, Georgikon Kiskönyvtár 34*, Keszthely, Pannon Egyetem Georgikon Kar, 2007. 85–122., MNL (MOL) Fesztetics Lt. P 279 35. d. fol. 601–602v. Kurucz Gy.: *Keszthely grófja* i.m. 146–147.

ményeket tartalmazó jegyzetek eredeti változatát maga a gróf is végigolvasta, s aláírásával hitelesítette.³²

Asbóth János, aki uradalmi tisztként és georgikoni tanárként egyaránt jelentős hatással volt az iskola életére, 1806-ban újabb tantervet készített. Továbbra is megmaradt a hármas felosztás, a „Gazdaságbeli tárgyak”, „A mathézishez tartozó tárgyak”, valamint a „Historia Naturalis és veterináriabeli tárgyak” tekintetében. Változást jelentett viszont, hogy a második tantárgycsoportban hangsúlyosan megjelent a hidraulika és hydrotechnika, illetve a harmadik csoportban a kémia és a gyógyászati ismeretek oktatása is. Az egyes tantárgyakra napi egy, azaz heti hat óra jutott, s összesen 18 elméleti órát tartottak hetente.³³ Ez a tantárgyi felosztás 1823-ig volt érvényben, s amint a fennmaradt bizonyítványok tanúsítják, csupán a gyűjtőtárgyak, azaz gazdálkodás, matézis stb. eredményeit tüntették fel trimeszterekre lebontva. A bizonyítvány tartalmazta még a hallgató gyakorlati teljesítményét, erkölcsi, vagyis magatartásbeli, valamint szorgalmi megítélését. A tantárgyakban tükröződő szakterületek köre nem nagyon változott a későbbiekben. A bizonyítványokban viszont az összefoglaló tantárgycsoportok, azaz pl. a „rustica” elnevezés helyett feltüntették az ennek keretén belül oktatott különböző agrárgazdasági, növénytermesztési stb. tárgyakat. Az 1821/22-es tanévtől kezdve viszont az előbbi tantárgyi felosztás rendszere nyelvoktatással is bővült. Lodovico Angelis francia, angol, és olasz nyelvet is tanított a hallgatóknak.³⁴ Ennek hátterében az állt, hogy apja korábbi szakoktatási elgondolásainak megfelelően Festetics László gróf (1785–1846), többször is tanulmányutakra küldte a tanárokat, tehetségesebb tiszteteket, hallgatókat. Az intézmény későbbi igazgatója (archon), Gerics Pál (1792–1868) például 1820 márciusától Festetics László megbízásából több éves tanulmányutat tett a német fejedelemségekben, Hollandiában, Angliában, és Franciaországban³⁵

A növénytermesztés és állattenyésztés tekintetében is angliai, németalföldi mintákat igyekeztek követni, s a tanárok egyöntetűen az intenzív talajművelés, a rendszeres talajerő pótlás, valamint a rendszeres növényvédelem, a gyomir-

³² OSZK Quart. Hung. 3714, 8708

³³ OSZK Quart. Germ. 1240 fol. 6–6v., OSZK Fol. Germ. 1460 fol. 1-2.

³⁴ MNL (MOL) Festetics Lt. P 383 4. d. (nincs folio)

³⁵ Kurucz György: Tanulmányúton Nyugat-Európában: Gerics Pál georgikoni tanár angliai levelei gróf Festetics Lászlóhoz. *Agrártörténeti Szemle* 39. évfolyam 1997/3–4. 655–724., Uő: Válogatás Gerics Pál georgikoni tanár nyugat-európai jelentéseiből és leveleiből. *Fons* 13. évfolyam 2006/2. 245–296.

tás szükségességét közvetítették előadásaikban.³⁶ A meszezéssel, márgázással történő talajjavítás, az alagszövezés, a magyar éghajlati és talajadottságokhoz szabott vetésforgók kialakítása, a tangazdaság juhászata, az alapvető állategészségügyi ismeretek oktatása, stb. mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy a Georgikonból kikerülő hallgatók a magasabb színvonalú nyugat-európai agrotechnika ismerőivé, magyarországi terjesztőivé válhattak. Ezen túlmenően a hazai tradicionális gazdálkodási keretek kritikájával is szembesülhettek a hallgatók. Asbóth János többek között Beckmann hatására is részletesen foglalkozott az ugar hasznosításának problémájával, illetve megszüntetésének szükségességével.³⁷ Nem mellékes ugyanakkor, hogy Festetics György támogatta, sőt elvárta, hogy a Georgikon tanárai valóban építsenek a legkorszerűbb szakirodalommal rendelkező könyvtárára, melyben a német nyelvű termesztéstechnikai, állattenyésztési, agrárgazdasági, stb. szakkönyvek mellett a korszak angol közgazdasági, agrotechnikai szakirodalmának különleges gyűjteményét is létrehozta.³⁸ Erre utal Asbóthnak egy 1801. november 29-én Festeticshez intézett levele is, melyben így ír: „Gazdaságbéli tanításaimnak tökéletesebb ki-dolgozására alázatossan kérem Méltóságodat, méltóztasson könyvestárjából újabban következő tudós munkákat számomra ki adatni.”³⁹ A Directióhoz intézett 1803. január 2-i feljegyzésében szintén hasonló kérést fogalmazott meg: „... gazdaságbeli tanításaimnak kipallérozására, s kivált az ezen esztendőben meghatározott öt tárgyaknak tökéletesebb kidolgozására netalántán még szükséges könyveket a M[éltóságos]. Uraságbéli gazdag könyvtárából magamnak kikérhessem.”⁴⁰

A Directio és a georgikoni tangazdaságot irányító tanárok viszonya azonban távolról sem volt ideális. Pethéhez, Asbóthhoz képest a Director, vagyis Piestyánszky Ignác nem rendelkezett olyan széles körű műveltséggel, előképzettséggel, külföldi tapasztalattal, mint ők, s az 1800-as évek elején ez mindenképpen rányomta bélyegét az intézmény működésére.⁴¹ Nem mellékes azonban, hogy

³⁶ Lásd pl. Asbóth 1809. augusztus 30-án kelt részletes rendelkezését a márgával kevert trágya használatáról, továbbá az intenzív növényápolásról: MNL MOL Festetics Lt. P 283 3. d. fol. 104-104v.

³⁷ MNL (MOL) Festetics Lt. P 283 3. d. fol. 137v., 196. Asbóth az utasításaihoz felhasználta még a Bécsi Egyetem tanára, Leopold Trautmann könyvét: *Versuch einer wissenschaftlichen Anleitung zum Studium der Landwirtschaftslehre*. 1-2. kötet, Wien, Camesina, 1814-16.

³⁸ Kurucz György: Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában. *Magyar Könyvszemle* 106. évfolyam 1990/1-2. 32-44.

³⁹ MNL (MOL) P 279 27. d. fol. 662.

⁴⁰ MNL MOL P 279 32. d. fol. 9. Csapó Imre titkár jelentése szerint 1803 végén Asbóth angol szerzők munkáit kölcsönözte ki a gróf könyvtárából. MNL MOL P 279 36. d. fol. 596-597. Kurucz Gy.: *Keszthely grófja* i.m. 198-211.

⁴¹ MNL (MOL) Festetics Lt P 279 21. d. fol. 274v

Asbóth megbecsülését, szakértelmét ekkoriban aligha kérdőjelezhette meg a Directio vagy a éppen a tisztikar bármelyik tagja, hiszen éppen egykori egyetemének professzora, Wrisberg 1801. november 8-án kelt előterjesztése nyomán a Göttingeni Tudós Társaság levelező tagjává választották, s erről természetesen Festeticset is értesítették.⁴² Az egykori göttingeni hallgató rangos elismerése tehát Festetics számára is kellő megerősítéssel szolgálhatott alkalmazottja képességeit illetően, s a keszthelyi gróf a Georgikon publicitása érdekében tudatosan épített a göttingeni kapcsolatrendszerre. Asbóth *Beschreibung des Georgikons* címmel részletes leírást küldött a keszthelyi tanintézetéről Heyne professzornak, aki az egyetem európai hírű recensens folyóiratában, a *Göttingische Gelehrte Anzeigen* (GGA) hasábjain adott részletes tájékoztatást a Keszthelyen folyó szakoktatási munkáról.⁴³

Asbóth meghatározó szerepe az 1810-es évek közepén közvetett módon is érvényesült, jöllehet ekkor már a Directio tagjaként tevékenykedett különböző beosztásokban. Romy Károly György Keszthelyre kerülését követően a fiatal „ökonómia professzor” előadásainak jegyzetként is alkalmazott írásos változatát Festetics utasítása nyomán Asbóth ellenőrizte, illetve korrigálta, számos esetben kiegészítette. Nem kétséges, hogy ezekben az előadásokban Adam Smith (1723–1790) szellemisége, Arthur Young (1741-1820), az angol Földművelésügyi Hivatal titkárának több évtizedes szakírói hatása, s természetesen Albrecht Thaer (1752–1828) közvetítő szerepe egyértelműen kimutatható.⁴⁴ Mindemellet Romy Keszthelyre kerülésével a Georgikon külföldi kapcsolatrendszere, ismertsége tovább erősödött. A fiatal ökonómia professzor német nyelvű leírását a Georgikonról a *Göttingische Gelehrte Anzeigen*ben is recenzálták, illetve az *Intelligenzblatt der Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitung*ban is több híradást tettek közzé az iskola működéséről, így Romy professzori kinevezéséről.⁴⁵ Ugyanígy Romy névéhez kötődik az a német nyelvű kiadvány, melyben a Georgikon léte, illetve tágabb értelemben a mezőgazdasági szakoktatásnak az állam, a tudomány, a minőségi gyakorlati ismeretek szempontjából számba vehető haszna mellett ér-

⁴² Göttingen, Archiv der Academie der Wissenschaften Pers. 12 Nr. 38

⁴³ GGA (1803) I. 745–749. Festetics utasítására a Directio számára is sokszorosították Asbóth Göttingenbe megküldött ismertetőjét. MNL (MOL) Festetics Lt P 279 35. d. fol. 38v. Festetics Györgyöt a Társaság 1802. augusztus 1-i ülésén tiszteletbeli taggá választották. Göttingen, Archiv der Academie der Wissenschaften Pers. 12 Nr. 41. A keszthelyi gróft Heyne professzor 1802. augusztus 19-én kelt levelében tájékoztatta. MNL (MOL) Festetics Lt P 279 30. d. fol. 514–514v.

⁴⁴ Kurucz Gy.: *Keszthely grófja*. i.m. 241–242.

⁴⁵ GGA (1815) II. 1319–1320., *Intelligenzblatt der Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitung* (1815) 22. 171.

vel.⁴⁶ A Georgikonról szóló, s természetesen a külföldnek szánt kiadványok német nyelvűsége azonban más tekintetben érthető és természetes kritikát váltott ki a nyelvújítás korában, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar nyelv ekkor még valóban nem foglalhatta el helyét a különböző tudományterületek igényeit kielégítő módon. Ennek egyik példáját adja a kortárs költő, Berzsenyi Dániel Festetics Györgyhöz intézett 1816. november 15-én kelt levele, amelyben felrója a grófnak, hogy a georgikoni kiadványok német nyelvűek.⁴⁷

A fentiek alapján mindenképpen megállapítható, hogy Asbóth és Rumy keszthelyi munkássága a Georgikon oktatási rendszerében, az intézmény tangazdaságának eredményességében, s természetesen az iskola hazai és külföldi elismertségének vonatkozásában különleges jelentőséggel bír. Oktatói tevékenységüknek köszönhetően a Georgikon egykori főpraktikánsai a magyarországi birtokigazgatásban és gazdálkodásban a legkorszerűbb termelési, állattenyésztési gyakorlat alkalmazására törekedtek, ugyanakkor a modern agrárgazdasági elveknek szakirodalmi munkásságuk révén történő közvetítésével a göttingeni egyetem ideáljának, szellemiségének is képviselőivé váltak. Vitathatatlan ugyanakkor, hogy Asbóthhoz és Rumyhoz képest Pethe volt az, aki szakíróként, lapszerkesztőként és kiadóként figyelemre méltó teljesítményt nyújtott, jóllehet a Festetics-csel és a keszthelyi birtokigazgatás egyes tagjaival történt konfliktusai nyomán átfogó mezőgazdasági szakkönyve, a *Pallérozott mezei gazdaság* első kötete nem Festetics, hanem Esterházy Miklós herceg támogatásával látott napvilágot.⁴⁸ Mindamellett Keszthely tudáscentrumként, s a modern agrárgazdasági elvek és gyakorlat hazai aktoraként való bemutatása Pethe későbbi tevékenységének is köszönhető. Pethe Ferenc ugyanis néhány évig földet bérelve megvetette az alapját újabb lapszerkesztői, kiadói vállalkozásának, s 1814 elejétől Bécsben adta ki mezőgazdasági folyóiratát, a *Nemzeti Gazdát*. A keszthelyi tanintézet eseményeiről rendszeres tudósítások jelentek meg lapjában, s idővel Festeticshez való viszonya is megváltozott, hiszen egykori munkaadója az éves előfizetési díj sokszorosásával támogatta kiadói hivatalát.⁴⁹

⁴⁶ Rumy, K. G.: *Von der jetzigen Beschaffenheit des Georgikons zu Keszthely...* Oedenburg, 1814.

⁴⁷ Berzsenyi Dániel ismeretlen és kiadatlan levelei. *Kiad. és bev.* Merényi Oszkár. Budapest, MTA Irodalomtörténeti Bizottságának Kiadása, 1938. 60.

⁴⁸ Pethe Ferenc: *Pallérozott mezei gazdaság*... I. darab. Sopron, 1805., II. darab. Pozsony, 1808–1813. III. darab 1-7. rész. Bécs, Nemzeti Gazda Kiadó Hivatal, 1814.

⁴⁹ Kurucz Gy.: *Keszthely grófja*. i.m. 286–287.

ÖSSZEGZÉS

A nyugat-európai tudáscentrumok, így a Georgia Augusta közvetítő szerepe a magyarországi természettudományos, agrár- és közgazdasági ismeretek fejlődésében, illetve a magyarországi tudásáramlást befolyásoló intézményi és személyi háttér tekintetében a 18. század második felében egyre markánsabban megmutatkozik. A tudományos recepció folyamatosságának kétségkívül kedvezett a működő protestáns középiskolai hálózatból, az evangélikus líceumokból, illetve a Debreceni Református Kollégiumból kikerülő, Nyugat-Európában tanulmányokat folytató, enciklopédikus műveltségű hallgatók, későbbi tanárok, lapszerkesztők, mezőgazdasági szakírók munkássága.

Ugyanakkor az sem lehet kétséges, hogy egy folyamatos interakciós hálózat határfoka az agrárgazdasági szakképzés területén, vagyis a legmodernebb agrárgazdasági és gyakorlati ismereteket közvetítő tudáscentrum határfoka az intézményi szakkönyvtár minőségétől is függött, ami viszont egyértelműen a magyar „spirited landlord”, azaz Festetics György víziójának köszönhető. Ezzel összhangban Festetics a készthelyi tanintézet legkorszerűbb minták szerinti működtetésére törekedett, s a tudományos társaságokhoz fűződő kötődés, a tanulmányutak, ösztöndíjak rendszerével a Georgikont egy tágabb nyugat-európai kapcsolatrendszer elemévé igyekezett tenni.

IRODALOMJEGYZÉK

- ARNDT, K. – GOTTSCHALK, G. – SMEND, R. (szerk.): Göttinger Gelehrte. Die Akademie der Wissenschaften zu Göttingen in Bildnissen und Würdigungen 1751–2001. 1-2. kötet, Göttingen, Wallstein Verlag, 2001.
- ASH, M. G.: Wissens- und Wissenschaftstransfer. – Einführende Bemerkungen. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 29. évfolyam 2006/3, 181–189.
- BALOGH PIROSKA: Heyne és Schedius Lajos. A tudományos interakció modellje a göttingeni paradigmában. in Gurka Dezső (szerk.): Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában, Budapest. Gondolat Kiadó, 2010. 127–140.
- BASALLA, G.: The Spread of Western Science, *Science*, 156. évfolyam, 1967/May, 616–622.
- BECKMANN, J.: *Beyträge zur Oekonomie, Technologie, Polizey- und Cameralwissenschaft*. Theil 1–12. Göttingen, 1779–1791.
- BERÉNYI PÁL: *Skerlecz Miklós báró művei*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1914.
- BERZSENYI DÁNIEL ismeretlen és kiadatlan levelei. *Kiad. és bev.* Merényi Oszkár. Budapest, MTA Irodalomtörténeti Bizottságának Kiadása, 1938.

- BLUMENBACH, J. F.: *Handbuch der Naturgeschichte*. Göttingen, Bey Johann Heinrich Dieterich, 1803.
- CSITE ANDRÁS: Egy presztízszorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics uradalom, in Kapiller Imre (szerk.): *Zalai Gyűjtemény 34*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1993. 77–114.
- FRIED ISTVÁN: Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadvány-vállalkozásainak történetéhez, *Magyar Könyvszemle* 95. évfolyam 1979/3. 288–297
- FRIED ISTVÁN: II. József, a jozefinisták és reformerek. (Vázlat a XVIII. század végének magyar közgondolkodásáról), *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1979. 563–592.
- FUTAKY ISTVÁN: *Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*. Budapest, ELTE, Felsőoktatástörténeti Kiadványok, 2007.
- GAAL JENŐ: *Közgazdaságunk a Széchényi előtti korszakban. Berzeviczy Gergely élete és művei*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1909.
- H. BALÁZS ÉVA: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- H. BALÁZS, É.: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800*, Budapest, Central European University Press, 1997.
- HAMMERSTEIN, N.: Universitäten, in Hammerstein, N. – Herrmann, U. (szerk.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800*. 2. kötet, München, Verlag C. H. Beck, 2005. 369–400.,
- KIS JÁNOS superintendens' Emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Első közlemény. Sopron 1845.
- KRÁSZ LILLA: „Bibliothekmedizin” kontra „Göttinger Medizin”. Magyarországi és erdélyi diákok a göttingeni orvosi fakultáson a 18. században, in Gurka Dezső (szerk.): *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*, Budapest. Gondolat Kiadó, 2010. 161–173.
- KRÁSZ, L.: The Circulation of Medical Knowledge in Eighteenth-Century Hungary, *East Central Europe/L'Europe du Centre Est*, 40. évfolyam 2013/3, 268–295.
- KURUCZ GYÖRGY: Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában. *Magyar Könyvszemle* 106. évfolyam 1990/1-2. 32–44.
- KURUCZ GYÖRGY: Göttingentől Keszthelyig: Asbóth János (1768–1823) tanári és uradalmi tiszti tevékenysége, 1801–1818. *Századok* 147. évfolyam 2013/4. 1031–1060
- KURUCZ GYÖRGY: *Keszthely grófia. Festetics György*. Budapest, Corvina Kiadó, 2013.
- KURUCZ GYÖRGY: Pethe Ferenc az első magyar agrárszaklap élén. *Agrártörténeti Szemle* 28. évfolyam 1986/1-2. 34–55.
- KURUCZ GYÖRGY: Tanulmányúton Nyugat-Európában: Geric Pál georgikoni tanár angliai levelei gróf Festetics Lászlóhoz. *Agrártörténeti Szemle* 39. évfolyam 1997/3-4. 655–724.,
- KURUCZ GYÖRGY: Válogatás Geric Pál georgikoni tanár nyugat-európai jelentéseiből és leveleiből. *Fons* 13. évfolyam 2006/2. 245–296.

- LATOUR, B.-WOOLGAR, S.: *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*. London, Sage, 1979.
- LUKÁCS GÁBOR: Nagyváthy, a Festetics-birtok tudós „Directora”, in Lukács Gábor – Kocsondi József (szerk.): *Nagyváthy János emlékkönyv, Georgikon Kiskönyvtár 34*, Keszthely, Pannon Egyetem Georgikon Kar, 2007. 85–122.
- MÁLYUSZ ELEMÉR: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002.
- PATY, .M.: A Comparative History of Modern Science and the Context of Dependency, *Science, Technology and Society. An International Journal Devoted to the Developing World*, 4. évfolyam 1999/2, 171–204.
- PETHE FERENC: *Pallérozott mezei gazdaság ...* I. darab. Sopron, 1805., II. darab. Pozsony, 1808–1813. III. darab 1-7. rész. Bécs, Nemzeti Gazda Kiadó Hivatal, 1814.
- PORTER, R.: Die wissenschaftliche Revolution und die Universitäten, in Rüegg, W. (szerk.): *Geschichte der Universität in Europa von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800)*, 2. kötet, München, Verlag C. H. Beck, 1996. 425–450.
- RUMY, K. G.: *Von der jetzigen Beschaffenheit des Georgikons zu Keszthely...* Oedenburg, 1814.
- SAADA, A.: Die Universität Göttingen. Traditionen und Innovationen gelehrter Praktiken, in: Bödeker, H. E. – Büttgen, P. – Espagne, M. (szerk.): *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. 23–46.
- SELLE, G.: *Die Matrikel der Georg August Universität zu Göttingen 1734–1837*. Hildesheim–Leipzig, Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hannover, Oldenburg, Braunschweig, Schaumburg-Lippe, und Bremen 1937.
- SÜLE SÁNDOR: *Kisszántói Pethe Ferenc*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.
- SZABÓ MIKLÓS: Erdélyi diákok külföld egyetemjárása a XVI–XVIII. században. in Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, Kriterion Kiadó, 1980. 152–168.
- TRAUTMANN, L.: *Versuch einer wissenschaftlichen Anleitung zum Studium der Landwirtschaftslehre*. 1-2. kötet, Wien, Camesina, 1814–16.

AZ ARÁM ÁLLAMOK KELETKEZÉSÉRŐL

„Az izraeli törzsek közvetlen szomszédságában ugyanazon népmozgás során számos törzs telepedett le az eladdig századokon keresztül alig lakott déli részén a Jordántól keletre, el egészen délig, az Akabai Öbölig. Csatlakoztak az ammonitákhoz, móábitákhoz és edomitákhoz, s már viszonylag hamarosan királyságokat alapítottak. Szíriában, Mezopotámiában ezeket a törzseket egy közös névvel illeték: arámok. Ez a név a szomszédos Asszíriában a középasszír királyfeliratokban néha előfordul, az Ószövetségben azonban elég gyakori. A sokrétű elemekből álló nagy népmozgást ezért – amely a bronzkor és vaskor fordulóján a szír-arab pusztából jött a környező kultúrföldekre, s amelybe az izraeli törzsek honfoglalása is tartozik – ‘arám vándorlásnak’ nevezik. Ez helyes lehet, csak eközben kerüljük el azt a félreértést, hogy egységes és tervezett folyamatról lett volna szó.”¹

Talán ez az idézet kellőképpen indokolja témaválasztásunkat: az ún. arám vándorlások vonulatában értelmezi M. Noth Izrael honfoglalását, s egyben föltételezi, hogy ez az arám vándorlás egészen délre is elérkezett: az ammóniak, móábiak és edómiaiak is ennek a késő-bronzkori népvándorlásnak köszönhetően alapítottak királyságot Palesztina területén. Igaz, hogy ez a szöveg előttünk elég réginek mondható a tudományban – voltaképpen egyidős a jelen sorok írójával. Mégis egy igen érdekes állítás, ugyanis M. Noth-ról általában egy igen erős kritikai gondolkodó képe alakult ki bennünk, akit kortársai még a nihilizmus vádjával

¹ „In der unmittelbaren Nachbarschaft der israelitischen Stämme haben sich im Zuge der gleichen Bewegung zahlreiche Sippen in dem bis dahin seit Jahrhunderten kaum noch fest besiedelt gewesenen südlichen Teile des Ostjordanlandes festgesetzt südwärts bis hin zum Golfe von *el-‘aqaba* und sich hier zu den Völkern der Ammoniter, Moabiter und Edomiter zusammengeschlossen und anscheinend schon bald Königtümer begründet. In Syrien und Mesopotamien waren diese Elemente unter dem Sammelnamen Aramäer bekannt, der gelegentlich bei den benachbarten Assyriern in mittelassyrischen Königsinschriften auftaucht und dann vor allem häufig im A.T. genannt wird. Man bezeichnet daher die aus vielen und mannigfaltigen Einzелеlementen bestehende große Bewegung, die um die Wende von der Bronzezeit zur Eisenzeit aus der syrisch-arabischen Wüste heraus gegen die umrandenden Kulturländer erfolgte und in die auch die Landnahme der israelitischen Stämme hineingehört, gern als ‘die aramäische Wanderung’; und man mag das tun, wenn dabei nur das Mißverständnis vermieden wird, daß es sich um einen einheitlichen und planvollen Vorgang gehandelt habe.” (M. Noth, *Geschichte Israels*, Berlin, EVA, 1976 (8. Auflage), 80–81.)

is illettek.² Ez a megjegyzése azonban kivételesen nagyon pozitív: ugyan nincs bizonyíték arra, hogy Izrael és az említett palesztinai királyságok is az arám vándorlások során tudtak földet szerezni Palesztinában, mégis leghelyesebb ebben a történeti összefüggésben elképzelni az izraeli honfoglalást – és ennek mintájára Ammón, Móáb és Edóm megjelenését is a térségben.³ Nem jó azonban, ha a szuperkritikus egyszer csak fideista lesz; éppen ezen a ponton nem erősítette meg M. Noth gondolatait a későbbi kutatás – úgyhogy ha egy mai *Izrael története* című tankönyvet valaki a kezébe vesz, erről az arám vándorlásról nem nagyon olvashat semmit, még akkor sem, ha olyan műről van szó, mint M. Liverani könyve,⁴ amelyik egyébként már abszolút nem bibliatudományként értelmezi az Izrael története műfaját. Jegyezzük meg: M. Noth a patriarchák történetét is úgy értelmezte, mint amelyek a „proto-arám” vándorlások körében elhelyezhető, Kr.e. XVIII. századi miliót idéző események sorozatát. Ezt sem erősítette meg a későbbi tudomány!

A legérdekesebb dolog mindazáltal, hogy M. Noth ebben a fideizmusában messze nem volt egyedül. Egyrészt, ha jól látom, hűséges diákja volt tanárának, A. Altnak, aki Szíria és Palesztina történetének ritmusát mindig a pusztaság és a kultúrföld dinamikus kapcsolatában látta, s az izraeli honfoglalást is a transz-

² Nem mulaszthatjuk el megjegyezni mindazáltal, hogy ez a vád mennyire alaptalan volt M. Noth esetében, hiszen pl. pont ő volt az, aki Ábrahám jelenlétét az ún. proto-arám vándorlások idején feltételezhetőnek tartotta, lásd: *Die Ursprünge des alten Israel im Lichte neuer Quellen*, 1960. Az eredetileg Északrajna-Westfália tartományának a kutatócsoportja által kiadott füzet később újra hozzáférhető lett a poszthumusz, H.W. Wolff által kiadott *Aufsätze zur biblischen Landes- und Altertumskunde* II. kötetében, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1970. – A tanulmány nyilván mutatja, hogy Ábrahám létezésére semmilyen bizonyítékunk nincs; ugyanakkor azonban az a történeti hely, amelyet az Ábrahám-történetek ábrázolnak az 1Móz második felében, jól körülhatárolható az ókortörténész számára is!

³ Természetesen ezekre az országokra is kitekintéssel voltam, amikor Izrael történetét tárgyaltam (lásd Karasszon István, *Izrael története*, Budapest, Új Mandátum, 2009, 24–37), további irodalmi kitekintéssel. Ammónról lásd U. Hübner, *Die Ammoniter*, Wiesbaden, O. Harrassowitz, 1992; B. MacDonald/R.W. Younker (eds.), *Ancient Ammon*, Leiden/Boston/Köln: Brill, 1999. Móábról magyarul is jól informál Hodossy-Takács Előd, *Móáb – Egy vaskori nép Izrael szomszédjában*, Budapest, Új Mandátum, 2008. Edómról lásd J.R. Bartlett, *Edom and the Edomites*, Sheffield, University Press, 1989.

⁴ M. Liverani, *Israel's History and the History of Israel*, London, Equinox, 2006. Ez persze mutatja, hogy milyen súllyal esik a latba most tárgyalt kérdésünk, hiszen M. Liverani nem kellő ismeret híján hagyja figyelmen kívül e térség történetét. Korábban már több kitűnő tanulmányt írt Szíria történetéről – lásd például cikkét: Aziru, the Servant of Two Masters, in: *Myth and Politics in Ancient Near Eastern Historiography*, London, Equinox, 2004, 125–144. Jól értesülünk itt arról, hogy e térségben hogyan szorult vissza lassan az egyiptomi uralom, s a térség uralkodója arra kényszerül, hogy a Hettita Birodalom és Egyiptom között manőverezzen. Mindez röviddel az általunk tárgyalt idő előtt történik!

humancia (legelőváltás) jegyében látta magyarázhatónak.⁵ Ha viszont a konkurens Albright-iskola tagjaira tekintünk, akkor ők is valami hasonlóról beszéltek, bár nem annyira konkrétan, mint A. Alt: az amorita-hipotézis hosszú ideig tartotta magát, anélkül, hogy bármilyen közelebbi pontosítása megtörtént volna, vagy akár csak elképzelhető lett volna. Mark W. Chavalas talán joggal mondja, amikor az asszíriológia történetét áttekinti: „Az asszíriológia specialisták dolga; soha nem volt az asszíriológiában olyasmi, mint az ‘egyiptománia’ – kivételt egyedül az amorita hipotézis képez.”⁶ Hogy az azóta megcáfolt amorita (emóri, vagy amoreus) hipotézist ki és kik javasolták, arról ékesen vall Thomas L. Thompson szokatlan kutatástörténeti írása:

„Már G. Ernest Wright analízisében a korai bronzkori kerámiák formájáról láthatjuk széthullani a földre éhes, Arábiából kirajzó nomádok fixa ideáját: Wright e korszak kerámiáinak jó részét vitán felül álló módon kapcsolja össze a korai bronzkor kerámia-tradíciójának központi és állandó motívumaival. Ez a megfigyelés alapos és vitathatatlan, ahogy Wright bemutatja – és szöges ellentétben áll azzal az állítással, hogy a korai bronzkort nomádok pusztították volna el, vagy hogy idegen elemek követték volna a IV. korai bronzkort az I. középső bronzkorban... Végül pedig Wright tanítványa, W.G. Dever volt az, aki az egyik utolsó tudósként dolgozott a nomád amorita hipotézist, amikor e korral foglalkozott. Dever az I. középső bronzkor kerámiájának analízisében egy sor helyi illetőségű kulturális családot mutat ki, s ezeken belül próbálja meg megmagyarázni a hipotetikus amorita invázió kronológiai folyamatát, majd végül tanárának megfigyelését is elhelyezi ebben a kerámiák szoros kapcsolatáról a korai bronzkor formáival, a gazdasági és társadalmi struktúrák régészeti bizonyóságaival kiegészítve.”⁷

⁵ Mindez persze már a korábbi történeti kutatás lapjaira tartozik! Bemutatásukhoz magyarul lásd folyóiratunkban korábbi megjelent cikkünket: Karasszon István, Modellek jelentősége az izraeli honfoglalás kutatásában, *Studia Caroliensia* 3 (2002/1-2), 149–165.

⁶ „Assyriology remains a subject for specialists; there never has been an Assyriological equivalent to Egyptomania, except for the Amorite hypothesis.” (M.W. Chavalas, *Assyriology and Biblical Studies*, in: M.W. Chavalas/K. Lawson Younger, Jr. (eds.), *Mesopotamia and the Bible. Comparative Explorations*, Grand Rapids, Baker Academic, 2002, 21–67. Idézet: 22. l.)

⁷ „The disintegration of the *idée fixe* of a wave of land hungry nomads welling out of Arabia to overrun the Levant can already be noticed (ironically enough) in G. Ernest Wright’s analysis of the Early Bronze pottery forms that linked the ceramic repertoire of this period unshakably with some of the most central and durable motifs of the Early Bronze pottery traditions, an observation, both thorough and irrefutable in its presentation, that stands diametrically contradicting the assumptions both of a nomadic destruction of the Early Bronze culture and of the foreign origin of its successor in the Early Bronze IV-Middle Bronze I period... Finally, it was G.E. Wright’s student, W.G. Dever, one of the last major scholars working with this period to give up the nomadic Amorite hypothesis, who, in his analysis of Middle Bronze I pottery forms marking out a variety of regional cultural families, in which he tried to explain the

Röviden: Thompson úgy ábrázolja a kutatás történetét, mint amelyben a korábbi nomád vándorlás képét az archeológia (jelesül a fennmaradt kerámiák alakjának meghatározása) összetörte volna, hiszen itt belső konzisztencia mutatható ki a korai bronzkor IV. stádiuma, illetve a középső bronzkor között. S bár a késő bronzkor és a vaskor közötti különbség lényegesen nagyobb, ma már leginkább az izraeli honfoglalást Palesztina gazdasági és társadalmi változásával magyarázzák, nem nomád népek vándorlása által. Lehet gúnyolódni, mint ahogy E.A. Knauf teszi, hogy a nomád ideált a korábbi tudósok Karl May-tól örökölték,⁸ de ez mit sem változtat azon, hogy a nomád életformával való kapcsolat változatlanul előfordul részkérdések magyarázatában – I. Finkelstein magyarul is megjelent könyve⁹, valamint J. Henninger korábbi tanulmánya az arab tavasz-ünnep és a páska kapcsolatáról¹⁰ jó példák erre. Tény azonban, hogy a nomád életforma pontosítása Rowton dimorf társadalmának hipotézisével¹¹ úgyszintén megtörtént: a városi életforma és a nomád létmód egymásra utaltsága ma már világosan látható. Mindez azonban mit sem változtat azon, hogy a korábbi tudósok hipotézisei az izraeli honfoglalás kapcsán lényeges módosításra szorult.

Lehet-e azonban mindebből következtetéseket levonni az időben és térben közel álló arám államok létrejöttére nézve? Miként láttuk, A. Alt és W.F. Albright iskolája egyértelműen vallja, hogy igen – ilyen szempontból érdekes, hogy a XX. század két konkurens iskolája megegyezett. Én úgy látom, hogy ez az egyetértés a mai ismeretek fényében már nem tartható fenn tovább.

Mindezt persze úgy állítom, hogy semmivel nem tudok többet ezen államok létrejöttéről, mint amit az előző generációk tudtak. Ez érthető, hiszen rendkívül ritka, hogy egy állam már létrejöttekor irodalmi emlékeket hagyjon hátra – és ennek értelmében semmi nem maradt fenn az Eufrátesz felső folyásának nyu-

chronological progression and process of the hypothesized Amorite invasion, finally integrated his teacher's observations about the close relationship of this pottery with the Early Bronze forms with much of the archaeological evidence for economic and social structures." (Th.L. Thompson: *Early History of the Israelite People, From the Written and Archaeological Sources* (SHANE IV), Leiden, Brill, 1994, 186–187.)

⁸ E.A. Knauf néha kissé szarkasztikus stílusa ellenére is az igazságra mutat. Ezt a talán nem egészen a tudományos stílusnak megfelelő megjegyzését a *Die Umwelt des Alten Testaments* (Neuer Stuttgarter Kommentar, AT 29), Stuttgart, Katholisches Bibelwerk, 1994 c. munkájában teszi.

⁹ I. Finkelstein/N.A. Silberman, *Biblia és régészet. Az ókori Izrael történelmének két arca*, h. n., Gold Book, é. n.

¹⁰ J. Henninger: *Les fêtes de printemps chez les sémites et la pâque israélite*, Paris, Gabalda, 1975.

¹¹ M.B. Rowton írásai nehezen érhetők el Magyarországon (pl. Dimorphic Structure and the Problem of 'apirû–'ibrîm, *JNES* 35 [1976/1], 13–20). Szerencsére azonban magyarul kellőképpen (és kritikával) ismerteti nézeteit R. Kessler újabban megjelent könyvében: *Az ókori Izrael társadalmá. Történeti bevezetés*, Budapest, Kálvin János Kiadó, 2011.

gati térségéről röviddel a kassu (vagy kasszita) kor után, durván a Kr.e. XII. és XI. század fordulóján. Pedig tudjuk, hogy ekkor jöttek létre például Aleppóban (Tell Halaf) Guszana, vagy a feltárt Zinčirli területén Szam'al, vagy a Bibliában előforduló Arpád (Tell Erfad) Bít Aguszi, vagy a bibliai Bét Édennek megfelelő Bít Adini városállamai.¹² M. Noth joggal mondja, hogy bár az idő és tér hasonló, de hiba lenne bármilyen közös vonalat föltételezni e városállamok létrejöttében: ezek soha nem is alkottak közös államot, ami arra enged következtetni, hogy létrejöttek is különböző eredetre utal. Egyedül Damaszkusz az az állam, amelyik későbbi korokban (Kr.e. IX. század) viszonylag nagy kiterjedésű lett, bizonyos más területek elhódítása révén.¹³ Az egyetlen forrásunk, ami valamelyest fényt vetethet e térség politikai alakulására, az az asszír királyok dokumentált erőfeszítése, hogy az Eufráteszen túli területet is ismét fennhatóságuk alá vonják. Persze, ezen a helyen azonban komoly exegetikai erőfeszítésre lesz szükségünk, hiszen az asszír királyok mindig is nagyok voltak önmaguk dicsőítésében, s nyilván sikerről számolnak be. Hogy ez milyen mértékű lehetett, nem tudjuk biztosan megmondani; az tény, hogy az arám államok legyőzése végső soron az Újasszír Birodalom feladata maradt, s csak évszázadokkal később történt meg! A Kr.e. XII. sz. vége felé I. Tiglat-Pileser így ír:

„Összegyűjtöttem harci kocsijaimat és harcosaimat és elindultam a pusztába (*mudbaru*). Az *ahlamú* arámok ellen vonultam, akik az én uramnak, Assúrnak ellenségei. A Szuhu országának határától Karkemisig, Hattu földjéig megvertem őket egyetlen nap alatt.”¹⁴

¹² E térség városállamainak további története már kívül esik jelen tanulmányunk vizsgálatán. Jó összefoglalóként utaljunk itt E. Lipiński munkájára: *The Aramaeans. Their Ancient History, Culture, Religion*, Leuven, Peeters, 2000. Itt most csupán annyi érdekelhet bennünket, hogy az arám államok megjelenése előtt már tudunk arám törzsekről e térségben. Lipiński szavaival: „The scattered evidence indicates at any rate that the Aramaeans were active players in the Near Eastern history for some two hundred years before they emerged as a threat against which Assyria and Babilonia had to defend themselves. This suggests that it was only as the consequence of a widespread ecological and demographic crisis, beginning in the late 13th century, that the Aramaeans appeared as a definable force threatening the political establishment of the Near East.” (50)

¹³ „In sum, the border of the kingdom of Aram-Damascus in its final days extended from Lebo-Hamath to Ramoth-Gilead. The border between Aram and Israel was long, running along the Jordan river from the valley of Ayun to the sea of Galilee. Mount Lebanon was the natural border between Damascus and the Phoenician kingdoms of Tyre and Byblos.” G. Galil, *The Boundaries of Aram-Damascus in the 9th-8th Century BCE*, in: G. Galil/M. Weinfeld (eds.), *Studies in Historical Geography and Biblical Historiography, Presented to Zechariah Kallai* (VTS 41), Leiden, Brill, 2000, 35–41.

¹⁴ Idézet A.K. Grayson fordításában: *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114–859)*, Toronto/Buffalo/London, University of Toronto Press, 1991, 34. Hasonló értelmű idézetet azonban még többet is találunk (pl. 34. lapon).

I. Tiglat-Pileszer egy gyors és sikeres hadjáratot sugall későbbi olvasóiban, amit azért bizonytalanná tesz bennünk az, hogy az arámok már korábban fenyegető hadjáratot vezettek – nem is sikertelenül – az asszír király ellen, sőt meg is tudták őt futamítani. Az említett sikeres hadjárat pedig nem vetett véget az ellenségeskedésnek, hiszen I. Tiglat-Pileszer utódjának, Assúr-Bél-Kálának is több ízben kellett hadakoznia az arámok bizonyos csapatai ellen. Az általa *harránu ša kur Arimi* kifejezés inkább azt sugallja nekünk, hogy nem egyesült arám seregekről van szó, hanem a szerző számára is ismeretlen és meghatározatlan csapatokról, amelyek Arám földjéről jöttek.¹⁵ Az azonban ebben az esetben bizonyosnak tűnik, hogy az „Arám” szó itt nem embereket, hanem földet (országot?, területet?) jelöl. Amikor azonban I. Tiglat-Pileszer mindkét determinatívumot használja (*ahlamú kur armájja^{MES}*) ellenségei megjelölésekor, akkor inkább zavarba jövünk.

Mindenekelőtt azonban itt van az a varázsszó, ami által bizonyosságot nyerhetünk, hogy a korábbi tudósok (A. Alt vagy M. Noth iskoláinak tagjai) nem légből kapott dolgokra alapították hipotézisüket, hiszen a *mudbaru* (másutt: *madbaru*) szó itt tényleg előfordul. Hogy elkerüljem az angol nyelvi problémákat, én pusztán fordítottam ezt a szót, jóllehet a *desert* angol szó jelentheti a sivatagot is; igaz ugyan, hogy a CAD joggal hozza azt a szót is, amit én itt szívesebben használnék: *steppe*. A szó értelméről és jelen használatáról joggal jelzi W.M. Schniedewind¹⁶, hogy talán inkább a *madra'u* szó ellentétjét kell látnunk benne: a bevetett föld ellentétjét, úgy, ahogy az ugariti nyelvben.¹⁷ Igen valószínű, hogy a kultúrföld, megművelt földterület, illetve a sztyeppe közötti különbségre gondolt a szerző itt, s nem szükségszerűen pusztát, vagy esetleg arab sivatagot akar megjelölni vele – végső soron az Eufrátesz felső folyásának nyugati vidéke is inkább sztyeppét, mint sivatagot tesz valószínűvé. Vitán felül áll, hogy az asszír király olyan területeket akar fennhatósága alá vonni, amelyeken újabb hatalmi centrumok jöttek létre, esetleg gondolhatunk preventív támadásra is e centrumok ellen

¹⁵ A *harránu* szó jelentése meglehetősen széles; a CAD a következő jelentéseket ad meg: highway, road, path, trip journey, travel, business trip, caravan, business venture, business capital, military campaign, expedition, raid, expeditionary force, army, corvée work, service unit, sőt matematikai szövegekben a -szor, -ször is. A szó használatából joggal következtetünk arra, hogy meglehetősen meghatározatlan volt az ellenség. (I.J. Gelb/T. Jacobsen/B. Landsberger/A.L. Oppenheim [eds.], *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago* VI, Chicago/Glückstadt, Oriental Institute/J.J. Augustin, 1956, 106–113)

¹⁶ W.M. Schniedewind, *The Rise of the Aramaic States*, in: M.W. Chavalas/K. Lawson Younger, Jr. (eds.), i.m., 276–287. Mivel a jelen sorok írója nem assziriológus, így Schniedewind információi szolgáltak számára kiinduló pontként.

¹⁷ Lásd G. del Olmo Lete/J. Sanmartín, *A Dictionary of the Ugaritic Language in the Alphabetic Tradition*, Leiden, Brill, 2004, 528: „sown land, cultivated field”.

– félreértenénk a szöveget, ha csupán a szótár segítségével „sivatagi karavánokat” fordítanánk itt!

A szöveg tehát nem könnyű; az említettekén túl talán a legnagyobb értelmezési gondot az *ahlamú* szó adja, mivel egyebütt nem fordul elő az egyébként hatalmas akkád irodalomban. Ennek megfelelően a CAD nemes egyszerűséggel „Arameans” jelentést tulajdonít e szónak, ami bizonyos helyes, de aligha pontos. Ha két szó lenne az „arám” megjelölésre, akkor meg kellene határozni, hogy mi a hasonlóság és mi a különbség kettejük között. Az AHw próbál etimológiai magyarázatot adni: az arab *glm* gyökérrel hozza kapcsolatba e szót, s „Jugendgruppe”, végső soron pedig „aramäische Armee” jelentést javasol.¹⁸ Ez lehet jó magyarázat nyelvészetiileg, de történész számára aligha kielégítő, hacsak hozzá nem fűzzük: elképzelhető, hogy pontosabban maga Tiglat-Pileser sem tudta meghatározni, hogy kik is ellenfelei.

Zucker kommt zuletzt – ha ennyi bizonytalanság van, akkor jó azt is megkérdeznünk: tudjuk-e egyáltalán, hogy kik ezek az arámok? Nyelvészetiileg: az *ar-majjá* szó népet jelöl, embercsoportot, országot, vagy csak területet?¹⁹ Alakilag arra gondolhatnánk, hogy gentiliúmról van szó, tehát egy népet jelöl a szó Tiglat-Pileser szövegében. Az érdekes ebben az, hogy éppen ez a jelentés tekinthető kizártnak, hiszen az ismeretlen arám hordákat bizonyos nem akarta Tiglat-Pileser népként elismerni – miként azok nem is voltak azok. W. von Soden nyelvtenában még azt sugallta, hogy az *-ajjum* végződés gentiliúmként való használata a II. évezred közepén vált szokássá az akkád nyelvben, s akkor is nyugat-sémi hatásra. Ha ez így van, akkor segíthet eldönteni egy immár évszázados bizonytalanságot, amit a szövegek fordítása is szépen tükröz. Az alábbi sort ui. egészen másként fordították a XX. század elején, mint a végén. A szöveg:

a-na šà ah-la-mi-i KUR ar-ma-a-ya^{MEŠ}

¹⁸ (B. Meissner)-W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch* I, Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1965, 21.

¹⁹ Ebben az összefüggésben mindenképpen föl kell vetnünk az „arám” szó etimológiáját – azzal a megjegyzéssel, hogy természetesen a szavak használatában az etimológiának nem mindig van jelentősége. Röviden: nem tudjuk biztonsággal megmondani! Lipinski, i.m., 51–54. lapjain azonban egy javaslattal él, ami lehetőségként kétségkívül fennáll. Szerinte az „arám”, ill. „arím” változatok arra engednek következtetni, hogy középütt talán egy hosszú „i” hangzót feltételezünk eredetinek. Ha ez így van, akkor a klasszikus arab *ri’m(un)*, akkád *rímu*, esetleg az arám *rajmá*, vagy *rémá* szavakat kereshetjük a szó eredetében, „bika”, vagy „bölény” jelentéssel. Az *ar’ím*, később talán *ar’ám* szavak ugyanennek a szónak a „tört” többes számát jelenthetik. – Amennyiben ez a bizonytalan etimológia helyesnek bizonyulna, úgy az elnevezés mindenképpen olyan *területre* utalna, ahol az ilyen értékes állat él; tehát semmiképpen nem egy népcsoport elnevezését kell lássuk benne, hanem inkább területi meghatározást.

L.W. King 1902-ben e szöveget így fordítja: „into the midst of the Akhlamî, and the men of Aram.” A.K. Grayson 1976-ban: „against the *ahlamû* Arameans.” Érdekes, hogy Schniedewind inkább King mellett döntene, s csupán az *ahlamû* szót fordítja le: „into the midst of the *pastoral nomads*, in the land of the Arameans.” Én a magyar fordításban inkább amellett döntenék, hogy az *ana* előljárószót Graysonnal együtt fordítsuk „ellen”-nek, s az *ahlamû* szónál juttassuk azt is kifejezésre, hogy nem barátságos emberek, hanem katonák ellen vonult az asszír király – tehát feltételezem, hogy kb. ugyanaz a szó jelentése, mint a *harránu* szónak, s az eltérő szóhasználat oka csupán az, hogy pontosan maguk az asszírok se tudták megmondani, hogy kik gyülekeztek az Eufrátesz északnyugati részén. Tehát: „nomád csapatok ellen az arámok földjén”.²⁰ Ebből az derül ki, hogy bár emberekre vonatkozó determinatívum van az *armajjá* szó mögött, az ismert dolog az asszírok számára mégis csak a terület volt – nem egyéb.

Rövid áttekintésünk nem volt több mint zongorista esetében a bemelegítő ujjgyakorlat. Megjegyzem, hogy zongoraművészek általában az ilyen ujjgyakorlatban is örömeiket lelik – miért ne végeznénk mi is örömmel hasonló áttekintést! Viszont két kellemetlen üzenete van mindennek. Az első az assziriológusok számára: ők tudomásul kell vegyék, hogy ugyanúgy kell dolgozzanak az asszír szövegekkel, mint a bibliai tudósok a Bibliával, értem ezen: ugyanolyan részletességgel és körültekintéssel. Ez pedig igen rossz hír, hiszen az anyag maga így már tényleg átláthatatlan mennyiségű nő. A Bibliával foglalkozók számára pedig az a rossz hír, hogy megszokott munkamódszerük immár más területen is használható, sőt használandó, s bizony saját eredményük gyakran ennek függvénye. Schniedewind nem mulasztja el ugyanis, hogy utaljon a híres történeti Credóra az 5Móz 26,5-ben: *ʾrammî ʾóbéd ʾábî* – amelynek fordítása ízléstől és vérmérséklettől függően váltakozott: „vándorló arámi volt ősöm”, ill. „veszendő arámi volt ősöm”.²¹ Ez esetben persze magyarul is meg kell, hogy jegyezzük: nem gentilicium, hanem terület az arámi, tehát a történeti Credo arra emlékezik, hogy

²⁰ S. Grosby is hasonlóképpen érti a szöveget: *Biblical Ideas of Nationality: Ancient and Modern*, Winona Lake, Eisenbrauns, 2002. A szerző szociológus, nyelvészeti és ókortörténeti kérdésekben a Harvard Divinity School munkatársaira támaszkodik írásában. A 154. lapon úgy véli, hogy a fenti kifejezések csak általában vonatkoznak azokra, „those who dwelled in the west.” A korábbi kutatással vitatkozva úgy véli, hogy az „arám” kifejezést nem lehet etnikai fogalomként kezelni.

²¹ Schniedewind: i.m., 283; „fugitive Aramean”. – Szerinte csupán első hallásra tűnik furcsának, hogy az ósatya arám eredetéről beszél a Credo, hiszen ha tényleg nem gentilicium, hanem területet megjelölő kifejezés az „arámi” szó, akkor nem jelenthet veszélyt a nemzeti öntudat számára. Ez így valóban lehet helyes – csak annyi a hiba ezzel a nézettel, hogy hipotetikus értelmezésről

Izrael őse Arám mezejéről menekült Izraelbe. Ezt az értelmet megerősíti a szó talán legrégebb használata is, a Hós 12,12 is: Jákób Arám *mezejére* menekült (*wajjibrah ja^aqób sz^edé^rám*) – tehát nem az emberek közé, vagy nem is az országba, hanem egy területre. Bár Schniedewind célja nem Izrael honfoglalásának magyarázata, mégis arra gondol, hogy Izrael ősei között olyan elemeket tart számon, amelyek az arám államok keletkezése idején a turbulens események elől Délre, Palesztinába menekült. Hogy az asszír fenyegetés kergette ezeket az elemeket Délre, vagy esetleg az Arám területén létrejövő új városállamok katonai hatalma, azt már aligha lehet megállapítani.

Ez a történeti rekonstrukció lehet helyes – tehát van történeti valószínűsége, és pedig nem is kicsi. Csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy ez esetben Ábrahám történetét nem a proto-arám vándorlások idejére tesszük, hanem lényegesen későbbre: a XII-XI. századra. Mi általában ekkor már inkább Egyiptomról és az exodusról szoktunk beszélni. Viszont ez mégsem kizáró ok: tudjuk, hogy a Pentateuchos kronológiai rendje, miszerint az ősatyák történetét az egyiptomi szabadítás követte, késői, hiszen csak a Papi Irat rakta időrendbe az ősatyák és az egyiptomi szabadítás történetét. Elvben a két nagy Pentateuchos-blokk még egyidejű történetet is elbeszélhet!

A *caveat* máshol jelentkezik: az elmúlt évtizedek kutatása arra figyelmeztet, hogy senki meg ne próbálja többé Izrael honfoglalását *monokauzális* módon magyarázni. Bizonytal sok tényező, bizonytal sok esemény vezetett Palesztinában az állam létrejöttéhez. Hogy az asszír nagyhatalom és az Eufrátesz északnyugati térségének katonai összecsapása valamilyen hatással volt Délebbre, az elképzelhető, de természetesen nem bizonyított. Ha így van, akkor is csupán egyetlen tényező lehet a sok között, s inkább Észak-Palesztina térségében számolhatunk vele – *bien entendu*: annak a térségnek a honfoglalásában, amelyről éppenséggel semmit sem tudunk. Hogy Ammón, Móáb és Edóm államának létrejöttében szerepe lett volna AsszírIA és az arám térség vitájának (ahogy bevezetőül M. Noth véleményét idéztük), arra nem, hogy bizonyíték, de még csak utalás sincsen.

van szó, s nincs olyan történeti adat, ami ezt alátámasztaná. A hipotézis tehát szükségszerűen hipotézis marad!

MI A HÁZASSÁG LÉNYEGE?

Sherif Girgis, Ryan T. Anderson és Robert P. George *What is Marriage? Man and Woman: A Defense*¹ című nemzetközileg is jelentős visszhangot kiváltó könyve nem csupán egy a „hagyományos” házasságmodellt védelmező könyvek közül; izgalmas olvasmánnyá elsősorban az teszi, hogy egy valódi jogi eljárásban is szerephez jutott.

Kalifornia Alkotmánya 2008. november 4. előtt lehetővé tette az azonos neműek házasságkötését, s egy alkotmánykiegészítés (Proposition 8) szüntette meg ezt a lehetőséget.² A szerzők munkája pedig gyakorlatilag megegyezik azzal a beadvánnyal, melyet *amicus curiae levélként* („amicus brief”) nyújtottak be a Supreme Court-nak azon beadványokkal szemben, melyek az említett Proposition 8 és a szövetségi Defense of Marriage Act (DOMA)³ alkotmányellenességét állították egy 2012-ben indult eljárásban.⁴ A szerzők munkája és érvelése egy szervesen építkező gondolkodás eredménye; ennek részeként a könyv alapjául szolgáló érvek egy részét már korábban is publikálták egy neves szaklapban.⁵

Ahogy a két szerző egy velük készült interjúban is kifejtette, az írás – a konkrét ügyön túl – tudatos fellépés a „szüleik generációjának” idején kialakult

¹ Sherif Girgis, Ryan T. Anderson, Robert P. George: *What is Marriage? Man and Woman: A Defense*, New York, Encounter Books, 2012. Nem tévesztendő össze Theodore Mackin: *What is Marriage? c.*, korábban az USA-ban szintén népszerű munkájával (New York, Paulist, 1982. 306 p.). A hasonló címen megjelent korábbi mű a II. Vatikáni Zsinat szemszögéből értelmezte és elemezte a házasság intézményét, a szerződés kontra szövetség kiindulópont mentén kifejtve állításait.

² <http://www.eqca.org/atf/cf/%7B34f258b3-8482-4943-91cb-08c4b0246a88%7D/2012-02-07-DECISION-ON-MERITS.PDF> (2014. 06. 11.)

³ 1996-ban Bill Clinton írta alá.

⁴ Az alapügy a *Hollingsworth v. Perry* ügy volt, melyben az egyenlő bánásmód és a fair eljárás sérelmét állapította meg California Állam Legfelsőbb Bírósága, alkotmányellenesnek találva a hagyományos házasság-koncepció alapjain álló törvényt. Reinhardt Hawkins bíró által ezen eljárásban került kimondásra, hogy „A házasság két felnőtt ember legszorosabb kapcsolata” – azaz nem feltétlenül két különemű emberé. Egyébiránt 2012-ig az USA-ban a tagállamok mintegy kétharmadában tartottak népszavazást és/vagy fogadtak el új törvényeket a házasságot érintő témakörben. 32 államban tartottak referendumokat a melegek házasságának lehetővé tételéről. Jelenleg (2012-ben, a könyv lezárásakor) 44 államban a jogszabályok, illetve az arra épülő jogalkalmazói gyakorlat a házassággal kapcsolatos hagyományos álláspontot képviseli.

⁵ Sherif Girgis, Ryan T. Anderson, Robert P. George: *What is Marriage?*, *Harvard Journal of Law and Public Policy*, Vol. 34, 2010/1, 245–287.

társadalmi és politikai örökséggel szemben, amennyiben a „házasság intézményének »fejlődése« megtört szíveket, széthullott családokat és a következő generációkban nagyfokú elbizonytalanodást eredményezett”.⁶

1. A SZERZŐK FŐBB ÁLLÍTÁSAI

Egy ilyen munka elemzése körében az egyik leglényegesebb kérdés, hogy mennyire erőteljes és magalapozott az érvelés, illetve milyen mértékben teljesül a minden jogással – és bármely felkészült érvelővel⁷ – szemben támasztható azon elvárás, hogy *beadvány* az ellenérdekű fél *várható* érveit is figyelembe vevő, lehetséges gondolati irányok előzetes lezárásával készüljön el. Magyarul: ezen munka értékét elsősorban az adja (adhatja), hogy az egy férfi és egy nő sajátos kapcsolataként tétélezett házasság védelmében felhozott állításai mennyire tarthatóak és – tudományosan is – alátámasztottak, különös tekintettel az azonos neműek házasságát követelők (ellen)érveire.

Különös jelentőséggel bír mind az érvelés jellegzetességeit, mind pedig a mű értékeit illetően az a tény, hogy bár a szerzők vállaltan katolikus háttérrel rendelkeznek, a „szokásos” keresztény érvkészlet legtöbb eleme – szándékoltan – hiányzik munkájukból (lásd részletesebben a 2. pontban).

A szerzők kiindulópontja, hogy a könyvet nem valami ellen, illetve valamely személyi kör házasulását megelőzendő hozták létre, hanem elsősorban a házasság intézményének lényegét kívánják megvilágítani. Álláspontjuk szerint a házasság intézményének alapvetően két megközelítése létezik, s ezek nem csupán a jogi szabályozások különbségeiben, de a művészetekben, a vallásokban, a filozófiában és a társadalmi gyakorlatok szintjén is jól megkülönböztethetők.

Az első ilyen megközelítés a hagyományos házasság-konceptió (*conjugal view*), a második pedig a revizionista (*revisionist view*). Előbbi olyan testi, lelki és érzelmi kapcsolatot feltételez egy férfi és egy nő között, amely teljes egészében átfogja a két személy létezésének valamennyi lényeges aspektusát, egy nem korlátozott, élethossziglani elköteleződés révén. Ez – a szerzők álláspontja szerint – az élet valamennyi területét átfogó közösség, ami önmagában is érték (pl. gyermekek hiányában), ám *elsődlegesen* a gyermekek érdekei és jóléte az a körülmény, amely a házasságot az állam által elismert, támogatott és nagy terjedelemben szabályozott kérdéssé teszi (szemben pl. a *barátság* szintén lényeges

⁶ Kathryn Jean Lopez: What is Marriage? From the Authors of the Book. <http://www.nationalreview.com/corner/343923/what-marriage-authors-book-kathryn-jean-lopez> (2014. 07. 23.)

⁷ A szerzők között jogászt, politológust és filozófust is találunk.

intézményével).⁸ A vállaltan ezen hagyományos álláspontot támogató szerzők szerint a házasság az egyetlen kapcsolattípus, amely objektív jogi/normatív alapon kényszeríti ki a teljes és folyamatos elköteleződést – túlmutatva a felek pillanatnyi szubjektív szándékain. A szerzők konjunktív feltételeket állítanak elének, azt állítva, hogy csupán ezek együttese által leírható kapcsolatok tekinthetők házasságnak: ezek a teljes, organikus elköteleződés; a két (és nem több), nem azonos nemű ember általi tudatos létrehozás; illetve – főszabályként – a gyermek létrehozására is irányuló testiség.⁹ A könyv visszatérő érve, hogy csak a házassági normák (kizárólagosság, bizalom, folyamatosság) adhatnak stabilitást és harmóniát a gyermekek neveléséhez.

A másik koncepció képviselői szerint – állítják a szerzők – a partnerek a házasságban is elsősorban az érzelmi beteljesülést keresik, s ennek megfelelően a házasság is csak addig áll fenn, amíg ez az érzelmileg kielégítő állapot fennáll. Ebben a modellben a hűség is kizárólag elszigetelt egyéni döntésként értelmezhető. A szexuális elköteleződés is csak addig tart, amíg a kapcsolat „romantikája” fennáll.

A revizionista alapállás tehát nem korlátozódik a homoszexuálisok házasságát támogatókra, hanem jelen van a nem azonos neműek által kötött vagy kötni kívánt házasságokra vonatkozó szemléletmódban is. A nem vétkességi alapú – azaz közös megegyezéssel alakított – válások rohamos terjedése is sajátos (közvetett) jogelvvé teszi ezt a „forradalmi” álláspontot. Ez a körülmény teszi indokolttá a hagyományos házasság melletti kiállást, érvelést is – hangsúlyozzák Girgisék. A szerzők akkori beadványa – és annak révén a könyv – célja is éppen annak bizonyítása, hogy a *conjugal* álláspont mellett igenis racionális érvek szólnak.

A mű egyik lényeges gyengesége, hogy bár a szerzők döntően a kortárs társadalom- és embertudományok eredményei köré építik érvrendszerüket, nem támaszkodnak a szükséges – tudományos alaposságot sugalló – mértékben a tudomány hiteles eredményeire. A kötet csupán néhány kutatási eredményt említ tételesen, itt alaposabb érvelésre – és talán több adatra – lett volna szükség.

Ehhez az amerikai szakirodalom bőségesen szolgáltatott volna „alapanyagot”; hiszen pl. a szociológiai kutatások már 20-30 éve világosan bizonyították, hogy ahhoz, hogy egy házasság „egyben maradjon” nem elegendő az érzelmi kapocs a felek között, szükséges néhány további kapocs is, melyek az érzelmi szál

⁸ Lásd a mű 3. oldalát.

⁹ A szerzők külön kiemelik, hogy vannak olyan fizikai funkcióink, melyekben nem tudunk közösséget vállalni egymással – ilyen pl. az emésztés. Van azonban olyan, amelyben igen. A testi egység (közösség) legmagasabb szintje a nem reprodukció, mint a közösülés közvetlen biológiai célja.

gyengülése esetén is fenntartják a kapcsolatot, illetve a családot.¹⁰ Egy másik – szintén az USA-ban lefolytatott, 13 éven keresztül zajló – felmérés is alátámasztja, hogy a gyermekvállalással kapcsolatos tudatosság, illetve mindkét fél azonos szintű elkötelezettsége a kapcsolathoz középponti jelentőségű elemek egy házasság későbbi tartósságára vonatkozó „jóslatok” tekintetében.¹¹

Az USA-ban a közelmúltban folytatott kutatások arra is rávilágítottak, hogy a családok vagyoni helyzetéből, illetve szociális státuszából sem lehet direkt módon következtetni a házasság stabilitására, sőt bizonyos tényezők – pl. a hagyományos értékek iránti tisztelet – erősebben vannak jelen egyes alacsony jövedelmű (és a felmérések tanúsága szerint nem fehér) rétegek körében.¹² Ezek az érvek – s számos további – mind alaposabbá tehetnék volna a munkát.

Azt a munkát, amelynek alapvető állításai és következtetései egyébként helyesek és tudományosan is alátámaszthatóak. A könyv sorra veszi azokat a lehetőségeket, melyek felmerülhetnek: pl. az azonos neműek által nevelt gyermekek kapcsán szociológiai érvekre alapoz, miszerint egyértelmű felmérési eredmények mutatták ki, hogy az egymással házasságban élő szülők által fenntartott családban élő gyermekek különböző (egészségi, kapcsolati készségekre utaló, bűnözési stb.) mutatói jobbak, mint az egy szülővel, vagy azonos neműek között felnövő gyermekeké, sőt, jobbak azokénál is, akik elvált biológiai szüleikkel a válás után is egy háztartásban élnek. Ez igaz, de az olvasónak itt is komoly hiányérzete támad: ez az érvelés pl. azért áll gyenge lábakon, mert a kérdés nem csak az egy- és kétnemű párok modelljeinek konfliktusaként fogalmazódik meg, hanem úgy is, hogy mi a jobb a gyermeknek: azonos nemű pár által kialakított családban felnőni *vagy* éppenséggel „árvaházban” nevelkedni? Függetlenül attól, hogy erről a kérdéstről mi jelen sorok írójának véleménye, az ilyen és ehhez hasonló kérdések nyitva hagyása jelentősen gyengíti a könyv érvelését, meggyőzésre való alkalmasságát.

A könyvben a házasság lényegét illetően megfogalmazott állításokat támasztják alá a legfrissebb felmérések eredményei is, melyek világossá teszik pl., hogy az első házasságukban élők összességében jóval „boldogabbak” házasságukban, mint azok, akik már második házassági kapcsolatukban élnek.¹³

¹⁰ Jan E. Trost: What Holds Marriages Together? *Acta Sociologica*, Vol. 29, 1986/4, 303–310.

¹¹ Ted L. Huston: What's love got to do with it? Why some marriages succeed and others fail, *Personal Relationships*, Vol. 16, 2009/1, 301–327.

¹² Trail, Thomas E., Karney, Benjamin R.: What's (Not) Wrong with Low-Income Marriages, *Journal of Marriage and Family*, Vol. 74, 2012/3, 413–427.

¹³ Mirecki, Rachel M. et al.: What Factors Influence Marital Satisfaction? Differences Between First and Second Marriages, *Journal of Divorce and Remarriage*, Vol. 54, 2013/1, 78–93.

2. A SZERZŐK ÉRVELÉSÉNEK POZITÍVUMAI ÉS HIÁNYOSSÁGAI

A szerzők alaposan kifejtik a házasság intézményére vonatkozó kiterjedt állami szabályozás szükségességére vonatkozó érveket. Helyesen állapítják meg, hogy minél intimebb egy kapcsolat (mély barátság, szerelem stb.), annál kevésbé tart igényt az állami közreműködésre. A házasság esetében ez azért nincsen így, mert a házasság intézményéből fakadó ún. strukturált közösségi javak igénylik az állami elismerést, illetve szabályozást. A szerzők megfogalmazásában a házasság nem privatizálható, azaz – szemben például a keresztelővel – nem rekeszthető kívül az állami szabályozás tárgyköreiből.

Minden társadalom szabályozza a férfi-női kapcsolatot, hiszen a reprodukció alapja, és a folyamatos társadalmi újratermelődéshez, a mindenkori gyermekek későbbi „produktív” taggá válásához is ez kell. Ez nevezik a szerzők a civilizáció lényegének, hiszen az az erős házasságok – és az azokra vonatkozó szabályozás – alapjain nyugszik.¹⁴ Nem rejtik véka alá azt sem, hogy ahhoz, hogy mindez rendszerszerűen működjön, egy *erős házassági kultúrára* van szükség, amelynek – különféle eszközök révén – része az a társadalmi nyomás is, hogy a két külön-nemű személy összeházasodjon és együtt is maradjon.

A házasság társadalmi funkciójának jog általi tételezése kapcsán is körültekintően járunk el a szerzők. Kiindulópontjuk, hogy a jogszabályok tartalma e vonatkozásban a társadalom üzenete saját tagjai számára, arra nézve, hogy mi is a házasság. Ez az üzenet jelentősen befolyásolja a házasságról alkotott véleményünket, képzeletünket is. A házasság szabályozásának egyik lényeges célja a gyermeknemzéssel és -neveléssel összefüggő egyes magatartások jogi következményeinek biztosítása, illetve a felek egymásnak nyújtott, az anyagi, érzelmi, fizikai és szociális biztonság elősegítésére irányuló magatartása. A házasság intézménye a könyv állítása szerint „közfunkció”, amely feljogosítja a szülőket, s egyúttal elvárásokat is támaszt velük szemben.¹⁵ Konzisztens módon ezeket az értékeket harmadik felek (külső, harmadik személyek) irányában is csak az állam tudja közvetíteni: vallási vagy kétoldalú megállapodások, szerződéses jogviszonyok erre – a modernitás viszonyai között – önmagukban nem alkalmasak. Eme

¹⁴ Idézik Maggie Gallagher-t is, aki szerint a házasság közösségi célja a férfi és a nő kapcsolatán keresztül annak biztosítása, hogy a gyermekek ne apa nélkül nőjenek fel.

¹⁵ Gyenge házasságoknál az államnak kell kitöltenie egyedi döntéseivel a keletkező vákuumot (pl. válás, vagyonmegosztás, láthatás, tartásdíj szabályainak egyedi ügyekben történő alkalmazásával). Ennek kiterjedt volta rendkívüli módon megterheli az állami szervezet (szűkebben vett hatóságokat), illetve a közszolgáltatásokat nyújtó ellátórendszereket is. A nemzet jóléte az egészséges családon múlik; ennyiben a házasság intézményének léte és szabályozottsága állam-érdek.

értékek elsősorban jogokként jelennek meg, s ezek legszűkebb metszete – a szerzők szerint – a szülők gyermekeikhez, illetve a gyermekek szüleikhez való joga (lásd a 1991. évi LXIV. törvény a Gyermekek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezmény kihirdetéséről vonatkozó rendelkezéseit).

Kifinomult érv az is, hogy ha – konstruktivista alapokon – a házasság csupán jogi fikció lenne a társadalmi hasznok maximalizálása érdekében, a házassághoz való természetes jog sem lenne értelmezhető, s így azt az egyes jogszabályi rendelkezések sem tudnák sérteni, szükségtelenül, illetve aránytalanul korlátozni.

A 4. fejezet felveti azt a kérdést, hogy „[jó, jó,] de ha mindez (a hagyományos álláspont) igaz is, miért ne lehetne néhány száz vagy néhány ezer meleg házasságot lehetővé tenni? Hogyan tudná ezek léte befolyásolni a többi házasságot?” A szerzők válasza három elemből áll össze:

1. A jog egyik lényeges célja a vonatkozó elképzelések alakítása, a mintaadás is.

2. Ezek a minták ténylegesen befolyásolják a magatartásokat is.

3. A vonatkozó elképzelések és magatartások pedig együttesen alakítják a társadalmi érdekeket, azok artikulációját, illetve a tényleges társadalmi jólétet is.

Amennyiben tehát bizonyos fogalmak kitágulnak, egyúttal – szükségképpen – légiessé is válnak. A házasság fogalmának kitágítása (pl. azonos nemű párokra történő kiterjesztéssel) is kikerülhetetlenül hozza magával az újabb szabályozás relativizálódását, illetve összességében a házasságra vonatkozó normatömeg erózióját. Azaz az érzelmi alapú házasságkép jogi definiálása szembemegy a gyermekek és a felek közvetlen érdekeivel, hiszen ezen szabályozásnak súlyos – a jogi szabályozáson túlmutató – társadalmi implikációi is vannak.

Ötletes és érv a szerzők részéről az is, hogy a revizionista házasságkép relativizáló jellege megfosztja értékeitől, korlátozza a valódi férfitársaságokat, legalábbis az azokra vonatkozó közvélekedést is. Hiba azonban, hogy a szerzők Dávid egyik Zsoltárát idézik egy helyen a férfiak barátságával összefüggésben, s teszik ezt úgy, hogy feltehetően tudják (vagy megfelelő körültekintés mellett tudhatnák), hogy a Dávid és Jonathán kapcsolatára hivatkozás nem áll távol az egyneműek házasságának hirdetőitől sem. Itt is rossz érzések fog(hat)ják el az olvasót, hiszen – az egyébként helytálló – kijelentés kontextusok híján törekeny és erőtlen marad minimális teológiai alátámasztás, további érvelés nélkül.

Itt említendő az is, hogy a hagyományos házasságfelfogás ellenzői valóban gyakran érvelnek azzal, hogy a meggyengült házasság (mint intézmény) erősödhetne azáltal, ha kiterjesztenék azt egyéb kapcsolati formákra is. Ezzel szemben jól felépített érvelést olvashatunk a műben: a jog nem tud egyben tartani olyan kapcsolatokat, melyekben nincs tartós, racionális alapja a felek együtt maradásának.

A mű azonban néhány esetben leegyszerűsítő és emiatt valótlan állításokat is ad „ellenfelei” szájába, azt állítva pl. a 37. oldalon, hogy egyesek szerint a házasság

ságnak nincsenek az egyéb típusú kapcsolatokét meghaladó társadalmi előnyei, sőt az államnak sem lenne szabad foglalkoznia a kérdéskörrel. Az ilyen – valóban szélsőséges, alaptalan és *nyilvánvalóan marginális* – állítások, nézetek felemlgetése és az „ellentábor” hangsúlyos érvévé „avatása” elvágja a higgadt tudományos vita lehetőségét. A szerzők csak jóval később, az 52. oldalon utalnak arra, hogy a revizionista álláspontot sem látják feltétlenül egységesnek, pl. a poligámia elfogadhatóságával kapcsolatban.

A szerzők érvelésének további gyengesége, hogy lényeges kijelentések „lógnak a levegőben”: a szerzők pl. kijelentik – a gyermektelen házasságok védelmében –, hogy a házasságnak nem feltétlenül az utódnemzés az egyetlen értelme, elsődleges célja, de egyetlen további okot sem említene, s a reprodukció jelentőségével kapcsolatos érvelésük erőteljessége arra utal, hogy nem is igen ismernek ilyet (miközben a szerzők előlétele és munkássága világhosszú teszi, hogy éppen az ellenkezője igaz).

Okszerűen érvelnek azonban akkor, amikor kijelentik, hogy pusztán az a tény, hogy az azonos neműek közötti szexuális kapcsolatokat az idők folyamán üldözték, olykor kegyetlenül büntették, nem elégséges indok a házassággal kapcsolatos jogi szabályozás megváltoztatására, azaz az illetén kapcsolatok házassággá alakítása lehetőségének megteremtésére.

Ettől független kérdés, hogy az adott személy homoszexualitásának tényével össze nem függő (összefüggésbe nem hozható) nyilvános társadalmi fellépése kapcsán egyre általánosabb igényként jelenik meg a szükségtelen és mind jogi, mind pedig morális értelemben aránytalan korlátozások lebontása. A kérdéskör rendezetlenségét jelzi, hogy 2014 júliusában Obama elnök – heves vitákat kiváltva – aláírta ugyan az LGBT párokkal szembeni munkahelyi diszkriminációt tiltó rendeletet, de szövetségi törvény továbbra sem rendezi a kérdést.

3. TERMÉSZETJOGI ÉRVELÉS ELFOGADHATÓSÁGA

Helyes döntés volt-e, hogy a szerzők kirekesztették érvrendszerükből a bibliai alapokat? A központi rendezőelv nélküli korban fogant modern és „posztmodern” társadalomelméleti koncepciók jellemzője, hogy az ember filozófiai-erkölcsi természetéről nem (vagy csak kevéssé) vesznek tudomást, illetőleg a társadalom-integratív erőkhöz kötődő helyes társadalmi együttélés, rend elveit nem firtatják, s így a működőképes társadalmi rend teoretikus megalapozásáról is lemondanak.¹⁶

¹⁶ Frivaldszky János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*, Budapest, Szent István Társulat, 2007, 382.

A modern jog és jogtudomány mai állapotának kialakulásában az egyik döntő hatást – még korábban – az isteni természetjog kizárólagosságától történő elszakadás jelentette: az ember által alkotott pozitív jog érvényességének transzcendens (morális) igazolása profanizálódott a racionális természetjog formájában.¹⁷ Bár a pozitív jog érvényességének transzcendens, ún. metajurisztikus (morális) elvekkal történő igazolási kényszere ezzel még nem szűnt meg, maga az igazolási probléma áthelyeződött a nem teremtett világ történetiségének dimenziójába.¹⁸ Döntő kérdés tehát, hogy a jogpozitivizmus (jogpozitivista jogelmélet) – és számos vonatkozásban a relatív természetjog – képtelen megragadni a jog sajátos normativitását,¹⁹ hiszen konkrét erkölcsi okokra történő utalás nélkül nem tisztázható, hogy az emberek „miért hoznak létre jogrendszereket, és miért ruházzák fel őket jellegzetes vonásaikkal”.²⁰

A legizgalmasabb kortárs kérdések egyike – e könyvtől függetlenül is –, hogy a teológia, illetve a legtágabban vett vallástudomány ismeretanyaga és érvkészlete milyen módon, illetve mértékben lehet része egy tudományos vitának. Amint arra már utaltunk, a szerzők kirekesztették érveik köréből a vallási alapú állításokat, a mű mindösszesen három alkalommal említ – utalásszerűen, mintegy mellékesen – közismert bibliai szereplőt vagy igeverset.

Maguk a szerzők csak azt jelentik ki, hogy nem csupán a mi jogi és jogon túli kultúránknak része a házasság, sokkal inkább „olyan társadalmi jószág, amelynek lényegét felismerhetjük, de melyet meg nem változtathatunk”. Amennyiben ezt az állításukat igaznak fogadjuk el, óhatatlanul megfogalmazódik egy kérdés: nem lehetséges-e, hogy a házasság intézményének valódi, elsődleges *differentia specifica*-ja az a tény, hogy azt Isten alkotta meghatározott tartalommal és rendeltetéssel.

Ahhoz, hogy a kortárs tudomány – s ezen belül is hangsúlyosan a jogtudomány – komolyan vegye pl. a teológia mondandóját, eleve komolyan kell vennie annak lehetőségét, hogy van olyan egységes tudomány, a filozófia, mely az ember erkölcsi, érzelmi és racionális világait szerves egységbe foghatja.²¹ A teológia mint tudomány nem állhat fenn olyan fundamentum – jelen esetben a filozófia – nélkül, amely a teológiát összekapcsolja a szaktudományok legégetőbb problémáinak – esetünkben a házasság intézménye válságának – elméleti feldolgo-

¹⁷ Cs. Kiss Lajos: Bevezetés, in Cs. Kiss Lajos – Karácsony András (szerk.): *A társadalom és a jog autopoiétikus felépítése*. Budapest: ELTE, 1994, 7–8.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Bódig Mátyás: *Jogelmélet és gyakorlati filozófia*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 219.

²⁰ Uo.

²¹ Mezei Balázs: *Vallás és hagyomány*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2003. 26.

zásával. Ebben a megközelítésben a teológia nem egyszerűen a tradíció továbbítója, hanem saját ismeretforrásának radikális kifejeződése.²²

A legújabb – adott esetben keresztény megalapozású és tartalmú – természetjog annyiban új, hogy a pozitív joganyag rendelkezéseit nem a joganyag létrehozójára vagy a „jogtörténetben” kifejecesedett elvekre stb. vezeti vissza, hanem valamely szabály közvetlen igazolásaként és szükségképpen eredőjeként fogadja el az adott – kimunkált és széleskörű társadalmi beágyazódottsággal rendelkező – hitrendszer, kultúrkörünkben a Biblia általános elveit és tételes elvárásait.²³ Ez a közvetlenség természetesen – és ez az életszerűbb – részleges is lehet, azaz más megfontolásokkal, igazolóelv-rendszerekkel egy sorban is megjelenhet. Azaz a *természetjog, illetve keresztény természetjog* ennyiben *részleges* is lehet, ami praktikusán annyit tesz, hogy adott esetben egy – tipikusan – bírói, alkotmánybíróági döntésben – sajátosan értelmezett „párhuzamos véleményként” – vagy egy új törvény preambulumban – megjelenhet *expressis verbis* a Bibliára, Istenre utalás is.

Állítjuk, hogy a szerzők érvelése nemhogy veszített volna erejéből, ha érveik egyik kiindulópontja, illetve alapja a házasság „elkülönültsége” (Ef. 5:31), külső „sérthetlensége” (Zsid. 13:4), a testiség ajándékának házassághoz kötöttsége (1Kor. 7:3-5) és a gyermekek nélkül is legalább háromszereplős volta (Préd. 4:12²⁴), hanem éppen ellenkezőleg: ezen kijelentések – a bemutatott könyv és jelen sorok írója szerint is – a kultúrantropológia, a szociológia, történettudomány vagy a pszichológia érveivel szoros egységben, egymás érveit erősítve állhatnának helyt. A szociológia érvkészlete tehát, legalábbis mint egyedüli és végző eszköz erőtlen ebben az „ügyben”.

A tudomány ún. „természetjogias fordulataival” természetesen óvatosságnak kell lennünk, hiszen a szakirodalom ismeri a *politikai vallás* fogalmát is, ezzel jelölve azokat a törekvéseket, melyeket nem teológiai alapú, erős személyes meggyőződések mozgatnak elsősorban, inkább a különbözőség, a konzervatív értékek felmutatásának és konkrét politikai vagy egyéb előnyök szerzésének vágya.²⁵

²² Mezei: i. m., 27.

²³ Rögzítenünk kell azonban azt is, hogy a jog változása nem jelent feltétlenül társadalmi szintű, illetve egyéni felfogásokban tükröződő érdemi változást is egyúttal. Nyilvánvaló, hogy a Biblia nem (csak) erkölcsi parancs, mechanikus módon állami joggá transzformálható elvek logikus összessége. A Biblia központi gondolata, hogy a törvény (a jog) betarthatatlan, ezért van szükség a megváltásra. Így önmagában a bibliai elvek világi jogba való átültetése sem feltétlenül „javít” a jogon, ha a jog változását nem kíséri egyúttal valamifajta belső – egyéni és/vagy közösségi morálban visszatükröződő – változás is.

²⁴ „Ha az egyiket megtámadják, ketten állnak ellent. A hármas fonál nem szakad el egyhamar.”

²⁵ Lásd pl. a FIDESZ 2001-es javaslatát az egyházi anyakönyvezésről. Nem vallási alapokon jelent meg a javaslat, elsődleges célja a civil társadalom állammal szembeni erősítése volt.

Ahhoz, hogy valaki elfogadja, hogy a házasságnak van néhány objektív sajátossága, a szerzők szerint egyébiránt az adott személynek nem kell hinnie Istenben, elegendő csupán az emberi természetet feltérképeznie, hogy belássa ezen intézmény szükségességét.²⁶

Számos könnyebb, jól olvasható – tanácsadó jellegű, az eltérő (hagyományos) nemi szerepek hangsúlyozására épülő – bestseller mellett²⁷ nagy számban jelentek meg az USA-ban olyan alkotások is, melyek korunk válságtüneteire a kereszténység válaszait nehezebb olvasmányként kínálják fel, *általában több tudományterület eredményeit ötvözve*.²⁸ Utóbbiak közös kiindulópontja, hogy a kereszténység lényegének megértését, helyes felfogását tekintik előkérdésnek, mely nélkül az olvasó általi értelmezés és gyakorlati cselekvés sem lehet sikeres.

4. A MŰ ÁLTAL FELVETETT KÉRDÉSEK MAGYAR VONATKOZÁSAI

A szerzők párhuzamos példák, azaz konkrét törvények, illetve egyedi döntések elemzésén keresztül is bemutathatták volna álláspontjukat, így egyes állításaik (hogy pl. mely állam szabályozása lenne a *conjugal*, s mely *revisionist* kategóriába sorolható) jobb alátámasztást nyerhettek volna. Nehéz ugyanis közelebbi – normatív (?) jellegű – kapaszkodók nélkül eldönteni egy adott államról (tagállamról), hogy szabályozása milyen mértékben védelmezi a hagyományos, keresztény értékekkel szoros kapcsolatot mutató családképet. Jó példa erre a dilemmára Magyarország is, hiszen a 2012-ben hatályba lépett új alkotmány, Magyarország Alaptörvénye, és a 2014-ben hatályba lépett új Polgári Törvénykönyv, illetve az egyéb jogszabályi rendelkezések összességében a házasság és a család intézményének „felelősség-központú” megerősítését célozzák, mégis pl. a házasságban élő nők művi terhességmegszakítással kapcsolatos döntésének továbbra is rendkívül liberális szabályozása kétségeket ébreszthet a külső szemlélőben a magyar „modell” besorolhatóságát illetően.

A mai magyar jogrendszer egyik jellegadó vonása tehát egyrésztől *a felelősség új, rendszerszerű koncepciója*. Némi leegyszerűsítéssel a konzervatív és neo-konzervatív paradigma kulcseleme a felelősség, sőt a „felelősség forradalma”, szemben a szabadságot abszolutizáló egyéb – korábban domináns – koncepciók-

²⁶ Lásd a 47. oldalon.

²⁷ Lásd pl.: Fein, Ellen, Schneider, Sherrie: *The Rules for Marriage. Time-Tested Secrets for Making Your Marriage Work*, Warner, 2001.

²⁸ Lásd pl.: Don S. Browning. *Marriage and Modernization. How Globalization Threatens Marriage and What to Do About It*. Grand Rapids, MI, Eerdmans, 2003.

kal.²⁹ Ezen új felfogásban a polgár elsősorban nem mint a jogosultságok és kimentési okok címzettje, illetve nem mint fogyasztó dominál, hanem sokkal hangsúlyosabb a felelős állampolgárként történő megjelenítése (a jogszabályok elvárásaiban is), ami a különböző felelősségek korábinál alaposabb, pontosabb és szankcionált definiálása révén történt meg az újabb jogszabályokban. Pl. a szülői felelősség szintjének emelése körében a családok védelméről szóló 2011. évi CCXI. törvény 9. § (3) bekezdésének g) pontja a szülői kötelezettségeként írja elő, hogy a szülő köteles gyermeke felügyeletéről külön jogszabályban foglaltak szerint gondoskodni, amikor a gyermek éjszaka közterületen, szórakozóhelyen tartózkodik, illetve a (4) bekezdés értelmében a „szülő köteles a gyermekre tekintettel kapott támogatást a gyermek gondozására, nevelésére fordítani”.

A fentiek mellett azonban – amiként arra fentebb is utaltunk – a hatályos szabályozás szerint a terhesség a 12. hetéig szakítható meg – egyebek mellett – az állapotos nő súlyos válsághelyzete esetén.³⁰ A súlyos válsághelyzet azonban határozatlan jogfogalomként áll előttünk; a törvény értelmező rendelkezése szerint olyan helyzet, „amely testi vagy lelki megrendülést, illetve társadalmi ellehetetlenülést okoz”.³¹ S noha Magyarország Alaptörvényének II. cikke kimondja, hogy „(...) a magzat életét a fogantatástól kezdve védelem illeti meg”, a hatályos jogszabályok és az azokra vonatkozó jogalkalmazói gyakorlat (utóbbiak közé sorolva az Alkotmánybíróság vonatkozó döntéseit is³²) alapján Magyarországon a méhmagzat élethez való joga csupán államcélként jelenik meg, s nem alanyi jogként.

A bemutatott könyv egyik lényeges értéke akkor válik hozzáférhetővé, ha áttekintjük a magyarul hozzáférhető szakirodalom házasságra vonatkozó kiadványait. Viszonylag nagy számban találunk keresztény szerzők tollából származó, népszerű, ismeretterjesztő alkotásokat,³³ illetve szakembereknek készült – nehezebb, tudományos igényű – olvasmányokat is.³⁴ Meglepetés ér azonban minket, ha olyan állam vagy jogtudományi munkákat keresünk, melyek nem csupán kommentár jelleggel mutatják be a hatályos szabályozást,³⁵ illetve annak vala-

²⁹ Barát Tamás: Felelősség – társadalmi felelősségvállalás, *Társadalom, gazdaság, jog, politika. XXI. Század Tudományos Közlemények*, 14. évfolyam, 2012/4, 47. .

³⁰ A magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX. törvény 6. § (1) bekezdésének d) pontja.

³¹ A magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX. törvény 5. § (2) bekezdése.

³² Lásd pl. a 48/1998. (XI. 23.) AB határozatot.

³³ Pl. Gary Chapman: *Maradjunk együtt! Házassági krízisek megoldása*, Budapest: Harmat Kiadó, 2011., illetve Gary Chapman: *A házasság négy évszaka*, Budapest: Harmat Kiadó, 2013.

³⁴ A széles körben ismert és használt művek között említhető Dorothy R. Freeman: *Házassági krízisek. A házassági tanácsadás gyakorlata* c. munkája (Budapest, Animula Egyesület, 1994).

³⁵ A szinte kizárólagos kommentárirodalom újabb darabjai közé tartozik pl. Somfai Balázs: *Családjog. Jogi Szakvizsga Segédkönyvek* c. munkája (Budapest–Pécs, Dialóg–Campus, 2012), illet-

mely részletkérdését,³⁶ hanem a mögöttes közpolitikai megfontolásokat, történeti előzményeket és filozófiai alapokat is *nagyobb terjedelemben* ismertetik.³⁷

A *What is Marriage?* hazai állam- és jogtudományt befolyásoló legnagyobb értéke talán éppen az lehet, hogy ráirányítja figyelmünket arra, hogy egyes középponti jelentőségű kérdésekben a szabályozási folyamat nem rekedhet meg a kötelességszerű és politika által korlátozott hatásvizsgálatok szintjén, hanem igenis lehetséges olyan csatornák kialakítása, illetve erősítése, melyeken keresztül a tudomány képviselői is érdemben részt vehetnek az adott tárgykör elemi kérdéseinek tisztázásában is.

IRODALOMJEGYZÉK

- BARÁT Tamás: Felelősség – társadalmi felelősségvállalás, *Társadalom, gazdaság, jog, politika. XXI. Század Tudományos Közlemények*, 14. évfolyam, 2012/4, 47.
- BÓDIG Máttyás: *Jogelmélet és gyakorlati filozófia*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 219.
- BROWNING, Don S.: *Marriage and Modernization. How Globalization Threatens Marriage and What to Do About It*, Grand Rapids, MI, Eerdmans, 2003.
- CHAPMAN, Gary: *A házasság négy évszaka*, Budapest: Harmat Kiadó, 2013.
- CHAPMAN, Gary: *Maradjunk együtt! Házassági krízisek megoldása*, Budapest: Harmat Kiadó, 2011.
- Cs. KISS Lajos: Bevezetés, in Cs. KISS Lajos – KARÁCSONY András (szerk.): *A társadalom és a jog autopoietikus felépítése*, Budapest: ELTE, 1994, 7–8.
- FEIN, Ellen, SCHNEIDER, Sherrie: *The Rules for Marriage. Time-Tested Secrets for Making Your Marriage Work*, Warner, 2001.
- FREEMAN, Dorothy R.: *Házassági krízisek. A házassági tanácsadás gyakorlata*, Budapest, Animula Egyesület, 1994.
- FRIVALDSZKY János: *A jog- és a politikai filozófia erkölcsi alapjai*, Budapest, Pázmány Press, 2014.
- FRIVALDSZKY János: *A jogfilozófia alapvető kérdései és elemei*, Budapest: PPKE, Szent István Társulat, 2013.
- FRIVALDSZKY János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*, Budapest, Szent István Társulat, 2007, 382.

ve Petrik Ferenc (szerk.): *Polgári jog I–III. Kommentár a gyakorlat számára*, Budapest: HVG–ORAC, 2014.

³⁶ Ennek egyik fóruma hazánkban – legalábbis a vizsgált jogterületen – a *Családi Jog* nevű szakfolyóirat.

³⁷ Lásd pl. Frivaldszky János: *A jogfilozófia alapvető kérdései és elemei*, Budapest: PPKE, Szent István Társulat, 2013. 321, illetve Frivaldszky János: *A jog- és a politikai filozófia erkölcsi alapjai*, Budapest, Pázmány Press, 2014. 207.

- GIRGIS, Sherif, ANDRESON, Ryan T., GEORGE, Robert P.: *What is Marriage? Man and Woman: A Defense*, New York, Encounter Books, 2012.
- GIRGIS, Sherif, ANDRESON, Ryan T., GEORGE, Robert P.: What is Marriage? *Harvard Journal of Law and Public Policy*, Vol. 34, 2010/1, 245–287.
- HUSTON, Ted L.: What's love got to do with it? Why some marriages succeed and others fail, *Personal Relationships*, Vol. 16, 2009/1, 301–327.
- LOPEZ, Kathryn Jean: *What is Marriage? From the Authors of the Book*. <http://www.nationalreview.com/corner/343923/what-marriage-authors-book-kathryn-jean-lopez> (2014. 07. 23.)
- MACKIN, Theodore: *What is Marriage?* New York, Paulist, 1982.
- MEZEI Balázs: *Vallás és hagyomány*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2003. 26.
- MIRECKI, Rachel M. et al.: What Factors Influence Marital Satisfaction? Differences Between First and Second Marriages, *Journal of Divorce and Remarriage*, Vol. 54, 2013/1, 78–93.
- PETRIK Ferenc (szerk.): *Polgári jog I-III. Kommentár a gyakorlat számára*, Budapest: HVG–ORAC, 2014.
- SOMFAI Balázs: *Családjog. Jogi Szakvizsga Segédkönyvek*, Budapest–Pécs, Dialóg–Campus, 2012.
- TRAIL, Thomas E., KARNEY, Benjamin R.: What's (Not) Wrong with Low-Income Marriages, *Journal of Marriage and Family*, Vol. 74, 2012/3, 413–427.
- TROST, Jan E.: What Holds Marriages Together? *Acta Sociologica*, Vol. 29, 1986/4, 303–310.

FÜGGELÉK

NAGY DÁNIEL – BODOLAY GÉZA

A 14/19-ES VILÁGCIRKUSZ

Az eredeti regény „CIRKUSZ” címen 1926-ban jelent meg, az Erdélyi Szépművés Céh kiadásában, Kolozsváron. Azóta sehol.

A lehetséges összevonásokat az & jel jelzi.

Számfüggő direktoroknak: 11 beszélő férfi, 1 csodálatos nő, 1 kislány, táncosok, gyerekek, kórusok.

Szereplők & mellékszereplők:

ANGYAL & PAP & xy

ISTEN, az Isten

BELZEBUB, az ördög

HALÁL

REMIKE, a csodanő, olykor Rémikének is hívják

WILLIAM, a frenetikus Bohóc & A KOMOLY KOMÉDIÁS

PINKÁR, a díjbirkózó és éltáncos & xy

LAKÁJ & SEKRESTYÉS & FŐPARANCSNOK & xy

FŐKATONA & FŐCSENDŐR & ŐR & xy

FŐORVOS & NÉMA KOCSIS & A BÍRÓSÁG ELNÖKE & xy

GRUNCSER ALADÁR, a lezuhant féllábú pilóta, önálló fejfel & xy, & utóbb: RAB, a Krisztusok pincéjében

FŐSOROZÓTISZT & FŐÜGYÉSZ & xy

GABÍDUSZ, a szőke leányka-angyal (12 éves)

KÓRUSOK:

AZ ARTISTÁK KÓRUSA

AZ AKASZTOTTAK KÓRUSA

A HALÁLRAÍTÉLTEK KÓRUSA

AZ ASSZONYKÓRUS

A PUCÉR ANGYALI KVINTETT & ANGYALI KÓRUS

A KATONÁK KÓRUSA

A HALOTTAK SEREGE

AZ UTCAGYEREKEK KÓRUSA

A 7, azaz hét művész-artista „xy” néven – az I. / 1. jelenet meghajló/szöveges résztvevőit jelzi.

Hálás & külön köszönet a Fölfedező-Megrendelőknak:

Dimény Leventének és Juronics Tamásnak.

Valamint az élő Ady Endrének,

fiatalon meggyilkolt nagy elődjének,

és a Villont éltető F. költőnek a kölcsönvett sorokért. (Bodolay Géza)

PROLÓGUS JELLEGŰ ELŐJÁTÉK

AZ UTCAGYEREKEK KÓRUSA *(a gyülekező Közönségnek, persze rendes, élő cirkuszi fúvószenekarral)*

CIRKUSZ!

A VILÁG LEGHIRESEBB CIRKUSZJÁTÉKA

EGYETLEN ELŐADÁS!

DÍSZELŐADÁS – BELÉPTI DÍJ NINCS!

FÖLLÉPNEK:

Az említettek tusra meghajolnak: a William-Pinkár-Remike trió, valamint a 7 azaz hét XY – értelemszerűen némelyikük több főművészt adván.

WILLIAM, a bohóc

NIKOLAUSZ, a medvetáncoltató

PINKÁR, a díjbirkózó

EMANUELUSZ, a csodálatos zenevirtuóz

CARRIÓ, a gumiember

VILLEKON, a szép kígyóbűvölő

GEORGIE, a nőimitátor

PETREÁSZ, a késnyelő

DÍNE, a kötél táncos

BOLUGER, a jós

BALAGA, a síróművész

TRUGEL, az álomolvasó

JOSZIF bácsi, az állatszeliidító

PÁNI, a majomember

NEGRÓ, a nagy fülű nagy furulyás

REMIKE, a nagyszerű csodanő

AZ ELŐADÁS DÍJTALAN! AZ ELŐADÁS DÍJTALAN!
BELÉPTI DÍJ NINCS! OTT LEGYEN MINDENKI!

Dobpergés. Sötét.

AZ UTCAGYEREKEK KÓRUSA *(a sötétben)*

Ingyen cirkusz! Ingyen cirkusz! Mindenki, mindenki ott legyen! – Aki nem vak, aki él, aki mozog, mindenki, mindenki! – Az előadás díjtalan! Az előadás díjtalan!

„Mindenki, mindenki, mindenki”

Ingyen cirkusz, ingyen cirkusz. Az előadás díjtalan, az előadás díjtalan!

A cirkusz, a cirkusz – Menni, menni, mindenkinek menni!

Mindnyájunknak el kell menni! *(és persze dalolva is:)* Mindnyájunknak el kell menni!

Váltás. Hideg. Csempefal. A főorvos egyedül.

FŐORVOS

Nem tudjuk megállapítani, hogy a Hölgy, akinek – amint részletes vizsgálataink kimutatták: semmiféle szíve, vagy ahhoz hasonlítható keringési központja nem létezik: milyen módon maradhat egyáltalán életben. Erre a tudományos kérdésre választ csak a boncasztalon kaphat talán majd egyszer a Tudomány.

Külsőleg szép hölgy, az érverése egészséges életre vall, a tapintható véredényekben olykor érezhető duzzadások figyelhetők meg, melyek leginkább izgató szerek élvezése által keletkeznek. *(váratlanul lezuhan a süllyesztőbe, mint Gundel-Takács kliensei nemrég)* Ááááá –

WILLIAM *(félrevonultan, imádkozik)*

Miatyánk, Isten, csak a holnapot engedd megérnem, és engedd meg Holnap, hogy együtt lehessen Remikével. Te tudod, Mi Atyánk, hogy Remike haja: színarany szálak, tudod, hogy a homloka porcelán, a szemöldöke selyem, a szempillái bársonyos legyezők, a szeme fehér gyémánt, az arca fehér hab, a szája piros gyöngy, a foga fehér gyöngy, a nyelve rózsalevél, az álla fehér hó, a nyaka liliom, a karja márvány, a csípője életre kelt álom, a csókja Mi Atyánk – Óóó: a csókja édes jó Mi Atyánk, egyszerűen: a Te üdvösséged. *(vágtyól hörög)* Ááááá –

I. / 1. *A Cirkusz nagy ebédlőjében a híres kecskelábú asztal mellett.*

Vacsorára hívó harang-csengő. A cirkuszművészek tizenketten egy hosszú asztalnál. Középen ül Remike, az egyetlen nő.

A KOMÉDIÁSOK KÓRUSA *(ütemesen csépelik evőeszközeikkel, amit érnek)*

Vidám a vacsoraasztal
Hullákat is megvigasztal –
Hoppáré-hacacaré – bukfenc – taps!

Ezt némelyikük teszi is.

Na, még egyszer!
Vidám a vacsoraasztal
Hullákat is megvigasztal
Hoppáré-hacacaré – bukfenc – taps!

WILLIAM

Ez így nem mehet tovább!

REMIKE

Csak téged szeretlek, te vagy a legbátrabb.

JOSZIF BÁCSI *(átöleli Carriót, a gumiebert – néma szereplő, valódi gumiból)*

Fiam – én már nem sokat értek a szerelemhez, benned van a reményem.
Arra kérlek, akármilyen kegyeltje lennél a sorsnak, igen tisztelt Bohóc barátomat, William-et ne hagyd el. Ő megosztja veled Remike szerelmét – te is oszd meg vele.

Remike megcsókolja Jozsif bácsit. Aztán Carriót is, majd a többeket.

PINKÁR

Vajon mi nem mehet így tovább – tisztelt úr?

NIKOLAUSZ *(Pinkár fülébe súgja)*

Ne hagyd magad!

GEORGIE *(egy fehér szalvétával hadonászik)*

Uraim, azt tanácsolnám, hogy üljünk vissza a helyünkre – emésszünk egy kicsit.

NIKOLAUSZ *(böfög)*

Ne tágíts öcsém. Itt vagyok én is.

WILLIAM

Igen, megmondtam, amit mondtam: Ez így nem mehet tovább. A szemetekben hóhéri gyűlölet villog, de nem félek tőletek!

VILEKON

Mi ez?

NEGRÓ

Hogy?

PÁNI

Hogy mi ez?

PINKÁR

Mi nem mehet tovább, tisztelt úr? Jól van. Majd meglátjuk. Most fölkérem Remikét, szíveskedjék föllátni egy percre az asztal tetejére, hogy láthassuk, és lásson.

REMIKE *(föllibben az asztalra)*

Itt vagyok – parancsoljatok fiúk. Csak gyorsan, mert lángot vet a vérem, olyan boldog vagyok a rajongásotok láttán. Mit kívántok tőlem?

PINKÁR

Nem parancsolhatunk, nem kívánhatunk, csak esdekelhetünk hozzád, mint istenünkhöz, aki minket életet. Imáink aranyos oltára vagy. Esdeklő kérésünk: Válassz egyet közülünk, drága Remike, és szerelmeddel csak ezt a választottat boldogítsd.

REMIKE

Örülök. A gyönyör, melyet ragaszkodástok fakaszt, édes illatban fürdet, mámoros zeneként simogat. Hanem, a dolog mégsem ennyire egyszerű, fiúk. Mindnyájatokat imádlak, és a választást meg kell gondolnom. Meg kell fontolnom! Halasztást kérek. Ha elhatároztam, visszajövök, és ünneppé avatom ezt a vacsorát. Addig szórakozzatok valamivel. *(Ellibeg)*

WILLIAM

Na művészek, kóklerek, komédiások: Rajta! Táncoljatok!

Kollektív tánc, a „Vidám hely a Cirkusz” témakörben.

REMIKE *(a tükör előtt egyedül, horrorban suttog)*

Tükröm, tükröm, mondd meg nékem: Ugye én vagyok a legszebb vidéken? A Haláltáncot fogom eljáratni velük – és azé leszek, aki a legszebben táncolja.

De ez a tánc borzalmas lesz – mert Tánc közben vérben akarok fürödni. Igen – Tak! – Yess! – Da! – Si! – Oui! – Jawohl! *(kacag, és valóban: rettenetes)*

A komédiások asztali cirkusz-tánca brutális tömegverekedésbe csap át.

REMIKE (*visszajön a vacsoraasztalhoz*)

Megálljatok – Héé! (*föllép az asztalra*) Mit akartatok? Rám vártatok, vagy nem?

A KOMÉDIÁSOK KÓRUSA (*extázisban*)

Rád vártunk!! Rááád! Csak rááád!

REMIKE

Akkor figyeljete. – Nem tetszik, hogy összekaptok. A látvány nem lenne rossz, de többet várok tőletek. – Üljetek le szépen az asztal mellé. – Úgy. – Most pedig feleljetek a kérdéseimre, meggondoltan, és fennszóval. – Szerettek engem?

A KOMÉDIÁSOK KÓRUSA

Szeretünk.

REMIKE

Jól meggondoltátok? – Feleljetek.

A KOMÉDIÁSOK KÓRUSA

Jól meggondoltuk.

REMIKE

Fiúk, szívességre kérnélek benneteket. Ehhez mit szólnátok?

A KOMÉDIÁSOK KÓRUSA

Boldogok volnánk.

REMIKE

Hatalmas szívességre kérlek benneteket.

A KOMÉDIÁSOK KÓRUSA

Megtesszük.

REMIKE

Esküdjete.

A KOMÉDIÁSOK KÓRUSA

Esküszünk.

REMIKE

Na jó. A kívánságom: Szeretnék vérben megfürödni. Sok, sok vérben lubickolni. Megszerzitek?

A KOMÉDIÁSOK KÓRUSA

Megszerezzük.

REMIKE

Nem kis dolog, barátaim. Embervérről van szó. Szép, piros, egészséges, friss embervérről.

A KOMÉDIÁSOK KÓRUSA

Megszerezzük.

REMIKE

Hogyan? – Hm?

JOSZI BÁCSI

Megöljük – Petreászt!

REMIKE (*kacag*)

A szegény késdobálót? Épp ez az, amit nem akarok. Ez kicsinyes. Kicsi ahhoz, amire én vágyom, amit kívánok tőletek. Petreászt megölni? Szegény kis Petreászom. Gyere, megsimogatlak. Szeretsz?

PETREÁSZ (*könnyek között*)

Szeretlek, imádlak.

REMIKE

Miért ölnétek meg? Mit érnék azzal, ha csak őt ölnétek meg? (*ellöki Petreász kopasz fejét*) Nekem sok vér kell, rengeteg, ami a vállamig ér. Amiben úszni lehet. Vagy mosakszik az ember, vagy fürdik. Ez kettő. Az utóbbit akarom. Álljon elő a legkülönb.

WILLIAM (*mint egy költő*)

Szeretlek –

PINKÁR (*nyög, mint aki emel*)

SZERETLEK –

REMIKE (*mosolyog*)

Miért a csönd? Nehéz a játék? Pedig könnyű: Járjátok el a haláltáncot! Az lesz a győztes, aki a legszebben táncolja.

A KOMÉDIÁSOK KÓRUSA

Haláltáncot? – Az – Az – Az –

REMIKE

Az egy tánc. A halálraítélt tánca. Nem láttatok ilyet? A szemét bekötik a pasasnak, és mikor eldördül a puska – ugrik egyet: ez a haláltánc. A vére éles sugárban siklik az ég felé. Ahogy a pasas rángatja a lábát: ez a Haláltánc. Eltáncoljátok nekem?

WILLIAM

Eltáncolom.

REMIKE

Lángolsz, William. Olyan drága vagy.

PINKÁR

Nem William lángol, drága Remikém. Nézd, a lábam már járja is a haláltáncot, nézd!

REMIKE

De az nem ilyen – édes Pinkár. Hol a puskacső? A vér! A sok drága vér; hol a piros ívelése, a piros vibrálás?

PINKÁR

Ha esetleg William állna a puskacső elé, én meg, mondjuk: táncolnék?

WILLIAM

Mi?!

REMIKE

Nem. Azt szeretném, ha se nem táncolnátok, se nem állnátok a puska csöve elé – csak muzsikálnátok: a Tánc mellé. Ezt szeretném. Ezt akarom.

WILLIAM

Béküljünk ki egy pillanatra, és emeljük Remikét a magasba, föl, föl a Mennyeek felé! Mert uraim, barátaim, Remike nemcsak a legszebb a világon – hanem a legokosabb is. Fogjuk tehát az asztalt, emeljük őt az ég felé – aztán hallgassuk meg, és cselekedjünk azonképpen. Éljen Remike!

A KOMÉDIÁSOK KÓRUSA (*fölemelik asztalostul a cirkuszi lányt*)

ÉLJEN – ÉLJEN! – ÉLJEN REMIKÉNK! – REEMI – REEMI – REMIKÉÉÉNK!

REMIKE

Kedvesek vagytok. Hanem most már senki se nyissa ki a száját, míg engedélyt nem adok. Akció kell! És ellenakció! Igen! Ez az! Hogy két táborra szakadtatok: tökéletes. Rajta!

PINKÁR

Beszélj a Táncról! Szörnyen viszket a lábam.

Pinkár hívei készségesen nevetnek.

WILLIAM (*félre morog*)

Ne aggódj, zsíragyú, én majd megvakarom. (*fennhangon*) Halljuk: hogy megy a tánc?

REMIKE

A Zene, fiúk! A Zenét szolgáltatjátok a Tánchoz – mondtam már. Holnap a piacon nagy reklámot csaptok: a Cirkuszban ingyen előadás lesz! Legyen itt mindenki! Azt doboljátok, hogy azért rendeztek ingyen előadást, mert a cirkusz két táborra szakadt, és nem bírjátok eldönteni: Melyik tábor tud szebben furulyázni. Döntse el tehát a dicsőséges közönséges – Publikum! Mikor aztán betódul a nép, egyik párt is nekikezd furulyázni, a másik is – egyik párt is bizonyítani fogja, hogy az övé a szebb furulyázás, a másik is – hogy a Publikum két pártra szakadjon. Mikor aztán mindegyik

párt kellően megbolondítja a híveit a furulyázással, adjakot késeket a táncolók kezébe, a vérzőket pedig szállítsatok hozzám. Amelyik tábor többet hoz, az lesz a győztes – azé leszek én! Megértettétek? Egyszerű és szép sport – és legfőképp: kevés ész kell hozzá. Imádlak! Ha imádtok: viaskodjatok értem. Vért akarok. Pirosat, forró vért. Induljatok, készüljétek, az Isten segítsen benneteket.

Hajrá Pinkár! – Hajrá William!

A KOMÉDIÁSOK KÓRUSA

Ámen – ÁMEN.

A kollektív indulós tánc hajnali angyaltáncba ível.

I. / 2. A Mennyben

ANGYAL (*megrázza az alvó Isten vállát*)

Uram, kelj föl! – Különös áment hallottam.

ISTEN

Szóltál?

ANGYAL (*hangosabban*)

Különös „ámen” hallatszott ide föl.

ISTEN

Honnan?

ANGYAL

A földről.

ISTEN

Különös ámen?

ANGYAL

A kapuhoz vágódott – beleremegett a Mennysország.

ISTEN

Betört a kapu?

ANGYAL

Nem tört be.

ISTEN

Akkor mit akarsz?

ANGYAL

Nem kéne intézkedni?

ISTEN

Intézkedni?

ANGYAL

Gondoltam.

ISTEN

Te ne gondoldj semmit. Ha mégis gondolsz: tartsd meg magadnak. Ne háborgassatok: parancsoltam elégszer.

ANGYAL

Igaz. De ezzel a rettenetes ámennel, valami szörnyű dolgot pecsételtek meg odalenn – azért voltam bátor.

ISTEN

Szörnyű dolgot? Kik?

ANGYAL

Az emberek.

ISTEN

Kik?

ANGYAL

Az emberek. A földön.

ISTEN

Ja, ott. De máskor ne háborgassatok. Mehetsz.

ANGYAL *(el, majd vissza)*

Uram –

ISTEN

Tessék.

ANGYAL

Megérkezett Belzebub – üti-veri a kaput.

ISTEN

Kaputt?

ANGYAL

Nem úgy kaputt, hanem veri a kaput.

ISTEN

Mit akar?

ANGYAL

Honnan tudjam?

ISTEN

Nem állunk szóba vele.

ANGYAL

Mondtam – de annál jobban veri.

A kapu döng.

ISTEN

Kérdezd meg: mit akar?

ANGYAL (*kimegy, ordít*)

Mit akarsz?

BELZEBUB

Becsapódott hozzánk, a Pokol kapujába egy Ámen! Mit műveltek?

ANGYAL

Ezért dörömbölsz – nálunk?

BELZEBUB

Ezért. Az Ámen a Ti problémátok, magyarázzátok el: Mi ez? Erős a gyánúm, hogy a földön valami nagy dolog készül, kérdezd meg a Szomszéd urat: Nem mennénk le körülnézni egy kicsit?

ANGYAL (*visszamegy*)

Belzebub kérdezteti, hogy nem akarsz-e lemenni vele a földre?

ISTEN

Minek?

ANGYAL

Azt állítja, hogy az ámen a pokol kapuját is megütötte, szeretné, ha lemennének.

ISTEN

A földre? Én? Belzebubbal? Vagy akárkivel? Minek?

ANGYAL

Valami nagy dolgot akarnak odalenn az emberek. Talán meg kellene nézni.

ISTEN

Teszek én Belzebubra. Hagyjatok aludni.

ANGYAL (*odakinn ordít*)

Nem megy veled!

BELZEBUB

Hű, de kényes az Úr! Akkor megyek magam.

I. / 3. Napkelte. Az utcán emberek tolonganak

BELZEBUB

Miért van ilyen korán ennyi ember? Nahát! Na, tessék: itt jön a Halál. Jó reggelt, Kegyelmes úr. Micsoda véletlen szerencse, hogy találkozunk. Mi újság?

HALÁL

Az újság?! Ezt nézd!

BELZEBUB (*olvassa a plakátot*)

„Ingyen cirkusz!

Az előadás díjtalan

Belépti díj nincs

Föllépnek...

Na és. Mit számít ez?

HALÁL

Mit számít? Ez? Ingyen cirkusz!? Teljesen ingyenes cirkuszelőadás. Nem érted, mi ez?

BELZEBUB

Nem nagyon. Tán a művészek miatt akkora esemény? Kik ezek? Ezek a nevek itt? De mennyi! Kétszer hét és kettő.

HALÁL

Tájékozatlanságod módfelett meglep, kegyelmes uram. Ezek a művészek az úgynevezett kiválasztottak.

BELZEBUB

Aha.

HALÁL

És az Úr nem jó le a földre?

BELZEBUB

Nem. Asszem, nem jó.

HALÁL

Lehetséges lenne, hogy Ő nem kapta meg az üzenetemet?

BELZEBUB

Az üzenetedet? Milyen ügyben, ha érdeklődnöm szabad?

HALÁL

Ugyanabban az ügyben. (*a plakátra mutat*) Ebben az ügyben.

BELZEBUB

De mikor üzentél?

HALÁL

Tegnap. Mikor itt a cirkuszban elhangzott: – Azonnal megtelegrafáltam az Áment. Föltelegrafáltam és letelegrafáltam. A Szerződésünk szerint.

BELZEBUB

Az Áment?

HALÁL

Azt. Igen.

BELZEBUB

Tehát a kapuhoz vágott áment te magad küldted?

HALÁL

Magam.

BELZEBUB

Akasszanak föl, ha értem, mi ennek a jelentősége.

HALÁL

Holnaptól nagyban szállítok. Ennyi. Szíveskedjél intézkedni: megfelelő mennyiségű tüzelőanyagot és szurkot beszereztetni – de gyorsan.

BELZEBUB

Nagyon homályos ez így.

HALÁL (*a plakátra*)

Látod ezt?

BELZEBUB

Látom.

HALÁL

Plakát?

BELZEBUB

Plakát.

HALÁL

Ingyen cirkuszt hirdet?

BELZEBUB

Azt.

HALÁL

Arra kérnélek, hogy ma este őfelségével fáradjatok el a Cirkuszba, ott minden kiderül. A Vizsontlátásra.

BELZEBUB

Lassabban! És ha Őfelsége nem jön?

HALÁL

Jőnie kell – és jőni fog.¹ Ez nagyszerű. Adieu! (*el*)

BELZEBUB (*magában morog*)

Na jó – meglátjuk. Ma este cirkuszba megyek!

Hé, jóemberek, hová sietnek?

Nagy, általános táncos derültség, a járókelők kinevetik, mutogatnak rá.

Meglátjuk. Meglátjátok! Ma este Cirkuszba megyek. (*röhög*)

¹ Vörösmarty

I. / 4. *A Mennyben, mint előbb*

ANGYAL

Uram, a Halál hív, mindenképpen le kell menned a földre.

ISTEN

Nekem? Olyan nincs.

ANGYAL

Ennek a fele se tréfa, uram. Belzebub egyedül garázdálkodik odalenn. Nem tűrheted.

ISTEN

Má mé ne tűrhetném? Mondtam már: „Mit háborgattok? Takarodjatok innen! Nagy munkába' vagyok – Sietek!”² –

ANGYAL

Ó – Sándor –

ISTEN

Miféle Sándor?

ANGYAL

Valami kilencvenegy éves Költő.

ISTEN

Menjen, aki akar, ha akar. Különben sem értem, hogy mit mondtál. Mit mondtál?

ANGYAL

A Halál kér, de föltétlenül, hogy szépen ülj rá a – illetve: Menj a – földre.

ISTEN

A Halál kér?

ANGYAL

Az.

ISTEN

De mér? (*istentelenül nagyot ásít*) Mire?

ANGYAL

Hogy menj le a földre.

ISTEN

Én?

ANGYAL

Te.

ISTEN

Ő – Ööö –

² Petőfi

ANGYAL

Ő már ott van.

ISTEN

Ott. De hol?

ANGYAL

A földön.

ISTEN

Ott?

ANGYAL

Ott.

ISTEN

Merre?

ANGYAL

Arra. Egyenest. A Vénuszon keresztül.

ISTEN *(felcsillan a szeme)*

Hogy a – Vénuszon?

ANGYAL

Igen, arra szoktak.

ISTEN

Ja. Persze. Tudom. Akkor ne háborgassatok.

ANGYAL

Nem méész?

ISTEN

Hova?

ANGYAL

A – földre.

ISTEN

Muszáj?

ANGYAL

Muszáj.

ISTEN

Ebben az esetben hozzad a csizmám! Ha le kell szállni – akkor szálljon előttem száz angyal. Nesztek! Különben, megmondtam, hogy ne háborgassatok.

Zaj, zene, dörgés, harsonák, indulók, táncolva trappoló angyalok.

BELZEBUB

Még várok holnapig;
Ha holnap sem lesz a végítélet:
Beások a föld közepéig,
Lóport viszek le
És a világot a
Levegőbe röpítem... hahaha³ *(az eget bámulja)*
Na, hallom, jön már! Megjött az Isten – az összes angyalaival. Ezen ne
múljon. Meglátjuk. Egy biztos: Ma este Cirkuszba megyek. *(röhög)*

ISTEN *(érkezik)*

Ámen.

I. / 5. Tükrös öltöző. Remike, a csodanő, az artisták körében.

REMIKE *(kacag)*

Itt vagytok? Mire vártok? Gyáva banda! Hogy ül, sápad, remeg mind.
Miért? Megbántatok valamit? Féltek? Nem vagyok elég szép? Vagy kívá-
natos? Ez a vörös pongyola nem Minden, ez csak a titkok takarója. S nem
a csók a tető, s nem a csók a minden⁴ *(kacag)* Nézzetek hát. *(kioldja,
lecsúszik lábához vörös selyemruhája)* Melyikötök nem szeret? Ki akar
közületek? *(kacag)* Nem! Ma egy se! Holnap talán: Mind. Előbb megfür-
döm. A kádamat! Vért akarok bele, vért, vért! Aztán jöhettek. Először,
aki a legtöbbet hozza! Induljatok! William! Kezdjed! Rajta fiúk!

WILLIAM *(fölugrik, Remike ruháját lobogtatja)*

Ez lesz a zászlónk! *(kirohan)*

I. / 6. Váltás, dob, harsona – kezdődik az előadás a Cirkusz porondján.

WILLIAM *(vissza/berohan)*

Uraim! Barátaim! Fiaim! Apáim! Figyeljete! Ma ingyen cirkuszt rende-
zünk, a gyönyörűségetekre, örömtökre és boldogulástokra! Nem akarunk
boldogok lenni, szenvedni akarunk, mert erre születtünk! Ellenben nek-
tek boldognak kell lenni, mert Ti vagytok az úgynevezett Nép, mely tu-

³ Petőfi

⁴ Ady

lajdonképpen Szent és sérthetetlen, akár az Isten. Érettetek élni, miattatok gyötrődni minékünk: a Gyönyörök gyönyöre.

Az előadást megkezdjük. Első számunk egy úgynevezett ORRFÁKK, azaz: Orr-Furulya-Ária-Kvintett – Egy, két, há – Fel, barátom! Fel barátim! Fel barátim!⁵

A williamisták nekilátnának: zene-bona.

PINKÁR (*ordít*)

Kezdeni! Anfangen! Los! (*a publikum felé*) Szeretettel fölkérek minden fület, száját, szemet: Ide hallgasson, ide nézzen, mert az igazi Nóta az, amit Mi fújunk! A legszebb, ahogy Mi fújuk! A többiek ócska Csalók, kedves édes, drága jó publikum! Furulyázásuk hamis, mint a rohadt penészes citrom íze. Mi kezet nyújtunk önöknek, édes, drága jó Közönségünk! Kezdjük!

Mindkét banda rettenetes orrzenére zendít. Tánc, kétfelé szakadó Hurrázás. A közönség élvez.

WILLIAM

Állj! Uraim! Gyermekeim! Apáim! Végtelenül örvend a szívem, hogy orrbafurulyázásunk igaz dallama, íme Lelketekhez férközött. Látom ám: Táncolni akartok! Látom az ősi vért kipirosodó orcáitokon. Látom, amit látok! Harsogjuk együtt Bandánk dicsőségét! Kiáltsuk fennhangon: Nincs szebb a mi szépen szálló Nótánknál! Ordítsuk továbbá boldog egységben: A másik banda nótája: Hamis, hazug, alávaló, kretén! Miránk akar táncolni a Föld! Mindenkinél nagyobbat üt csatakiáltásunk: Éljen a furulyánk! Éljen az Orrunk! Éljen a hangunk! Éljek én és a Pártom! Vivát, vivát, vivát!

A publikum fele vitustáncos vivátot ordít.

PINKÁR (*a medvetáncoltató hátán állva kiabál*)

Szememből vérkönnyek csöppje hullik szívemre – onnan meg vissza szemembe. Ó, testvérek: Örömkönnyek, ám egyúttal bánatkönnyek ezek. A próféta úgy mondaná: Vegyeskeverék könnyek. Érzem lelkem közepében a vágyat: Térdreborulni! Tulajdonképpen táncolnom kellene dühömben! Mert mit látok?! Kisszámú, hitvány söpredéke a földnek, vagyis a

⁵ Híres kálomista egyházi nóta kezdősora

méltatlan Jelen, és ennek többre hivatott egykoron dicső Cirkusza – szembehelyezkedik velünk, azaz veletek, édes kicsi csibikéim! Akik megértettétek az Idők valódi furulyaszavát: az Igaz Szót! Arra vágynátok táncolhatni – Velünk! Szemben a balga, ostoba, erőszakos szamarakkal, kik hagyják hátulról nyársra húzatni magukat egy hamis tilinkós mellett! Nem tűrhetjük! Egy Csárdába csak egy dudás való, ez a tiszta, brutális igazság. Minthogy pedig immár évezredek óta Csárdánk a mindenkori Cirkusz – ebből egyenesen következik –

WILLIAM

Semmi sem következik! Illetve: MI következünk: Hajrá fiúk! Előre!

PINKÁR

Csöndet, kolléga! Fogja be rögtön a redves pofáját! Ez a hang Közönségunktől idegen! Böcsületsértés. Fölvívak-fölvívak minden igaz embert: álljon mellénk! Az Emberiség nagy ügye mellé sorakozzon Mindenki! Mindenki ide, a hátunk mögé. A többit aztán majd meglátjuk.

WILLIAM

Aki nem Gaz, hanem Igaz: ide sorakozzék! Sorakozó!

Az emberek táncikolva kétfelé sorakoznak.

Felebarátaim, kibontom szent lobogónkat! Sorakozzunk alá, csókoljuk meg e szent csodarongyot: Remikének, a világ legigézőbb hölgyének testéről való. *(beletöröl egy könnyet)* Kiáltások teli tüdőből: Vérünket és életünket érte! Hurrá!

PUBLIKUM

Vérünket és életünket érte. Hurrá!

PINKÁR *(másik pongyolát ránt elő)*

Ez sokkal régebbi! Ez a Valódi! Még itt lebeg érzékeny illata rajta! Gyönyörillatú fehérneműi alatt tárolta sokáig! *(szagolja)* Oaaahhh – Behunyt szemmel, aki érzi: Előre, előre, tűzön vízen át⁶ – csak arra, amerre fönnlobogni érzi az Orrotok-Orrunk ezt a dicső Zászlót! Meglátjuk, ki fog itt kesztyűbe dudálni!

Hirtelen tők sötét borul a Cirkuszra.

HANGOK

Disznóság! Mi ez a disznóság?! Fölháborító disznóság!

⁶ Petőfi

WILLIAM

Kezdődik a Harc!

PINKÁR

Ez a harc lesz a végső!

WILLIAM

A jog s a szabadság⁷

PINKÁR

A Szent Ákombákom – Sose bánom! Jól alányom!

WILLIAM

Kiszera méra Báva tag⁸!

PINKÁR

Ti lesztek a Szent ügy vezérei. Kés, mérég van bőven: Rajta!

ÉNEKLŐ TÖMEG (*a Carmagnole, mi más*)

„Rajta, de rajta, de rajta tovább! Föl a Többiekkel a lámpa vasára!”

Még mindig Sötétben, esetleg közben léggömbeső a Közönség fejére. Sikolyok a nézőtéren is.

PINKÁR

A Jog a legszebb fogalom! Ennek csúcsa az a szilárd alap, miszerint a Cirkuszban csak egy banda furulyázzon.

WILLIAM

A Szent Furulya Bandája mi vagyunk! Aki mellettünk van, üdvözü, aki nincs mellettünk – azt egyszerűen üdvözíteni kell. Kell! Nesztek: kés. (*Zakózsebéből szakszerűen közéjük vág néhány hajító-kést.*)

PINKÁR

Van pokolgép, bomba. Kolerabacillus is, ha kell.

Decens robbantgatás hallik.

WILLIAM

A fő, hogy minél gyorsabban és erélyesebben üdvözítsük a bűnösöket!

PINKÁR

Mi üdvözítünk! Egyedül!

WILLIAM

Az Isten velünk van –

⁷ József Attila

⁸ Karinthy

PINKÁR

Az Isten velünk vahaan!

*A furulya, majd a többi fúvós fölsír, a két Párt zászlóstud egymásnak ront.
Látványos tömegtáncverekedés, mely évekig tartó gyilkolászásba torkollik.*

TÖMEG (ütemes tapssal)

Az Isten velünk van! Az Isten velünk van!

ISTEN

Hogy a nyavalyába lennék veletek, mikor itt ülök Belzebubbal a hetedik sorban? /Hetedik páholyban/ (ez az egy pont rendezés- és épületfüggő)
Elég volt, menjünk. De mi ez az árok?

BELZEBUB

Ugorja át bátran fölséged! Én már ideát vagyok!

ISTEN

Nem. Az Isten nem ugrándozik. Inkább lemászom. Tiszta vér lett a lábam.
Már térdig ér.

BELZEBUB

Haragudni méltóztatik?

ISTEN

Roszkedvű vagyok.

BELZEBUB

De miért? A Cirkusz alapvetően: vidám. Ahogy Bé, az apokrif Átíró-Költő
mondotta: „Egyedem, begyedem, a Cirkusz nem Egyetem.”⁹

ISTEN

Borzasztó dolgokat látok. Mi ez az örültség?

BELZEBUB

Örültség – örültség. Ez, mint mindketten tudjuk: elég relatív. Túl sok lenne a vér?

ISTEN

Az is. Föltúrják a földet, járatokat vájnak, és vért engednek bele. Mi ez az örület?

BELZEBUB

Már megint: Örület? Isteni tévedés. Ami praktikus, az soha nem örület.
Ha árok nem volna, hol folyna le a sok szép vér? Látja felséged azt a lila selyem sátrat?

⁹ Bodolay

ISTEN

Látom. Én mindent látok.

*A híres Berlioz-féle Rákóczi induló eleje, mint mozihíradó-zene hallik.
Táncikával és angyali kóruossal.*

KÓRUS (*kintről*)

Vak Pali, Vakpali mindent lát, szemüvegen át a kutya valagát!¹⁰

BELZEBUB

És azt is tudja, ki van ott?

ISTEN

Na, azt most éppen nem.

BELZEBUB

Remike.

ISTEN

Remike? Römike? Vagy RéMike?

BELZEBUB

Ahogy tetszik: RéMike – Remike.

ISTEN

És ki ő? – Ő – Valami nő?

BELZEBUB

Ha úgy tetszik: Nő, ha úgy tetszik: Angyal, ha úgy tetszik: Állat, ha úgy tetszik álom, vízió, rémkép, hallucináció, vagy zene, virág, vagy okádék – ahogy tetszik. Remike szép, és szoknyát visel. És tudja felség, mi van még a lila sátorban? Egy márvány medence. És abban vér. És a vérben: Remike.

ISTEN

És az árkok –

BELZEBUB

Az árkok a medencében futnak össze, oda vezetik le a vért. Praktikusak, mint mondtam volt. Akarja látni Remikét?

ISTEN

Nem érdekel.

BELZEBUB

Dehogynem érdekl. Bemutatom. Képzelden el egy fehér testet, amint vérben lubickol. És nevet. A Gyönyör: Remike Szerelme – és a Cél: a Fürdő.

¹⁰ Közismert óvodás parafrázis.

ISTEN

Miféle fürdő?

BELZEBUB

Csak nem gondolja fölséged, hogy a Nemzeti és Nemzetközi Cirkusz kiváló művészei ezeknek a parasztoznak rendezték ezt a pompás előadást? Frászkarikát. Mit – Lófrászkarikát, Fenét, Felség! Remikének, a bájos és ellenállhatatlan cirkuszkisasszonynak az a mániája, hogy vérben fürödjön. Az előadás nemes versengés a hölgy kegyéért. A művészek két csoportra oszlottak, és amelyik több vért szállít, azé lehet majd a legizgalmasabb csók.

ISTEN

Csók?

BELZEBUB

Úgy néz rám, mintha torz volna az arcom. Meglehet. Én szerencsére nem látom. Menjünk! Izgatott vagyok.

ISTEN (*morog magában*)

Odi profanum vulgus et arceo¹¹ –

BELZEBUB

Megvetlek alacsony tömeg és távol tartom magamat tőled?! Hogy jön ide az antik Horatius? Ódástul? Elfáradt?

ISTEN

Rosszul vagyok. Hullaszag van itt. Nyomaszt. Ó.

BELZEBUB

Mert az egész Napot el kéne tüntetni az Égről. Mióta mondom: hiába. Ha a Nap nem sütne: nem volna hullaszag. A melegtől van. Meg a cifra legyektől.

ISTEN

Az árkokban rengeteg holttestet láttam.

BELZEBUB

Meglehet. Ám a hívő lelkük, ugyebár, azóta már a Mennyeknek országában dalolgatja a Kánont. Nem is izgatott? Nézze, az ott Remike. Az ajka olyan, mint a pióca bele. A nyaka – ó, hol csókoljam meg?

ISTEN (*dörmög, mert eszébe jut a Milarepaverzió*)

Ó, – ó – ó. Ó – Ó, ó: – az Énekehek éneke. Ó!¹²

¹¹ Horatius

¹² A.E. Bizottság – parafrázis.

BELZEBUB

Hogy lehet ilyen flegmán állni? Nem is néz oda? Fölség! Ne legyen örömrontó.

ISTEN *(súgva)*

Irtóztató ez, Belzebub – hová vezettél engem? Ez vérfertőzés – a férgek bordélyháza. Kik rohadnak itt? Miféle döglődő fenevadak? A nyáluk csorog az undorító vérgőzben. Mocsokká olvad minden – Mi ez itt?

BELZEBUB

Ez Te vagy. Az Isten. Az én istenem meg – *(beugrik Remike mellé a nagy medencébe, poklot idéző, bódítóan táncos aktusuk kezdődik, szinte füstöl)*

REMIKE *(megfelelően artisztikus zenés-táncos ponton előbukik)*

Gyere, Te állat! Vért! Vért! Vért!

I. / 7. *Újabb nóta, ömlik a vér. Majd: a Művészklub.*

BELZEBUB

Édes –

REMIKE

Vért adjatok. Vért!

BELZEBUB

Gyerünk – kéjutazásra, kicsikém!

REMIKE

Kéjt akarsz, te Dög? *(csapkodja)* Kéjt? Kéjt? Kéjt?

Mámorban elszállnak.

ISTEN *(a komédiásokhoz lép)*

Beszélni szeretnék Önökkel –

LAKÁJ *(kicsit nagyon feminin jelenség, selypít)*

Hová megy, mit akar? Ez itt az Exkluzív Művészek Klubja.

ISTEN

A Művész urakhoz volna néhány szavam –

LAKÁJ

És mégis: Kicsoda Ön? Idejön, és nem ismeri a Szabályokat? Mit képzelsz? „Ahh! A művész urakhoz volna néhány szavam?” Ki hívta meg? Be van jelentve? Mi ez a ruha? Hogy áll a szeme, füle, orra? Haja? Mit akar? A művész urakkal beszélni? Nem lehet.

ISTEN

Csak megkérdezném: élvezik-e, amit csinálnak.

LAKÁJ

Mit csinálnak?

ISTEN

Nézzen körül. Vér. Nézzen föl: Vér. Nézzen a föld alá: Vér. Csak megkérdezném: Élvezik-e?

LAKÁJ

Ezért jött?

ISTEN

Ezért.

LAKÁJ

Egyenesen Rómából? A pápától? Egy apostol? (*röhög*) Honnan jött?

ISTEN

A mennyből.

LAKÁJ

Aha. Aha. A mennyből. Az angyal. Nos –

ISTEN

Mondjuk, hogy Rómából jöttem. Egye fene.

LAKÁJ

Mondjuk? Ha Ön mondja: mondjuk. Egye fene. Nem érek rá sokat vitatkozni, mindjárt hoznak egy csapat embert – akasztani. Az jobb mulatság lesz. Tessék, befelé. (*jelent*) A pápai követ! Egyenesen Rómából!

EGY KOMOLY KOMÉDIÁS

Vezesse be a követ urat a ponyva mögé – és adjon neki bort.

ISTEN

Bocsánat – nem iszom. Prédikálni szeretnék.

A KOMOLY KOMÉDIÁS

Nem iszik? Pap? És nem iszik?

LAKÁJ (*visítózva csapkodja a térdét*)

Bár eddig is már a pokol fele,
Sőt több felénél, pappal van tele.”¹³

Kintről ordítás.

AZ AKASZTOTTAK KÓRUSA

Isten, ha igazságos vagy: Tégy csodát! Tégy csodát!

¹³ Petőfi

ISTEN

Megálljatok! Hová viszitek őket? Miért akasztjátok fel őket? Miért maratjátok szét az emberi testet, mint kutyák a koncot!? Milyen jogon?

A KOMOLY KOMÉDIÁS

Tegyen vattát a fülébe bátyuska. Ez a divatos muzsikaszó szokatlan kissé.

ISTEN

Ember! Ott akasztani visznek – embereket –

A KOMOLY KOMÉDIÁS

Na igen –

ISTEN

De: miért?

A KOMOLY KOMÉDIÁS

Szabályszerűen golyó járna nekik – ám a golyó hasznosabb dologra kell.

Érthetetlen német-országi katonai parancsüvöltések: Vorwärts! Laden! Schießen! Nicht schießen! Scheißen! Vorwärts! Rückwärts! Hauptbahnhof! Dawaj! Poweszity! Bisztreje! Wunderbarrrr! – Tömeges akasztás.

ISTEN

A jóság meghalt a földön. Menjetek a Mennybe, gyermekeim.

Miért, miért kell ennek így lennie? Megyek haza – a földről megtorolni nincs erőm. Majd az égből.

Az akasztottak jönnek tánclibasorban, nyakukon kötél.

Kik vagytok? Mik vagytok? Feleljetek. Gyertek énhozzám.

AZ AKASZTOTTAK KÓRUSA

Mennénk, de nem tudjuk: Merre vagy?

ISTEN

Erre, itt –

AZ AKASZTOTTAK KÓRUSA

Te vagy az Isten?

ISTEN

Én.

AZ AKASZTOTTAK KÓRUSA

Hallunk, de nem látunk.

ISTEN

Már közel vagytok.

AZ AKASZTOTTAK KÓRUSA

Lehet, de mégse látunk.

ISTEN

Hogyhogy?

AZ AKASZTOTTAK KÓRUSA

Mert vakok vagyunk. A varjak kivájták szemünket.

ISTEN

Az akasztottak vagytok.

AZ AKASZTOTTAK KÓRUSA

Igen. Azok vagyunk. És tudjuk a Haláltánc-balladát. Szeretnéd?

Éjjel borult a háztetőkre,

s kuvikhang szólt a berken át,

midőn a Bankár útnak indult,

elásni véres aranyát.

Az útkereszten vasdoronggal

hét ördög várta s a Halál;

s mikor kardot rántott, a csontváz

fülébe súgta: „Mondd, számár,

számár, mit véded még a pénzed?

Meghalsz s a kincset elviszem,

s a kincs helyett eláslak téged,

akit nem ás ki senki sem.”

Kufárok voltunk mindahányan,

s az évek szálltak, mint a percek,

véred kiontott harmatával

irgalmazz nekünk.¹⁴

HALÁL *(lódobogás, nyihogás, vágózó pata-kopogás keretében érkezik, leszáll)*

Uram, az Alkotmány szerint a Test az enyém, csak a Lélek a tiéd. Elviszem őket.

AZ AKASZTOTTAK KÓRUSA franciául tovább szavalja a fenti balladát, és vele táncol az Űrbe.

ISTEN

Igaza van, a Test az övé – Ő az egyetlen, aki harcba szállhat a föld élőivel, ha szembeállítja velük – a halottaikat. Megkíséreljük.

Ágyúszóra táncoló apokaliptikus gázálarcos gázháborús vízió.

¹⁴ Villon / Faludy

ISTEN *(üvölt)*

Elég! – elég! Álljon meg mindenki! Ne legyen több mozdulat! Mi ez a bál?
Miféle bál? Kié itt ez a karnevál?

AZ AKASZTOTTAK KÓRUSA

A bál a bál – a karneváli bál!
A bál, a bál – a karneváli bál¹⁵
De sírni nem nagyon illik
Ilyen veszett bálban:
*Gyerünk és mulassunk!*¹⁶

ISTEN

Legyen csönd, és tekintetét emelje mindenki rám. A Szeretet uralja e perctől a szíveteket! Parancsolom. Ne öljétek egymást, mert Élet csak egy van: egyszer van jogotok hozzá. *(a szájába vágódó agyvelőtől abba-hagyja, köpköd, fulladozik, köhög)*

BELZEBUB

Fölség, ne erőlködjön, kímélje az egészségét. Örülök, hogy találkozunk, újságot mondok.

ISTEN *(köpködve hörög)*

Mit akarsz? Takarodj mellőlem. Távozz tőlem! Apa– *(harákol)*

BELZEBUB *(mosolyog)*

Haragszik. Nem méltó Önhöz. A Szelídség ura legyen szelíd és Szeretettel teljes. Miért zavarna el? Nem kíváncsi, mi újság otthon? Onnan jövök.

ISTEN

Honnan?

BELZEBUB

A mennyből.

ISTEN

Hogy Te? Te? A Mennyből?

BELZEBUB

Na igen. Mennyből az ördög. Ha a gazda nincs otthon, kutya jár a kertben – régi bölcsesség. Jöjjön, mondok még cifrábbat.

Irgalmatlan lövöldözés, minden fegyvernemből

De itt kiabálni kell. Csöndesebb helyre menjünk – a művészpáholyba, vagy a művészsátorba, ott beszélhetünk.

¹⁵ Jasienski: A próbababák bálja – 1928.

¹⁶ Ady

ISTEN

Meg akarom állítani ezt a vérengzést.

BELZEBUB

Mivel? Hogyan? A szavaival? Nem látja, hogy már a kutya se hallgat fölségedre? Jöjjön. Ezek az emberek boldogan vedelik a Tánc gyönyörét. Ne legyen ünneprontó. Azaz: legyen, ha tud, de legyen esze. Lásza be, hogy itt már nem nagyon számít.

ISTEN

De én vagyok a hatal–

BELZEBUB *(közbevág)*

Persze hogy. Elhiszem. Mintha sokallná a mulatságot. Irigy. Nahát: irigy! Fölség, nem hittem volna.

ISTEN

Sokallom? Én mindenha–

BELZEBUB *(megint közbevág és meghajol)*

Természetesen! Csak végre be kéne ismerni, hogy nem a legerősebb a világon.

ISTEN

Én?

BELZEBUB

Állítsa meg a Táncot. Most már én kérem, fölség. Tessék! Egy-kettő. Csak gyorsabban, mert itt ezrek vesznek egy pillanat alatt, és *(röhögve)* irgalmatlan nagy kár értük.

CSÖND.

ISTEN

Emberek – édes fiaim. Édes fiaim – *(behunyt szemmel, fájdalmasan elhallgat)*

BELZEBUB

Mért nem folytatja fölséged? Úgy látom, már esdeklő szavainak is van hatása: a Táncolók most már csak egymás kitaposott beleibe táncolnak bele bokáig. De persze nyugodtan. Folytassa, fölség! Belefáradt? Segítsek? Szívesen. Csak mit mondjak? Mondjuk: „Emberek – édes fiaim”? Már mind figyelnek is. Vagy mégse? Hagyja szépen a szegény embereket, hadd táncolják ki a belüket.

ISTEN

Hová menjek?

BELZEBUB

Csak előre. Visszatérően ismételt állandó Tanácsom: Csak előre!

I. / 8. A Művész-sátor elé érnek.

BELZEBUB (*váratlanul ráordít az Úrra, kezében egy valahonnan előkapott szuronyos puská, a mellének szegezi*)

Ide menjen be! – Mars!

ISTEN

Hülye vagy? Mit csinálsz? Héé!

BELZEBUB (*a sátorba taszítja*)

Előre!

PINKÁR (*kurblis bakelittelefonba üvölt*)

Szeretünk, Remike, szeretünk!

REMIKE (*hangja az éterből*)

Vért! (*trillázva föl a skálán*) Véhéhéhé-hért!

WILLIAM (*másik kurblis bakelittelefonba búg*)

Ó, Remike, ha Te nem volnál Remike – ¹⁷

REMIKE (*szinte hörögve, ugat*)

Mééég! Vért, vért, véééért!

ISTEN

De honnan szól a hangja?

BELZEBUB

Hmmm –

ISTEN

Tudod?

BELZEBUB

Na, ezt akartam elmesélni éppen:
Amint rohantunk égbe föl – Vele,
És kéjeinknek nem volt már határa –
Aszongya nékem két roham között:
„A Véristennő hadd legyek! Segíts!”
Én meg, mivel Te máshol borzadoztál,
Be-beszélhettem jó Szent Péteréknek:
A Nővel könnyebb lesssz! Ez alkalom:
Mit elszalasztva túl nagyot hibáznak –

¹⁷ Shakespeare-parafrázis

Évmilliárdok kellenek megint.
Tudod, hogy Péter egyszerű: *(mosolyog)* Belátta.
Azóta Rémike ül trónodon.
Illetve átépítve már: A kádja.

ISTEN

Hogy mersz tegezni, Ördög?!

BELZEBUB

Ez bajod?

ISTEN

Ne szórakozz velem! Te – vers-patás!

BELZEBUB

Na, így a többi bagatell – valóban:
A tegezés kötelező e körben. *(röhög)*

Az Úrnak szája tátva marad.

REMIKE *(ha tetszik, kiégett erotikusan, de: hörög)*

Vért, vééért – mert végem van! Méég! Adjatok! Adjatok!¹⁸

PINKÁR

Enyém vagy, Remike. Érzem, látom, hiszem, tudom, hogy a Versenyben én győztem... Hogy áll a mérleg? Ki áll a legközelebb hozzád?

REMIKE *(ugat)*

Vért!

WILLIAM

Ugye én?

PINKÁR

Úgy-e én?

A MŰVÉSZEK *(kéjmámorban, behunyt szemmel)*

Én! – Én! – Én! – Én! – Één!

BELZEBUB *(szabályosan jelent)*

Jelentem alássan: Ez egy kém!

FŐKATONA

Csak rövid úton!

BELZEBUB *(fegyverét az Isten homlokának szegzi)*

Fölség, hallottad? Tudod, mi az, hogy: rövid úton?

ISTEN

Nem.

¹⁸ Bródy Jani

BELZEBUB

Bizony: ez Parancs, miszerint minden további nélkül, azonnal húzzam meg a ravaszt.

ISTEN

Ki a ravasz? Milyen ravaszt? Minek?

BELZEBUB

Hogy kiszellőzzék a koponyád kissé. Túl fülledt. Akarod?

ISTEN

Mit?

BELZEBUB

A szellőztetését. Különben, mellékes, hogy akarod-e vagy sem – Mégis, mit szólnál hozzá, ha most – főbelőnélek?

ISTEN

Engem? Engem főbe lehet löni?

BELZEBUB

Na várj: egy, kettő há – fogadjunk, hogy mindjárt kiugrik a szemed. Egy, kettő, há –

A KOMOLY KOMÉDIÁSNAK ÖLTÖZÖTT ALAK

Te patás állat – mit akarsz?! Főlség, alázatosan jelentem: Semmi újság. A dolgok szép, ékes rendben, kiváló eredménnyel – folynak.

ISTEN (*főlismeri*)

Te itt – Te a –

BELEZEBUB

Tea?

ISTEN

Ha –

HALÁL

Igen, a Halál vagyok – Csak műember-bőrt és ál-szakállt ragasztottam, mert – különben nem fontos – (*az ördöghöz*) Isten Öfőlségét csak bízok rád – a Halál én vagyok.

BELZEBUB

Melyik? Az ős-dáridós? Ó, ezek a Költők!

A Halál ős dáridó

S kis stáció az Élet

A Bűn szebb az Erénynél

S legszebb Erény a Véték.¹⁹ (*röhög*)

¹⁹ Ady

HALÁL

Ehh. Fölséged halálra van ítélve, ugyebár?

ISTEN

Az ördög fegyvert fogott rám – másról nem tudok. Veled viszont sürgős beszélőnivalóm van – négyszemközt.

BELZEBUB

Azt már nem! Konspirációt nem tűrök. Öfölsége halálra ítéltetett.

HALÁL

Várj. Hárman vagyunk az Összesség urai – értsük meg egymást. Tessék fölségednek utánam jönni.

BELZEBUB *(közéjük ugrik)*

Csak utánam! A választóvíz akarok lenni, nehogy a rovásomra összebe-széljetekek –

REMIKE *(csaholó hangja)*

Véhééért!

ISTEN

Mehetünk.

Kivonulnak a sátor mögé, hátul kullog az Isten.

HALÁL

Üljünk le. Örülök, hogy itt a földön találkoztam öfölségeddel/gével – legalább személyesen győződhetik meg róla, milyen nehéz Munka, mit végezniem kell errefelé. Üljünk le. *(az ördögnek, ingerülten)* Ülj már le te is.

BELZEBUB

Az attól függ – Szeretném a föltételeket hallani.

ISTEN *(méltóságteljesen leül)*

Először feleljetek a kérdéseimre. A földön szörnyű bűnt követnek el az emberek. Így van?

BELZEBUB

Ezt bízza rám fölséged – a Bűn az én dolgom.

ISTEN

Így van?! Igaz, vagy nem?!

BELZEBUB

Így nem tárgyalok – Kikötöm, hogy egyenrangú félnek tekintsenek. Időm drága. Ne üljünk le – intézze mindenki a maga dolgát, ahogy akarja. Fölszólítom öfölségét: álljon a puskacsó elé. Öfölsége ünneprontó. Itt a

földön zavarja az előadást, mikor a legnívósabb, ultraglobális világtánczeneszámok jelenései folynak. Ehhez nincs joga: az Ítéletet végrehajtom.

HALÁL

Vigyázz, kolléga! A végrehajtó hatalom én vagyok. Őfölsége legföljebb visszaszállhat magas trónusára a Mennybe, és hagyja az itteni dolgokat a saját medrükben folydogálni. Hajlandó fölséged visszamenni a – Mennybe?

ISTEN

Természetesen. De –

BELZEBUB

Elkésett. A mennyben új Isten van – a Művész urak babája. A menny új, modern utakra tért. Ott már úgyse túrnék meg.

ISTEN

A Mennyel ne törődjeteK – amiatt ne a te – fejed fájjon. VisszamehetnéK, de nem akarok. A földön kell rendet teremteni. Még dolgom van itt. De visszamegyek, és ott majd számon kérem tőled a golyót, mit a fejemnek szántál. Hordd el magad. A Halál maradjon. Vele beszédem van.

BELZEBUB (*pimasz*)

Na, akkor leülök – ha okos szót hallok: örömmel engedelmeskedem.

Miről van szó?

ISTEN

Távozz – Veled később beszélek. Kotródj.

BELZEBUB

Nem, Uram! Valljunk színt. Két külön erő vagyunk, és most az erőnket összemérjük. Ajánlok egy békés utat. Engedje végigjátszani a cirkuszt, és én tíz esztendeig (*mormogva fejben számol*) tizenkilenc meg tíz az huszonkilenc meg tíz az – húsz, tehát: harminckilenc, azaz: Húsz esztendeig ki nem teszem lábam a Pokolból! Ha nem fogadná el ezt a javaslatot, ám lássuk: Ki az erősebb? Kérdezzük meg: mit szól a Halál. (*vigyorg*) Mégis: Mit szólsz, kegyelmes úr, kérlek? (*az orrát túrja, amit talál, kipöcköli előre*)

HALÁL

Hú vagyok Uramhoz, az elsőbbség őt illeti. Ha tárgyalás – legyen komoly. Ehhez tudnunk kellene végre: Miről tárgyalunk?

ISTEN

A békéről.

HALÁL

Korai.

BELZEBUB (*felkacag*)

Mit mondtam? Azt mondja, amit én. Más formában, ugyanazt. Ne csak tőlem hallja az úr!

ISTEN

Korai? Korai a béke, a Szeretet, a Nyugalom? Hogy érted ezt?

BELZEBUB

Nem válaszolok. Arra ott a Halál! Tessék, pahancsolj, kéklek!²⁰

ISTEN

Miért korai?

HALÁL (*kelletlenül*)

Még mindig túl sok ember él a földön.

ISTEN

Azt akarjátok: Mind meghaljon?

HALÁL

Teremt fölséged újakat. Új Ádám, új Éva – Ádám és Éva, avagy: Éva és Ádám²¹ – és kezdetjük előlről!

BELZEBUB (*fölnyerít*)

Nyihaha – Nyihaha²²! Előre! Mindig, mindenkoron azt mondom:

Csak előre!

ISTEN

Nem teremtek többé semmit. Ezt is bánom, ezt az egy Művet. De ha már megvan, gazság lenne pusztulni hagyni. Fölszólítalak: állítsd talpra a hullákat, hogy ez a rémületes sereg nyugalomra, békére döbbsen az élőket. Ezért kerestelek. Munkára föl! Elég volt. Indulj. Az ördög pedig menjen vissza a – Pokolba.

HALÁL (*összenéz Belzebubbba, meghajolnak*)

Parancsodra, Uram.

BELZEBUB (*orrhangon*)

Parancsodraa, uraam.

HALÁL (*sípol egyet, a kocsit szép hangosan, lovastul előáll*)

Szálljon – szálljon be, fölség –

BELZEBUB

Ellőreee!

ISTEN

Hová megyünk?

²⁰ Szirmai: Mágna Miska

²¹ Bulgakov

²² Bikini-Nagy Feró

HALÁL

Az ördög a Pokolba, mi meg a hullákat hadtestbe szólítani. Ott száguldozunk majd: A halottak élén²³.

ISTEN

Jó. Köszönöm. *(beszáll, rázárják)*

BELZEBUB *(a katona-kocsisnak súgva parancsol)*

Az öreget vigye a Bolondok házába. Ott jelentse, hogy békemániás-depressziós, közveszélyes államellenes álmodozó.

Az Ördög és a Halál kezet fognak.

BELZEBUB

Emlékszel?

HALÁL

Hogyne:

„Ajtók csapódása –

BELZEBUB

ostor csattogása,

HALÁL

LÁTHATATLAN LOVAK

BELZEBUB

hangos nyihogása.

HALÁL

ITT A SZÜNET, VAGY SE –

BELZEBUB

Nyakunkon az este –

HALÁL

Drága Arany János,

BELZEBUB

Csókoltat a kecske.”²⁴

Mindketten röhögve el. Belép egy Arany Jánosra erősen hasonlító akadémiai főtitkárorvos.

AKADÉMIAI FŐORVOS

Úgy – Ön az Isten? Vigyék a felső hetes mennybe, a többi isten közé.

²³ Ady

²⁴ Taviani / Bodolay: Előre hát fiúk, alias: Alonsanfan

ISTEN (*már kényszerzubonyban*)

Többi?! Milyen többi?!

Mi vette el az eszeteket? Barmok. Barmok!²⁵

Sietnem kell – mert így, itt a földön minden romba dől.

Első finálé:

Doktortánc, esetleg a romeltakarítók táncával párban, és:

S z ü n e t.

II. / 1. A Halállal a falu végén. Por és hamueső, williamista harci zajjal.

HALÁL

Fölség, rendelkezésére állok – az Ördögnek port kellett hintenem a szemébe, így már nem keresztelheti a terveinket. Mik is a terveink?

ISTEN (*tábornoki kabátot kanyarít a vállára*)

Békét, nyugalmat és Szeretetet hozok a földre.

HALÁL (*simléderes sapkát ad hozzá*)

EZENKÍVÜL?

ISTEN

A békét, a nyugalmat, a szeretetet – öröklétűvé teszem.

HALÁL

Értem. Továbbá?

ISTEN

Fölszárítom a könnyeket, behegesztem a sebeket.

HALÁL

Miben lehetek a szolgálatára én?

ISTEN

Te? Jöjj a Seregeddel.

HALÁL

Ezenkívül?

ISTEN

Ez elég.

HALÁL

Gondolja fölséged?

²⁵ Ionesco: Rinocéerosok

ISTEN

Igen. Hiszem. Ha a halottak, a legázoltak fölkelnek, az élők, a legázolók beleremegnek.

HALÁL

Kétlem, fölség. Az élők idegei elnyűtt, állati idegek már egy ideje. Az élők közül is kéne egy Sereg. Őszintén mondom: szörnyen unom már a rengeteg munkát, amit ez a Cirkusz ad. „A Munka: járványos betegség”²⁶ *(nevetgél)*

ISTEN

Tessék?

HALÁL

Ezt valami Prófétafilozófus mondta.

ISTEN

Nem erről van szó.

HALÁL

Hanem? A Cirkusznak kéne véget vetni, ugyebár.

ISTEN

Pontosan.

HALÁL

Részemről: rendben. Holnap elkezdem a hullák seregét toborozni – de kérem: próbálja meg az élők Seregét talpra állítani az ügyünk érdekében.

ISTEN

Megpróbálom – még ma hozzáfogok. Itt kezdem, a faluban.

HALÁL

Sok sikert, fölség. És türelem. A türelem jövőt terem. Mihelyt készen áll Seregem, indulok. Jó éjt.

ISTEN *(megöleli)*

Köszönöm, barátom. Örökre kegyembe fogadlak.

A Halál integetve el. Vad kutyaugatás faluszerte, őfelségét megkergetik kissé. A kutyasok ugatós, utóbb pitiző cirkuszi tánca.

ISTEN *(lihegve megáll)*

Hogy kezdjek hozzá? Az alvó embereket mégse kelthetem fel, dühösek lesznek.

²⁶ Marx: Work is a Disease – idézi a prágai Művészeti Múzeum egy piros trikón.

A kutyák (ha van elég az adott Társulatban, akkor a bioszockaprealisták is) köréje gyűlnek. Jajgatás hallik.

ISTEN

Mi ez? – Ki van itt?

GRUNCSER *(fej nélkül és fél lábbal jön, kissé egzaltált)*

Tábornok úrnak alássan jelentem: Gruncser Aladár vagyok. A röplőgépünket lelőtték, még tegnap, mindnyájan szétfroccsentünk. Nekem csak az egyik lábam meg a fejem szállt el, de az megvan, itt hozom a kabátom alatt. Nehéz így járni-beszélni.

Tábornok urat utoljára akkor láttam, mikor elvitte a mentő a bolondkocsiban, én meg ló nélkül még csak idáig sántikálhattam el a tábornok úr után. Hála istennek, hogy itt van, tábornok úr, legalább visz egy kicsit a hátán. Hátha találunk valami nekem való lábat.

ISTEN *(megörül)*

Jó, hogy itt vagy, fiam – éppen nagy szükségem lesz rád. Gyere, segíték: viszem, a fejedet. *(átveszi)* Mintha nedves volna az arcod.

GRUNCSER

Elejtettem párszor.

ISTEN

Nem tart már sokáig – azt remélem.

GRUNCSER

Mi? A világcirkusz?

ISTEN

A Halál nemsokára talpra állítja Seregét, és akkor: Vége.

GRUNCSER

Vége? Kinek? Találkozni tetszett a Halállal?

ISTEN

Hogyne. Itt a faluban beszéltük meg a teendőket, fél órája sincs tán.

GRUNCSER *(fontoskodik)*

Kár, hogy nem voltam ott. Jó tanácsokat adhattam volna: egész életemben nagyon okos ember voltam ám.

ISTEN

Tanácsaidra szükségem lesz, fiam, mert a Halállal úgy állapotam meg, hogy én is Sereget gyűjtök – az élők közül. Szerinte így biztosabb a Siker.

GRUNCSER

Ami élő, mégis csak élő – igaza van a halálnak.

ISTEN

Hogyan tovább?

GRUNCSER

Lábra mindenképp szükségem lenne, már csak a tekintély miatt is. Hol lehetne szerezni egy lábat?

ISTEN

Tán találunk a faluban.

GRUNCSER

Meglátjuk.

Elszánt kutyák ugatnak ismét.

A KUTYÁK KÓRUSA

Kritt- kritt- kratt- krutt- kritt- kritt- Vahaúúúú!

GRUNCSER

Ha harapni akarnak, üljön gyorsan a földre tábornok úr, ettől megijed a kutya, és elszalad.

ISTEN (*leül a földre*)

De hogy kezdjük el a sereg toborzását?

GRUNCSER

Nem túl jó nekem itt, a tábornok úr hóna alatt, kezdjük a lábbal. Arra, a Tábornok úr orra felé (*a fej nélküli alak mutatja is*) van a legközelebbi kisváros. Ott, a piactéren ismerek egy susztert. Reggelre odaérünk.

Éjszakai kísértettánc, majd:

II. / 2. Reggel a Városban. Harangok

ASSZONYKÓRUS A TÉREN:

Legyen már vége!

Legyen vége már! – Legyen béke már!²⁷

Eresszék haza szegény embereinket,

Kikről elevenen nyúzzák a bőrt!

Legyen már vége,

Elveszik az embereinket,

Elveszik a gyermekeinket, jószágainkat, kenyerünket.

Nincs fa, nincs ruha, nincs mit ennünk!

Nincsen semmi!

²⁷ Babits

Nincsen semmi, ami van,
Egy való van: a Nincsen.
Az Ördög a rokonunk
S ellenségünk az Isten.²⁸

ISTEN

Hozzátok szólok: Hallgassatok meg, Emberek!
Gonosz játékot űznek veletek,
Sokkal bűnösebbet, mint hiszitek!
Álljatok föl, keljetek föl – jöjjetek velem.
Mindnyájan, akiken sebet ütöttek.
Jöjjetek mind egy szálig, akiknek a vérén keresztül
űzik ezt a rohadt társas játékot a földön.
Jöjjetek Mind, akiknek semmi köze mások aljas játékaihoz.
Induljunk!

ASSZONYKÓRUS

Gyerünk – Föl, föl! Gyerünk! *(és persze énekelnek:)*
Föl föl, rabszolgák, itt a Vége –
Föl, föl te éhes – – –

*Sortűz. Csendőrök érkeznek, az Istent vasra verik. Gruncser teste elzuhan.
Néhány további hullával együtt kivonszolják.*

ISTEN *(bilincsben – a hóna alatt még ott a fej)*

Mit böködsz, fiam?

GRUNCSER *(súgva)*

Baj lesz – kivégzik a tábornok urat, meglássa. Engem meg belöknek
valami gödörbe. Jól emlékszem még életemből: Ilyenkor jön a baj: A
csendőrök mostanában mindenkit fölakasztanak, aki békességet akar.
Vigyázzunk, mert még fölakasztják.

ISTEN

Hová akasztanak?

GRUNCSER

Kötélre. A másik végét egy oszlopra, azt úgy megrántják alulról a lábát,
hogy mindjárt kifcamodik a nyakcsigolyája.

ISTEN

Ejnye.

²⁸ Ady

GRUNCSER

Találjon ki valami trükköt, Tábornok úr.

ISTEN

Mire gondolsz?

GRUNCSER

Mondjuk, ha valami állattá változtatná a csendőröket. Teszem azt: kasszá. A tolluk már úgymint ott libeg a kalapjukon.

ISTEN

Nem rossz ötlet: megpróbálom.

Sikerül. A két csendőr kukorékolva elkotródik, a bilincs lehull.

GRUNCSER

Tudja, tábornok úr, mi jutott eszembe? Az jutott eszembe –

ISTEN

Valami ésszerű gondolat?

GRUNCSER

Föltétlenül. A Toborozást legjobb lesz a hivatalos Sorozáson kezdeni!

ISTEN

A fő baj, hogy a Cirkusz a békés emberből is állatot csinál. Tulajdonképpen – Mi az a sorozás?

GRUNCSER

A sorozás olyan, mint mikor kimegyünk a tehénpiacra, és látjuk, hogy a mészárosok tapogatják a tehén gerincét. Elég jó állapotban van-e vágási célra. Épp ilyen a sorozás. Megtapogatják: vágási célra.

ISTEN

Kik tapogatják meg?

GRUNCSER

A doktor urak.

ISTEN

Ott helyben levágják?

GRUNCSER

Dehogy. Leszállítják. Mint a kupeczek. A cirkuszban vágják le őket. Asszem, itt vagyunk.

ISTEN *(olvás)*

To-bor-zó-ir-oda. Látom. *(végigméri a közönséget)* Elég rossz bőrben vannak.

GRUNCSER

A hizlaltabbja már elenyésződött.

ISTEN

És ezek?

GRUNCSER

Psszt. A Bizottság.

Bevonul a Sorozóbizottság.

FŐSOROZÓTISZT

Kezdhethük.

Bevezetnek öt meztelen férfit.

Ezek?

CSENDŐR

Elfogott bujkálók.

Az Isten elejti Gruncser fejét, az begurul a sűgő/ vagy egyéb lyukba.

ISTEN

Mi a –

FŐSOROZÓTISZT

Mi a Zisten!

CSENDŐR

Jelentem: Semmi.

FŐSOROZÓTISZT

Már látomásaim vannak.

GRUNCSER *(feje, a távolból elhalóan)*

Kevesebbet kellene inni.

FŐSOROZÓTISZT

Akkor tehát: Maga ott! Jöjjön közelebb!

Az előlépő szép szál szőrtelen meztelen legénynek nincs semmi a lába között.

Hajoljon előre! Gyerünk már!!

ISTEN

Nem tűröm, hogy az angyalimat profanizálják, vagy besorozzák őket! Én vagyok az Isten! Ha azonnal el nem bocsátják őket, az egész Bizottságot a pokolba hajítatom! Ti meg kukoricán fogtok térdepelni, ha hazamegyek végre. Hol a ruhátok? Nem szégyellitek magatokat? Mi a nyavalyát kerestek a földön?!

A PUCÉR ANGYALI KVINTETT (*térdre veti magát*)

Téged! Csak téged, Atyánk!
Csak Téged keresünk mi!
Százan jöttünk le a földre,
Hogy elmondjuk a Nagy újságot:
Az ördög új Istennőt hozott az égbe,
Az egész birodalom esztét összezavarta!
Elfoglalta a trónod!
De mi nem hagytuk annyiban!
Bizony mondtuk néki:
„Foglalod a kurvanyádát,
De nem ám a mi ha – ”²⁹

ISTEN (*közbevág*)

Mi a – ?! Nem sül ki a szemeték ruhátlanul járni? Csóré banda! Hol a ruhátok?

A PUCÉR ANGYALI KVINTETT

Lehúzták rólunk.
Megláncolták a kezünket,
Puskatussal ütötték a hátunkat,
Pedig senkit nem bántottunk,
Az utcán föl-alá, békésen
Illedelmesen mendegéltünk
Téged keresünk! Csak Téged keresünk mi! (*dalra fakadnának:*)
Mikor még semmi – hegyek nem voltak³⁰

ISTEN

Mars, nyomás kifelé az ablakon! Azonnal! És várjatok rám a Templom előtt! Kifelé!

A PUCÉR ANGYALI kvintett kiugrál az ablakon.

FŐSOROZÓTISZT

Utánuk!

FŐCSENDŐR

Fegyverbe! Lóra!

Lövöldözés, káosz. A nép kollektív táncos röhögésben ugrándozik – mutatogató ujjakkal – a minden nélkül meztelenül rohangáló angyalok láttán.

²⁹ Petőfi

³⁰ 90. zsoltár a protestáns énekeskönyvben

ISTEN *(két jól irányzott mozdulattal rendet teremt)*

Ide, hozzám! Ide gyertek! Ezennel leánnyá változtatlak benneteket. Azokat tán nem üldözik. A földön kitört a gyalázat. Becstelen gonoszsággal halomra ölik az embert. Ennek véget kell vetnünk, de gyorsan. A Halál már szervezi a holtak seregét. Nekünk az élők közül kell ugyanilyen Sereget szerveznünk. Elmentek azért most széjjel a Városba, és bujtogatni fogtok. Megmagyarázzátok az Embereknek, hogy miben különböznek a vadállatoktól. Szavaitokat gyűjtő tűzzé alakítom – menjetek! Lázítsatok. A Tömeg mozduljon végre – tiltakozzon. Terjedjete, mint a tűz. Lobbanjatok lángra majd, ha itt az idő. Legyen béke és szeretet a földön. Induljatok!

A leánnyá változott angyalok szétrebbennek, Gruncser két lábbal, fejét a rendes helyén tapogatva: visszajön.

II. / 3. A templom előtt

ISTEN

Munkálkodjunk mi is – fölveszem újra emberi alakom. *(ismét a tábornoki kabátban)*

GRUNCSER

Tábornokom! De hogy a –

ISTEN

Hajh, merre menjünk, hogy Délre jussunk?³¹

GRUNCSER

Merre? Mi merre? Mit csinálunk? Itt és most. Úgy érzem magam, mint-ha valami kocsi elgázolt volna. A fejem – a lábam. Mi történt a sorozáson?

ISTEN

Apróbb zavar. De lám, a lendülettel téged is megreparáltalak.

GRUNCSER

Köszönöm. Hálásan köszönöm. És toborzott valamit – tábornok úr?

ISTEN

Dehogy. Ott találtam az angyalaimat: be akarták sorozni őket. Hallott már ilyet a Világ? *(az öklét rázza)* Elképesztő. De minden rendben: angyalaimat kislányokká változtattam, mostantól ők toboroznak.

³¹ Ady

GRUNCSER

Kislányok? Erre kíváncsi vagyok. És mit csinálunk mink?

ISTEN

Énekelünk. (*rázendít*) Hogy még sem ég sem föld nem volt formálva³²

GRUNCSER

De –

ISTEN

Nézd: Ott jön egy angyalom, látod? A tömeget keresi ő is. Szépen indul ügyünk.

GRUNCSER

Melyik az angyal, ha kérdeznem szabad?

ISTEN

A kis fehér ruhás. Látod, milyen ártatlan?

GRUNCSER

A szőke?

ISTEN

Ő. Gabídiusz, gyere ide.

GABÍDIUSZ (*feljön a nézőtér felől*)

Parancsolj, Atyám.

ISTEN

Ide jöttél, a templomhoz?

GABÍDIUSZ

Igen, itt sokan lesznek. Ez a Te házad, és téged szeretnek, atyám.

ISTEN

A jelek mást mutatnak. És – mit teszel? Vagyis: hogyan?

GABÍDIUSZ

Fölmegyek a szószékre – prédikálni fogok. Lázítok.

ISTEN

Nagyon jó! Nagyszerű! A többiek?

GABÍDIUSZ

Szerte a városban. Kocsmákban, gyárakban, tömegszállókon – ahol a legtöbb ember van.

ISTEN

Remek, Gabídiusz! Menj, prédikálj! Ajkodon a tűz az én akaratom.

*Gabídiusz bemegy a szószékre, az Isten ezúttal gregoriánt énekel – latinul.
Gruncser tercel hozzá.*

³² Lásd a 27. jegyzetet.

GABÍDIUSZ *(a szószéken)*

Nem vagytok vadállatok! Emberek vagytok, az én Atyám fiai. A béke a szívetek aránya. Nyissátok meg szíveteket ez arany számára, mert az én atyám ezt kívánja tőletek.

Tömjénes szertartásos misetánc, minden elképzelhető kellékkel és fél tonna rózsaszírommal.

ISTEN *(elragadtatással suttogja)*

Győzni fogunk –

GRUNCSER

A misének vége – azt hiszem, indulhatunk.

ISTEN

Megvárjuk Gabídiuszt.

*Várnak néhány órát. Órák, harangok. Kubista táncok. Puskák és galambok.*³³

ISTEN

Mit gondolsz, mért nem jön?

GRUNCSER

Olyasmit mondhatott, ami be van tiltva a mostani időkben. Tán már ki is végezték valahol a templom mögött. Ki van szögezve a templom kapujára:

ISTEN *(olvás)*

Sta-Tá-Ri-Um. Hümm. Az mi?

GRUNCSER

Akkor minden lehet. A Statárium – mint az Istennyila, akkor csap le – mikor nem is gondolná az ember.

ISTEN

Megölték volna?

GRUNCSER

Ki tudja. De jön a sekrestyés a templomot bezárni, az tán tudja.

ISTEN

Nem látta véletlenül Gabídiuszt?

SEKRESTYÉS

Kit?

³³ Tatay Sándor – természetesen semmi köze semmihez.

GRUNCSER

A kislányt, aki prédikált.

SEKRESTYÉS

Azt a kis... – hogy hívják?

ISTEN

Gabídiusz.

SEKRESTYÉS

Másik nevet mondott – hallottam, mikor a plébános úrtól engedelmet kért. Azt mondta, a pápa levele van nála, hogy ő leány ugyan, de prédikátor – csodagyerek. Egész más nevet mondott.

ISTEN

Jó – hol van most? Meghalt?

SEKRESTYÉS

Dehogyan halt. A plébános úr hívta ebédre – most is ott van.

ISTEN

Merre lehet bemenni a plébános úrhoz? Én atyja vagyok a csodagyereknek.

SEKRESTYÉS

Hát – ööö – nem is tudom. *(némán mutatja az utat, majd kulcsait igen-csak csörgetve el)*

ISTEN

Lásd, ezt nem szeretem. Egy angyal minek megy ebédre? Minek?

GRUNCSER

Talán, mert ember. Embernek változtatta, tábornok úr. Leányembernek. Fontos, hogy ebédje legyen, különben a fűbe harap.

ISTEN

És miért marad ilyen sokáig?

GRUNCSER

Biztos vacsorára is meghívta a plébános úr.

ISTEN

Majd adok én nekik Vacsorát. Melyik szoba lehet az?

GRUNCSER

Tán ott, az emeleten.

Fölmennek, az Isten beles az ajtó világító kulcslyukán.

ISTEN

Tényleg itt van – de nem vacsoráznak. Imádkoznak. A pap fölismerhet-e benne az angyalt: térdepel előtte, úgy imádja.

GRUNCSER *(benéz)*

Na, szegénykém – ajjjaj – megette a fene –

Lesújt a villám, Gruncser elhanyaglik. Egy lángoló, ordító pap rohan, zuhan, őt is agyonvágja egy villám. Kegyetlen vihar. Az Isten, mint Lear a Viharban. Üvölt. Aztán tovább üvölt.

ISTEN

Vége lesz, emberek! Vége lesz! Halló emberek, vége lesz! Lázadjatok! (rohan) Béke lesz! Utánam!

Fegyveresek veszik körül.

Nem változom át semmivé! Itt állok – mint igaz Isten az igaz ember képében. Mit akartok?

FŐCSENDŐR

Parancsunk van elfogni téged: Lázító vagy.

ISTEN

A Gonosz ellen lázítok – de persze: elfoghattok.

FŐCSENDŐR

Elfogunk. A Törvény nevében.

ISTEN (*kinyújtja két kezét*)

Tessék – rendelkezetek velem.

II. / 4. A pince. A Krisztusok bálja. Rabtánc.

RAB (*Gruncser játssza, fölismerhetetlenül: szakállal*)

Miről ordítottál?

ISTEN

A tűzről, amelyik most gyullad.

RAB

És a rügyről, amelyik fakad? A hajnalról, ami pirkad? Erről kiabáltál ott – a pincén kívül?

ISTEN

Erről.

RAB

Látod, ezért vagy itt. Mi is erről kiabáltunk – és ezért vagyunk itt. Hetet ma végeznek ki közülünk, a többit talán holnap. Hatalmas Titok a Holnap³⁴. Rád mikor kerül sor?

³⁴ Wyspianski

ISTEN

Reám? Soha! Én az Erő vagyok. A korbácsolom most suhog át a Világon.

RAB

Szóval: Bolond vagy.

ISTEN

Nem.

RAB

Megjegyzem, nem sokat érsz vele: Itt kivégeznek, ha bolond vagy, ha nem. Voltál már a Vésztörvényszék előtt?

ISTEN

Nem.

RAB

Nagyon kiabálhattál, ha egyenesen ide, a siralomházba hoztak. Civilben mi vagy?

ISTEN

Én vagyok az Isten.

RAB

Aha. Én meg a rab próféta. Nem arab, hanem: a Rab.

A többiek röhögnek.

ISTEN

És miért vagy itt?

RAB

Amiér' te.

ISTEN

Mi ez itt?

RAB

Pince. Kripta. Költőknek: Akasztófagyökér. Innen nő ki az akasztófa mindannyiunk számára. Hivatalosan: Siralomház.

ISTEN

És ők?

RAB

A halálraítéltek. Krisztusok a keresztfa alatt. Lázítók, igehirdetők, igaz fiúk, szentek. Utálták a bűnt: Ezért bűnösök. Szerették az igazságot, azért hálnak meg. Több a lelkük és emberibb a szívük, ezért kötik föl őket. Lázítók.

ISTEN

Rám is ezt mondták.

RAB

Azért kötnek föl.

ISTEN

Kik?

RAB

Ők.

ISTEN

És ha nem hagyom?

RAB *(nevet)*

Azzal sokra mégy. Mit mondtál a főügyésznek? Vagy mit fogsz mondani?
Jó szónok vagy?

ISTEN

Főügyész?

RAB

Majd elébe visznek.

ISTEN

Az ítéel halálra?

RAB

Teljes nyugalommal.

ISTEN

Nem félek. Ti féltetek? Hívd a többieket. Gyertek, barátaim. Megvigasztallak benneteket. Én vagyok az Isten. *(a pince közepéről integet)*
Nem jöttök? Nem halljátok szavam?

Csend.

A FAL HANGJA

Jaj!!

EGY ELEMLÁMPA *(bevilágít)*

A tegnapi hét.

A FAL HANGJA

Jaajj.

Hét árnyék eltűnik, megcsikordul a zár.

ISTEN

Krisztustársaim – imádkozzunk értük. Az ember –

A HALÁLRAÍTÉLTEK KÓRUSA

Állat –

ISTEN

Az ember – Az ember –

A HALÁLRAÍTÉLTEK KÓRUSA

Állat.

RAB

Mert: hiába nékem a Te vígságod, ha az én vérem virít rajta – barátom.
A nap harcosa vagyok, ám a melegében akarok fürödni, közösen veled.
Ha megfagyok: füttyülök a napodra, meg rád is. Már kelőben a nap. De a
siralomház sötétje nem olvad föl semmiféle naptól. Aki az ellenkezőjét
állítja: az vagy tébolyult, vagy hazug.

A FAL HANGJA (*basszus*)

Vért!

REMIKE HANGJA (*szoprán*)

Igen: vért!

Szélzúgás.

RAB

Érzed a döglött kutyák szagát? Vagy ez a kor?

ISTEN

A Kor? Az is lehet.

REMIKE HANGJA

Vért!

Haláltáncos áttűnés. Hentesmajális.

II. / 5. A vésztörvényszék.

A FAL HANGJA

A vésztörvényszék előtt állsz.

ISTEN

Igen? Tehát önök ítélik halálra az embert? Erre kíváncsi vagyok.

A BÍRÓSÁG ELNÖKE

Álljon fel. Hogy hívják?

ISTEN (*mosolyog*)

Zelebusz Matarkurríbusz Zejkalánka. Név nélkül nem ítélnék?

A BÍRÓSÁG ELNÖKE

Hány éves?

ISTEN

Nem számolom. Nincsenek határait.

A BÍRÓSÁG ELNÖKE

Itt ne lázítson! A határok örökkévaló fogalmak, a nyelvben elszigetelt ember egyetlen boldogulási köre, melyen kívül nincsen számára hely! Vegye tudomásul!

ISTEN

Jó – tudomásul veszem. Miért kiabál?

A BÍRÓSÁG ELNÖKE

Ön lázadást szított.

ISTEN

Beismerem.

A BÍRÓSÁG ELNÖKE

Hazaáruló!

ISTEN

Ezt nem értem.

A BÍRÓSÁG ELNÖKE

Fölségáruló!

ISTEN

Ezt végleg nem értem. De ha kell: beismerem: lázítottam.

A BÍRÓSÁG ELNÖKE

Beismeri?

ISTEN

Úgy van.

A BÍRÓSÁG ELNÖKE

Akkor nincs több kérdezni valóm.

ISTEN

Akkor indulunk?

FŐÜGYÉSZ

Még nem!

ISTEN

Ön kicsoda?

FŐÜGYÉSZ

A Vád vagyok.

ISTEN

Mit akarsz tőlem?

FŐÜGYÉSZ

Vádolom – Önt. Vádolom, mint a törvényes rend fölforgatóját, fölségsértőt, hazaárulót, lázítót. Akinek züllött agya nem csak az apáink által

szentesített törvényeink szent kárpitján ütött csorbát, hanem a Természet Törvényén is, mely bölcs mindentudással úgy rendelkezett, hogy szép és boldog élet csak ott legyen a földön, ahol a Törvények glóriás régiségükben, antik megmásíthatatlanságukban védik az emberiséget a boldogtalanság ellen. Ön törvénytíró. Azt hirdette: minden törvény rossz, amely az embert szabad akaratában korlátozza. Kétkelkedett meglévő kipróbált Törvényeink egyedül üdvözítő voltában – azt kérdezvén: jogos ez? Jogos az? Holott tudnia kellett, hogy az állami jogfolytonosság az örök élet egyetlen titka. Ön kártékony. Mint a törvényes rend fölforgatója, halált érdemel. Ez a halál – egy. A halál kettő –

ISTEN

Ennél nagyobb szemtelenséget még nem hallottam. Tréfának persze megjárja, Hányadik halál?

FŐÜGYÉSZ

Kettedik.

ISTEN

Harmadik is van?

FŐÜGYÉSZ

Van. Előbb jöjjön a Kettő: (*papírokban turkál*) Hiteles följegyzések szerint, többször is azt mondta, hogy a Cirkusz főművész urait megkorbácsoltatná. Ez: fölségsértés. Hazaárulással vádolom Önt, mert – hazaáruló.

ISTEN

Hm. Egyébként csak isten vagyok. De azért csak beszélj, amit és ameddig jól esik. Kint már lázonganak.

A BÍRÓSÁG ELNÖKE

Lázonganak?

ISTEN

Az ember azért nem egészen barom, hogy örökké idióta maradjon. Halljuk hát a „hazaárulás” antik ügyét.

FŐÜGYÉSZ

Halljuk. Szóban, vagy képekben óhajtja, vádlott?

ISTEN

Képekben. (*mosolyog*) Úgy könnyebben megértem.

FŐÜGYÉSZ

Az asztalon van papír-ceruza. Húzzon a papírra egyenes-görbés vonalat. Úgy. Gondoljon a vonal mellé házakat és embereket. Gondolt?

ISTEN

Gondoltam.

FŐÜGYÉSZ

Ez a haza. A vonalon túl: egy haza, a vonalon innen: másik haza. Amelyik innen van a vonalon: az innen élő emberek hazája. A vonalon túli haza: a túllévő emberek hazája. Aki hazaáruló, az ezt a vonalat árulja éppen.

ISTEN

Vonalat, házat, hazát árulok? Mi ez – világosabban?

FŐÜGYÉSZ

Ahol világosabb az ég, kékebb az ibolya – igazibb és szebb, mint máshol.

ISTEN

Hol máshol? Ha más vonalak is vannak, és csupa vonalakból áll a föld?

FŐÜGYÉSZ

Ott. Mindig, mint Máshol. A vonalon innen lévőké szebb, mint máshol. Ha aztán a vonal arrébb kerül, a Legszebség is megy veled. Azon nyomban. Nagy dolog ez, kérem.

ISTEN

Hiszem, fiam, hiszem. Csak zavarosnak találok.

FŐÜGYÉSZ

Mert – államellenes fölforgató.

ISTEN

Aha. Jön még hátralévő halál?

FŐÜGYÉSZ

Jön a négy. Vádolom, mint lázítót. A lázítás büntette –

ISTEN

Lázítás: föllázítani a tetűket a fókán: Ne csípjék egymást!

FŐÜGYÉSZ *(az Elnök felé)*

Ez beismerés. Enyhítő körülmény. Golyó és nem kötél által. Leülhet –

ISTEN

Köszönöm. *(leül)*

A BÍRÓSÁG ELNÖKE *(feláll)*

Álljon föl!³⁵ Van még mondanivalója?

ISTEN *(ülve marad)*

Tűrhetetlenül komikus az egész Rendszerük. A gonoszság agyrémeinek ez a papi méltósága, mintha egyenesen az Égből jött volna. Menjetek haza.³⁶ Haza, és igyatok szilvóriumot, éljétek szépen a kutyák életét. Csalódott vagyok és szomorú. Nincs más mondanivalóm.

³⁵ Hernádi Gyulus

³⁶ Shakespeare: Coriolanus

A BÍRÓSÁG ELNÖKE *(üt a kalapáccsal)*

Államellenes lázítás büntette miatt golyó általi halálra ítéltetik. Az ítélet huszonnégy órán belül végrehajtandó. Lépjen közelebb.

Az Isten feláll, lép egyet.

FŐÜGYÉSZ *(ordít)*

Nem maga!

Újabb vádlottak tömege láncokkal – a Hóhérok tánca – fekete paragrafusokon és vörös betűkön, kötéllel a kezükben.

ISTEN

Emberek! Mosolyogjatok! Én vagyok az Isten. Bizony mondom néktek, mire kiléptek e sötét teremből – a Nap csókkal fogad benneteket. *(Elcipelik)*

II. / 6. A pincében. Sötét

ISTEN *(belökik)*

Rosszul mondtátok: ez nem a Krisztusok bálja, ez: halottvirrasztás. Ez nem Bál, mert nem ujjong a szívetek, ez a hely koporsó és –

RAB

Koporsóban nem lehet bált tartani? – „Gyerünk és mulassunk!”³⁷

A halálraitéltek nyögdecselő táncetűdje.

ISTEN

Mért vagytok ilyen szomorúak? Azt hiszitek: Reggel már nem tudtok jajgatni? Vagy nem tudnátok, hogy egyszer mindenképpen megáll a szívetek dobbanása? Nem öröktől fogva vagytok a Reggel borzalmának tudatában?

Itt talán kisebb a koporsó, de a Misztérium, ami rátok vár: ugyanaz. Végeredményben még távolabb sincs sokkal. Legyetek vígak. A tények sivársága legyen a Dac a lelketekben. A szép élet nagygyá teszi az ember utolsó pillanatát is. Az ördög elkésett az akasztásokkal, a cirkuszponyvába már belekapott a tűz. Nem kerül sor rátok: a hóhérok immár a saját életükért reszketnek.

³⁷ Ady

A halálraitélteket kitáncoltatják az örök. Csönd.

ISTEN

Vajon miért hagytak egyedül? Vagy ránk majd később –
Különös – az emberek az ördögnél is jobban értenek a pokolbeliséghez.

Egy őr érkezik, új pappal, katonákkal.

ISTEN

Miért hagytak engem utoljára?

ŐR

Golyó általi halálra ítélték – azokat kötélre. Kivégzésük virradat előtt
hajtatik végre, a magáé ébresztőkor. Készüljön.

ISTEN

Már ébresztő?

ŐR

Itt a szent atya, ha kívánja, ébresztőig itt marad.

ISTEN

Azok – kívánták?

PAP

Igen, mindnyájan megtértek.

ISTEN

Akkor én is megtérek – természetesen.

PAP

Isten legyen irgalmas a bűnös emberekhez –

ISTEN

Kicsoda Ön? A pap? Mindig ezt csinálja: bejön azokhoz, akiket vinni
akarnak? Vigasztalja őket? És ettől vigadnak szegények?

PAP

Szenvedésükben nincs más menedék: a Vallás vigasza.

ISTEN

Igaz. Lám én Filozófiával kísérleteztem, de mikor percek választják el az
embert a sírtól, nem lehet megkívánni, hogy filozófus legyen – belátom.
A vallás primitívebb a filozófiánál?

PAP

A vallás – a Filozófia leszűrődése: az örök Igazság.

ISTEN

Igen? Ez a vallás?

PAP

Készüljön a gyónásra – imádkozzon velem.

ISTEN

Kissé járatlan vagyok a – dolgokban: Mi az a gyónás?

PAP

Bűnbánat és bűnbocsánat. Az Úr a megtérő bűnösöknek mindent megbocsát.

ISTEN

Az Úr? Melyik úr?

PAP

A magasságban lakó Isten.

ISTEN

Itt valami tévedés lesz a vallásban, azt hiszem. A magasságban lakó Isten egyáltalán nem bocsát meg a megtérő bűnösnek. Szépen néznénk ki, ha mondjuk Ön itt most megölne engem, aztán a véres késével a kezében a hullám előtt térdepelve szánná-bánná tettét, és ezzel már rendben is volna. Tévedés. A bűnös a pokolba kerül, semmi kegyelem. A valóság az, barátom, hogy az Isten egyáltalán nem gondol rátok. Okos, értelmes lények: intézzétek a magatok sorsát. Papoknak pedig Költőket válasszatok, akik új, pompás meséket szőnek, és szónokművészeket, akik hitté emelik a mesét. Ezt szeretném.

PAP

Ön istentagadó?

ISTEN

Én? Semmiképp. Azt hiszitek az Istenetekről, hogy egészen értetek van. Illetve: dehogyan hiszitek. Hitetlenek vagytok. Pedig – aki hinni tud: boldogabb, mint a hitetlen.

PAP

Ön okos ember.

ISTEN

Nem. Én Isten vagyok.

PAP

Szóval –

ISTEN

Szóval: Bolond. Ezt akarta mondani.

ŐR *(belép)*

Induljunk –

PAP

Már ébresztő van?

ŐR

Nem várjuk a reggelt.

PAP

Miért?

ŐR

Nem tudom –

*A szél zúg, a Szél tánca – ennek keretében az Istent ismét kocsiba hajítják.
Kocsi-út az éjszakába.*

ISTEN

Fut velem egy rossz szekér,
Utána mintha jajszó szállna,
Félig mély csönd és félig lárma,
Fut velem egy rossz szekér.³⁸

Majd: az érkezés.

II. / 7. A kivégzéses Szabadság terén

ŐR

Lépjén ki!

Négy fegyveres katona előlép a ködből. Velük a főparancsnok.

A FŐPARANCSNOK *(olvas)*

A Törvény nevében – okulással mindenki számára – Végrehajtani! *(megvillan a kardja)*

A négy puska eldördül.

A FŐORVOS *(súgja)*

A levegőbe lőttek.

A FŐPARANCSNOK

A következő sor! Fegyvert! Vállhoz! Tűz!

A négy puska eldördül.

³⁸ Ady

A FŐORVOS (*súgja*)

A levegőbe lóttek –

A FŐPARANCSNOK

Ki vállalkozik a kivégzésre?

Senki nem mozdul a katonák négyszögéből.

A FŐPARANCSNOK (*előrántja pisztolyát, felhúzza, céloz és megtántorodik*)

Mi ez?

A HALÁL (*előkerül, és némán az ég felé mutat*)

A FŐPARANCSNOK

Mit akar? Mi az ott?

HALÁL (*mosolyog*)

Az én hadseregem. A bénák és vakok hadserege. A legyilkoltak serege.
Koponyacsontok. Roncsok. Lábak, sorvadtt karok. Csont, csont, csont
– a millióké!

ISTEN (*kezéről lehull a lánc, széttárja karját*)

Láttam az embert!

Angyalok éneke hallatszik, a felhők között. A halottak hadseregének mankós-zimankós azaz hideglelés táncát fölvaltja az Angyalok tánca. Utcagyerekek rohannak be újságokkal, röpcédulákat szórnak, köveket hajigálnak.

AZ UTCAGYEREKEK KÓRUSA

Az előadásnak vége!

Holnap új műsor!

Érdekes és izgató attrakciók.

Új szereplők! Díjbirkózások!

A nagyérdemű közönség további párt-fogásáért esedezünk!

Belépti díj nincs!

REMIKE (*kéjmármoros sikolya a telefondrót-tölcsérhangszóróból*)

Vért, vért!

UTCAGYEREKEK KÓRUSA (*ordít*)

Az előadásnak vége. Holnap új műsor!

REMIKE

VÉRT!

A MŰVÉSZEK KARA (*fogvacogva*)

Vért!

A művészek dermedt táncmozdulatokban állnak, majd véres fűrészporeső közepette kötelek és láncok zuhannak közéjük a földre.³⁹ Ettől aztán az egész együttes összezuhan. A nyakukba ráadásnak: a vértől és gennytól fröcsögő főhősnő: Puff. Placcs.

A MŰVÉSZEK KARA (a földön, fektében)

Remike –

BELZEBUB (kacag)

Remike, a rém! RéMike a rem- rem-rem – Remike: a Rééém. (benyúl a fekvő Nő gyomrába, és amit talál, a komédiástábor képébe vágja) Mehettek gyónni! Menjetek! Ne bámulj, William! Menjetek – készüljetek!⁴⁰ (röhögve elpárolog)

UTCAGYEREKEK KÓRUSA (diszlexiás kánonban olvasgatják a szétszórt röpcédulákat)

A ZELŐA DÁSNÁK VÉG E!
HOL NA PÚJ MŰS ORR!
ÉRDEKE SÉ SZIGATÓ ATTRAK CIÓK.
ÚJ SZERE PLŐK. DÍJBÍR KÓZÁSOK.
ANAGY ÉRDEM ŰKÖZÖN SÉGG TOVÁ BBI
PÁRT FOGÁS ÁRÉRT ESED EZÜNK.
BEL ÉPTI DÍJN INCS.

BELZEBUB + A HALÁL + A HALOTT MŰVÉSZKÓRUS:

A legszebb náció: A rezignáció!⁴¹

Pártfogoljatok – atyámfiai.

Kinyomtattuk Kolozsváron – az Úr 1926. esztendejében.

ISTEN

Isten veletek. Ámen.

VÉGE

³⁹ Bánk Bán majd Carmina Burana

⁴⁰ Shakespeare: Hamlet

⁴¹ Nyugatnémet vécéfőlirot

A KÖTET SZERZŐI

BERTHA ZOLTÁN

egyetemi docens, KRE BTK Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

BODOLAY GÉZA

adjunktus, KRE BTK Színháztudományi Tanszék; docens, Babes-Bolyai Egyetem Színházi Tanszék; Jászai-díjas Erdemes Művész, a Szegedi Nemzeti Színház tagozatvezető főrendezője.

DEMETER MÁRTON

egyetemi adjunktus, KRE BTK Művészettudományi és Szabaddölcészeti Intézet

HERMANN RÓBERT

intézetvezető egyetemi tanár, KRE BTK Történettudományi Intézet; a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnokának tudományos helyettese

KARASSZONY ISTVÁN

tanszékvezető egyetemi tanár, KRE HTK Őszövetségi Tanszék

KÖVI ZSUZSANNA

egyetemi adjunktus, KRE BTK Pszichológiai Intézet, Általános Pszichológiai Tanszék

KUN MÁRIA

főiskolai docens, KRE TFK Hittanoktató- és Kántorképző Intézet, Tanítóképző Főiskola, Nagykőrös

KURUCZ GYÖRGY

oktatási dékánhelyettes, tanszékvezető egyetemi docens, KRE BTK TTI, Kora Újkori, Gazdaság és Művelődéstörténeti Tanszék

MAKKAI BÉLA

tanszékvezető egyetemi docens, KRE BTK Történettudományi Intézet, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék

MERSDORF ANNA

megbízott oktató, KRE BTK Pszichológiai Intézet; tanácsadó pszichológus, Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Kar; doktorjelölt, ELTE Magatartáspszichológiai Doktori Program

MIRNICS ZSUZSANNA

egyetemi docens, KRE BTK Pszichológiai Intézet

NÉMETH ISTVÁN

egyetemi docens, KRE BTK Néderlandisztika Tanszék

NÓTÁRI TAMÁS

egyetemi docens, KRE ÁJK; tudományos főmunkatárs MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

REINHARDT MELINDA

egyetemi adjunktus, KRE BTK Pszichológiai Intézet Személyiség- és Klinikai Pszichológiai Tanszék

RIXER ÁDÁM

tanszékvezető egyetemi docens, KRE ÁJK Közigazgatási Jogi Tanszék

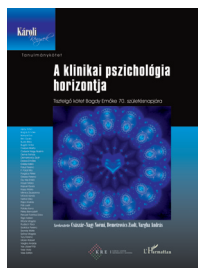
VASS ZOLTÁN

intézetvezető egyetemi tanár, KRE BTK Pszichológiai Intézet; tanszékvezető, Általános Lélektani és Módszertani Tanszék

VASSÁNYI MIKLÓS

tudományos dékánhelyettes, tanszékvezető egyetemi docens, KRE BTK Művészettudományi és Szabadbölcsészeti Intézet, Szabadbölcsészet Tanszék

A KÁROLI KÖNYVEK SOROZAT 2010 ÓTA MEGJELENT KÖTETEI

Császár-Nagy Noémi, Demetrovics Zsolt, Vargha András (szerk.): *A klinikai pszichológia horizontja.* (Prof. dr. Bagdy Emőke 70. születésnapjára készített emlékkötet)

Dr. Bagdy Emőke, Egyetemünk büszkesége, a magyar pszichológiai közélet szemléletformáló személyisége, iskola- és képzésalapító, kutatóműhely-vezető, közismert előadó, harminc éves terápiás munkássággal büszkélkedő klinikai szakpszichológus, pszichoterapeuta. Az ő munkásságát fémjelző fontos vizsgálatok, elméleti és gyakorlati szakterületek összefoglalóját nyújtja jelen kötet, melybe kizárólag vele személyes kapcsolatot ápoló kollégák, tanítványok készítettek magas színvonalú tanulmányokat.

Petrőczy Éva, Szabó András (szerk.): *A Zsoldár a régi magyar irodalomban*

2007-ben volt a 400. évfordulója annak, hogy Németországban megjelent Szenci Molnár Albert magyar Zsoldárkönyve. A Csurgoi Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnáziumban az évforduló tiszteletére megrendezett régi magyar irodalmi konferencia témája a zsoldár műfaja volt. A résztvevők – irodalomtörténészek és egyházzénészek – alaposan körbejárták a műfaj 16-18. századi megjelenési formát. A könyv az elhangzott előadások túlnyomó részének hosszabb, tanulmány változatát tartalmazza, s kikerülhetetlen lesz mindazok számára, akik a műfaj iránt érdeklődnek, illetve egyetemi tanulmányaik során szembekerülnek a problémával.

Lovász Irén: *Szakrális kommunikáció*

A kötet témája és módszere a kommunikációelmélet, a nyelv-tudomány, a néprajztudomány, a kulturális antropológia és a vallástudomány határain mozog. Arról az általános, emberi, de kultúránként és vallásonként különböző formában megmutatkozó jelenségről szól, ahogy az ember kapcsolatot teremt a természetfölötti hatalommal vagy hatalmakkal, erőkkel. Ezt a jelenséget nevezi a szerző *szakrális kommunikációnak*.

Szávay László: *Vidimus enim stellam eius*

A kötet címe a három napkeleti bölcsmagatartására utal: meglátták az élet világosságát, és útnak indultak. A Fiala Kutatók és Doktoranduszok II. Nemzetközi Teológuskonferenciáján hetvenegy előadó mutatott rá annak igényére, hogy legyen folyamatosan épülő, bővülő közössége a magyar nyelven, egyházi és világi egyetemeken doktoráló fiatal hívő kutatóknak. E közösség rendkívül sokszínű, tagjai a római katolikus, görög katolikus, református, evangélikus, baptista, metodista, unitárius és zsidó doktoranduszok. A konferenciára készült előadásaikból szerkesztett tanulmányokat tartalmazza a kötet.

Galsi Árpád: *Jakab az Úr testvére*

Galsi Árpád könyve hézagpótló a hazai tudományos életben, ugyanakkor a nemzetközi kutatás viszonylatában is újat hoz azáltal, hogy újszövetségi teológiai szempontból kívánja újragondolni Jakab szerepét. Emellett a szerző nem titkolt szándéka, hogy előmozdítsa a Szentírás jobb megértését és megélését.

Pap Ferenc: *A templom, mint teológia.*

Kulcsok az Ezékiel 40-48. értelmezéséhez

A kötet nem az ezékieli templomvízió klasszikus értelemben vett kommentárja, hanem a szöveg koncepciójának, rendezőelvének és alapmotívumainak bemutatása. Az értekezés a bibliai teológia, a vallástörténet, a vallástudomány, a liturgia-történet határmezsgyéin mozogva kulcsokat kínál a régi látomás értelmezéséhez és hátterének megfejtéséhez.

Horváth Erzsébet és Literáty Zoltán (szerk.): *Történelmet írunk. Tisztelgő kötet Ladányi Sándor 75. születésnapja alkalmából*

A történész a rendelkezésre álló vagy saját maga által felkutatott források alapján próbálja meg elemezni, értékelni, rekonstruálni a múltat. Dr. Ladányi Sándor a KRE HTK emeritus egyháztörténész professzora életének javarésze ezzel

telt. Közel ötven éve, 1964-ben jelent meg első írása, s azóta töretlen lelkesedéssel írja a történelmet. A kötetben kollégái és diákjai köszöntik „történetírásaikkal”. Az egyes tanulmányok témái a professzor fő kutatási korszakaihoz kapcsolódnak: reformáció, legújabb kor magyar egyháztörténete.

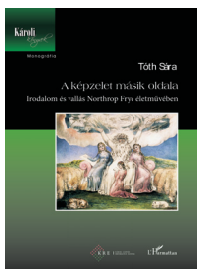
Németh Dávid: *Pasztorálantropológia*

A pasztorálantropológia kifejezés nem egy új gyakorlati teológiai rész tudomány megnevezése, nem teológiai antropológia. A címet találónak találta mindössze a szerző gondolatainak összefoglalására. A kötet célja, hogy segítséget nyújtson a pasztorációs munkát végzőknek ahhoz, hogy segíthessenek másoknak a személyük, az élethelyzeteik és a probléma-megoldási lehetőségeik megismerésében az Isten Igéjéből nyerhető és a lélektan által feltárt igazságok alkalmazásával.

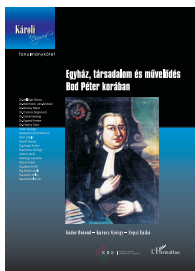
Péti Miklós, Ittész Gábor (szerk.): *Milton Through the Centuries*

A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcseszettudományi Karán 2008 szeptemberében került sor a *Milton Through the Centuries* című nemzetközi konferenciára. A tanácskozás a legnagyobb angol protestáns költő születésének 400. évfordulóját ünnepelte. A kötetbe olyan írások kerültek a konferencia előadásai közül, amelyek a miltoni életmű egy-egy darabját értelmezik, de helyet kaptak a történeti recepciót vizsgáló darabok, valamint a Milton műveit a társtudományok és társművészetek (pl. teológia, képzőművészetek, stb) kontextusában tárgyaló munkák is.

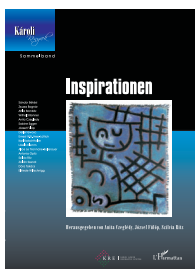
Tóth Sára: *A képzelet másik oldala. Irodalom és vallás Northrop Frye kritikái munkásságában*

A könyv azt a lehetőséget kívánja felmutatni, hogy Frye metaforikus paradoxonokkal átjárta, a lehető legszélesebb körű „mintavételen” alapuló irodalomlátomása nemhogy kirekesztő és zárt tudósi attitűdökhöz vezet, hanem hozzájárulhat a magyar kulturális életben az egymással gyakran ellenséges irányzatok közötti párbeszéd létrejöttéhez, a régi és az új közötti sikeresebb egyensúly megteremtéséhez.

**Gudor Botond, Kurucz György, Sepsi Enikő (szerk.):
*Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában***

A kötet azokat az előadásokat tartalmazza szerkesztett tanulmányok formájában, melyek a 18. századi tudós erdélyi református lelkész, Bod Péter születésének háromszázadik évfordulójára rendezett nemzetközi konferencián hangzottak el 2012. május 2-án és 3-án a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium dísztermében, illetve a magyarigeni református templomban.

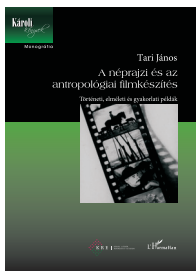
**Czeglédy Anita, Fülöp József, Ritz Szilvia (szerk.):
*Inspirationen***

A tanulmánykötet a Károli Gáspár Református Egyetem Német Nyelv és Irodalom Tanszéke által 2011. június 16-18 között megrendezett *Inspirationen* című szimpóziumon elhangzott 21 előadás tanulmányokká átdolgozott anyagát tartalmazza. A német nyelvű tanulmányok különböző tudományágakba sorolhatók és interdiszciplináris jellegűek. A résztvevők zöme irodalomtudós, akik szűken vett szakterületüket, művészet-történeti, kultúratudományi, zenetudományi vagy teológiai kérdés feltevésekkel tágitották ki.

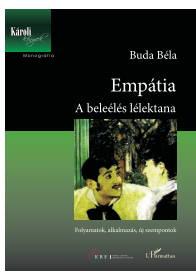
Kendeffy Gábor, Kopeczky Rita (szerk.): *Vallásfogalmak sokfélesége*

A kötet a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karán A vallásfogalmak sokfélesége címmel rendezett konferencián elhangzott előadások válogatott anyagát tartalmazza. Az eseményt a Szabadbölcsezet Tanszék a Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszékével közösen szervezte (2011. november 11-13.). A téma kiválasztását elsősorban az a szándék motiválta, hogy a magyar nyelvű vallástudomány képviselői a vallás fogalmának megközelítésére koncentrálván képet adjanak e tudomány minél több irányzatáról, árnyalatáról és önértelmezési módjáról.

Tari János: *A néprajzi és az antropológiai filmkészítés*

Történeti, elméleti és gyakorlati példák 2002-ben elkészült az első, átfogó jellegű történeti áttekintés az antropológiai és néprajzi filmezésről. Mivel az elmúlt tíz esztendő bebizonyította, hogy az oktatás, valamint az ismeretterjesztés területén is jól használható e monográfia, így újabb, bővített kiadásban újra megjelentettük a Károli Könyvek köteteként. A szerző az alkotó, a filmkészítő gyakorlati tapasztalataival kiegészítve írt az elméleti és módszertani kérdésekről.

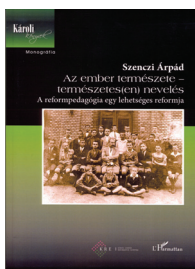

Buda Béla: *Empátia*

Az empátia megismerésének tudománytörténete, a beleélés lélektani és kommunikációs összetevői, a korszerű tudományos eredmények a beleélés folyamatairól, és mindenekelőtt a fejlesztés lehetőségei, valamint a sokféle alkalmazási terület, ahol az empátia segít, hatékonyabbá tesz minket, humanizál, egymáshoz közelebb hoz, egymáshoz köt és egymás iránt pozitív érzelmeket vált ki. A könyvnek ez a hatodik, átdolgozott és bővített kiadása. A szöveg igyekszik lépést tartani a tudományos fejlődéssel, de igyekezett megőrizni az érthetőséget a művelt átlagolvasó számára.

Imregh Monika fordítása **Giovanni Pico della Mirandola: *Benivieni neoplatonista versének kommentárja*** címmel műfordítás alsorozatunk első kötete. Giovanni Pico della Mirandola (1463-94) kommentárja barátja, Girolamo Benivieni neoplatonista ihletésű **Dal a szerelemről** című költeményéhez egy egymásra épülő sorozat egyik láncszeme, egy értelmezési spirál egyik állomása. A mű nem jelent meg Pico életében üldöztetése és a kiátkozással való fenyegetettsége miatt, Biago Bonaccorsi beszéli rá Benivienit, hogy járuljon hozzá halott barátja nevében is a kiadáshoz, 1519-ben, huszonöt évvel Pico halála után.

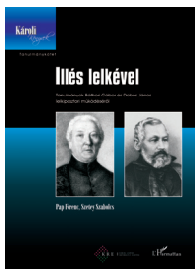
Szenczi Árpád: *Az ember természete – természetesen nevelés. A reformpedagógia egy lehetséges reformja*

A kötet célja, hogy utat mutasson az erős gyökerekkel rendelkező mai magyar pedagógia megkapaszkodására, így a szerző elemző munkája során elsősorban magyar viszonylatrendszerben gondolkodik. A nevelés mai problematikáját kívánja körüljárni a nevelés sokoldalú fókuszpontjainak feltárásával, a mai magyar pedagógia egy teljes igényű művének létrehozásával.

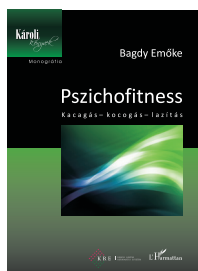
Somodi Ildikó: *A mindennapos művészeti nevelés megvalósulásának lehetőségei. Értékközvetítés a művészeti nevelésben*

A kötetben egyes hallgatók alkotási terveit adja közre a szerkesztő, miközben bemutatja a vizuális kultúra azon elemeit, lehetőségeit, amelyekkel a mindennapos művészeti nevelés megújítható. Bevezetése új lehetőségeket teremt, amelyek sokoldalú alkotási tevékenységekben és folyamatokban valósulhatnak meg, valamint komplex tanítói képességeket, tantárgyi integrációs szándékot követelnek meg.

Pap Ferenc, Szetey Szabolcs: *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről*

Közös kötetünkben Báthori Gábor (1755-1842) és Dobos János (1804-1887) két magyar református egyháztörténeti személyiség életművének egy-egy jelentős szeletét mutatjuk be, akik ugyan teoretikus műveket nem hagytak maguk mögött, de Illés lelkével szolgáltak saját idejükben. A két tanulmány a gyakorlati teológia két összefonódó tanulmányágának kutatásához: a liturgia és a homiletika tudományához, valamint az istentisztelet és prédikálás műveléséhez szeretne új impulzusokkal hozzájárulni.

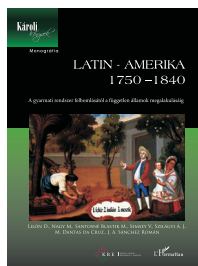
Bagdy Emőke: *Psichofitness*

Mi történik velünk életünk stresszeiben? Mi zajlik ilyenkor testi-lelki működéseinkben? Milyen hasznos megküzdési lehetőségeink vannak, és melyek a veszélyes kiútkeresések? Mi tesz bennünket erőssé, szívóssá, küzdőképessé? Mi tart egészségben? A válaszokat praktikus gyakorlati útmutatóval együtt kaphatjuk meg ebben a könyvben. Aki szereti jól érezni magát a bőrében, szeret örülni az életnek, az tartson velünk: kacagjunk, kocogjunk, lazítsunk!

Váradi Ferenc: *Vázlatok az óvodai anyanyelvi irodalmi nevelésről*

A kötet arra keres választ, hogy a keresztyén oktatásügy milyen módon tudja építő módon alakítani az oktatási intézmények életét, hogyan jeleníthető meg e speciálisan keresztyén tartalom, szemlélet az óvodák mindennapi életében. Általánosságban nem tudjuk nyelvi képességeinket fejleszteni. A nyelvet leíró általános, absztrakt, tudományos rendszerek és módszerek ismerete a közműveltség részei, de a valódi nyelvi tudatosság és az általa kialakuló nevelői kompetencia a valóságos, tartalmas nyelvhasználaton alapszik.

Semsey Viktória (szerk.): *Latin-Amerika 1750–1840*

Latin-Amerika sokarcú, bonyolult etnikai összetételével sajátos múltat hordozó kontinens. A XVIII-XIX. század fordulójára a szubkontinens történetének döntő jelentőségű szakaszához érkezik a gyarmati rendszer felszámolásával. Hogyan kezelhető még egységként a meglévő és kibontakozó sokféleség? Milyen hatásokra, mely társadalmi rétegek irányításával és részvétele lével, hogyan zajlott a változás, amely elvezetett a gyarmati rendszertől a független államok megalakulásáig? Ilyen és ehhez hasonló fontos kérdések, amelyekre e korszerű és objektivitásra törekvő tematikus jellegű mű válaszokat ad.

Dávid István (szerk.): *Merre tovább kántorképzés? Gondolatok egy konferencián – Nagykőrös, 2012. október 5.*
Hovatovább – merre tovább? Egyre gyakrabban vetődik fel a kérdés tágabb értelemben: „Quo vadis” egyházzene? Talán elbizonytalanodtunk? Ellenkezőleg: a helyzet kötelez állásfoglalásra! A helyes válasz megfogalmazása és a vonatkozó stratégia kialakítása, egyrészt nem választható el a mai kor egyházi és világi történéseinek vizsgálatától, ugyanakkor viszont évszázados alapértékek felelős megőrzésének – vagy felelőtlen elvetésének, netán megtagadásának – döntéseit kell meghoznia a ma emberének. E kiadvány időszerűségét – elődeink példáján okulva – tehát fölösleges emlegetnünk, hosszú távú és jobbító szándékú küldetését hangsúlyozni viszont, Orbán Balázs szavaival élve: „szent kötelességünk”.

Zsengellér József, Trajtler Dóra Ágnes (szerk.): *„A Szentnek a megismerése ad értelmet”. Conferentia Rerum Divinarum 1-2.*
A Károli Gáspár Református Egyetem Doktori Iskolájának keretei között évente szervezett doktorandusz konferencia elnevezése Conferentia Rerum Divinarum. A 2009-ben és 2010-ben megrendezett első két konferencián elhangzott közel harminc előadásból készült ez a válogatás. A kötet három egységben tematizálja a doktorandusz hallgatók első szárnypróbálgatásait.

Trajtler Dóra Ágnes (szerk.): *Tan és módszertan. Conferentia Rerum Divinarum 3.*
A hittudomány doktoranduszai szakterületükön és kutatási témájukban való elmélyülés során találkoznak és küzdenek meg a különböző tudományos módszerek használhatóságával. A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karán 2012. január 6-án megrendezett harmadik **Conferentia Rerum Divinarum** doktorandusz konferencia előadásából összeállt kötet a módszerek és témák találkozását láttatják a teológia igen szerteágazó tudományterületén belül.

Kocziszkó Éva: *Antifilozófusok – Huszonöt időszerű kérdése a kereszténységhez*

A könyv olyan radikális keresztény, vagy a kereszténységen töprengő gondolkodók, alkotók egy-egy kérdését mutatja be, akik az európai bölcseleti hagyománynak a görög hagyományoktól eltérő, más fókuszát teremtették meg. Ez részben az akadémiai filozofálással való szembeheyezkedésből, részben pedig e gondolkodók többségére jellemző keresztény hitükből ered. Közös bennük az, hogy a kereszténységhez intézett kérdésük magában rejt egy antifilozófiai hozzáállást, éspedig azáltal, hogy elfogadják azt a kihívást, amelyet Pál apostol a Korinthusiakhoz írt I. Levelében a kereszténység gondolkodási formájáról adott: a keresztéről való tanítás örültség a filozófus elme számára – illetve Pascallal szólva: Ábrahám, Izsák és Jákob Istene nem a filozófusok istene. Az „antifilozófus” kifejezés Alain Badiou terminusára utal, aki Pál apostolt nevezte így.

Erdélyi Ágnes, Yannick François (szerk.):

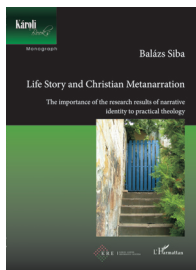
Pszichoanalitikus a társadalomban

Françoise Dolto pszichoanalitikusnak és polgárnak vallotta magát, és neve Franciaországban egybefonódik a pszichoanalitikus gondolkodás társadalmi üggyé formálásával. Életműve a pedagógia, a lélektan, a gyermekvédelem és a gyermekegészségügy valamennyi területén dolgozó szakember érdeklődésére számot tart. Dolto (1908–1988) francia gyermekorvos, pszichoanalitikus munkásságának rég várt bemutatására került sor 2013 áprilisában a Magyarországi Francia Intézet nemzetközi konferenciáján. E kötet a kollokviumon elhangzott előadások írásos anyagát tartalmazza, melyek három nagy téma köré szerveződtek: Dolto személyes találkozása a pszichoanalízissel, elméleti és klinikai munkássága, valamint a pszichoanalitikus gondolkodás társadalmi hasznossága.

Hansági Ágnes, Hermann Zoltán (szerk.): *Jókai & Jókai*

A kötetben a 2012. május 4-5-én Balatonfüreden, a Jókai Napok rendezvényeként megtartott tanácskozás előadásai olvashatók. A *Jókai & Jókai* kétarcú vállalkozás. Egyszerre kínál ugyanis áttekintést vagy még inkább keresztmetszetet arról a változásról, amely a Jókai-életmű értelmezésében és Jókai Mórnak a magyar és az európai irodalom történetében betöltött szerepével összefüggésben eddig végbement. De egyfajta irányt is mutat: merre haladhat tovább az átértelmezésnek és átértékelésnek ez az immáron feltartóztathatatlan folyamata. Olyan, tankönyvivé lett igazságokkal kell tehát a tanulmányok olvasójának leszámolnia, amelyek száz éven át megkérdőjelezhetetlennek tűntek: legyen az Jókai lélektani „képtelenségének” a tézise, az a közhely, hogy figurái valójában dimenzió nélküli papírmásé-alakok, vagy hogy a kezdeményező, innovatív Kemény Zsigmonddal szemben Jókai csupán a nagy nemzeti, de ugyanakkor gyermekded mesék szerzője, akinek a helye nem a világirodalom panteonjában, hanem a szórakoztató irodalom feledhető szerzői között van.

Balázs Siba: *Life Story and Christian Metanarration – The importance of the research results of narrative identity to practical theology*

This book focuses on the connection between two stories: our personal life story and God's story in the world from a Christian perspective. These stories are interrelated. The book gives an inside view in this identity creating process in order to help the reader understanding her/his personal and collective “draft” for life. Through this book the reader gains inside a scientific research on narratives from a theological point of view and also goes through a kind of spiritual journey. Reading the book of creating of our own identity through our own story, challenges the reader in what kind of scripts he/she uses, what makes an event special and other occasions less important, and how God is able to rewrite his/her story.

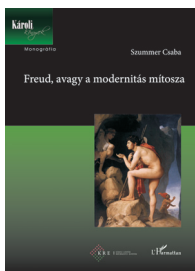
Dringó-Horváth Ida, N. Császi Ildikó (szerk.): *Digitális tananyagok – oktatásinformatikai kompetencia a tanárképzésben*

Az oktatási rendszerek relatíve zárt világa talán túlságosan is sokáig tartotta magát távol a digitális világ mindennapjainkat átalakító hatásától. Az osztálytermek falai képletesen és fizikailag is zárttá tették a formális tanítástanulás folyamatát. Napjaink oktatásfejlesztési stratégiái azonban tudatosan építenek az információs és kommunikációs technológiák (IKT) új alkalmazási lehetőségeire. A formális oktatás kereteiből kilépve, egy tágabb kontextusban és életkori populációban megállapíthatjuk, hogy a digitális technológia kiszélesíti a tanulási lehetőségeket, és megváltoztatja a tanítási módszereket. A konferencia célkitűzésével összhangban a jelen tanulmánykötet több oldalról, átfogóan és szakterületi szempontok kapcsán is kívánja tárgyalni az IKT kompetencia fejlesztését, valamint az eLearning/eTanulás módszertani kultúrájának, digitális taneszközeinek fejlesztését és elterjesztését a tanárképzésben. Mint ahogyan maga a szakmai nap, úgy ez a kiadvány is szeretné erősíteni és ösztönözni, hogy más tanárképző intézményekkel összhangban, együttműködve léphessünk előre ezen a fontos területen.

Honti László: *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*

A Magyar nyelvtörténeti tanulmányok címmel készült kötet Honti László magyar és uráli nyelvtörténeti írásai köréből válogatott tanulmányait tartalmazza. A könyv három fejezete: „A magyar nyelv őstörténetéről”, „A magyar nyelv történetéről” és „A magyar nyelv nem rokoni kapcsolatairól”. A kötetben szereplő írások eredetileg is mind magyar nyelvűek, ezek megjelentetésével az is célunk, hogy az egyetemi oktatásban tankönyvként is használható kötetet adjunk közre.

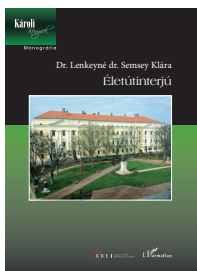
Szummer Csaba: *Freud, avagy a modernitás mítosza*

A felvilágosodás víziója szerint a világ megnyugtató és uralható módon egyszerű, mechanikus eljárásokkal leírható, s minden, ami a természettudományos megközelítéseken túl van, az mese és mítosz csupán. A pszichoanalízis egyik legizgalmasabb kérdése, hogy Freud jogosan állítja-e a pszichoanalízisről, hogy természettudomány, vagy pedig azokat a mintázatokat, amelyekről beszél, Freud nem annyira megtalálta, felfedezte, mint inkább megalkotta. A szerző feltárja előttünk Freud varázslatos mitopoietikus képzelőerejét, a mítosz egzisztenciális-kulturális jelentőségét, valamint azt a pozitív szerepet, amelyet a mitikus képzelet és mitikus beszédmód homálya játszik mind a vallásban, mind pedig a huszadik század „mítoszában”, a pszichoanalízisben.

Kun Attila: *A munkajogi megfelelés ösztönzésének újszerű jogi eszközei*

A munkavállalói jogok kikényszerítése, a munkajogi szabályoknak való megfelelés biztosítása és vállalatok szociálisan felelős működésre való ösztönzése napjainkban szinte sziszifuszi törekvésnek tűnik. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a munkajogtudomány az utóbbi évtizedekben világszerte mintegy „alkotói válságba” jutott. Nem könnyű megtalálni azokat a megfelelően hangolt, régi-új szabályozási ideákat és módszereket, amelyek a globalizáció és a radikálisan megváltozott gazdasági-társadalmi viszonyok közepette is képesek biztosítani, hogy az emberi munkaerő ne csupán egy alárendelt eszköze legyen a versenyorientált gazdaságnak. Jelen tanulmány arra törekszik, hogy egy egységes elméleti keretben mutasson be példaként egyes olyan nemzetközileg kialakulóban lévő, innovatív szabályozási megközelítéseket, amelyek a munkajogi értékeknek való érvényszerzést a hagyományos munkajogi szabályozási eszközöktől eltérő, modern szemlélet útján kísérlik meg biztosítani.

Dr. Lenkeyné dr. Semsey Klára: *Életútinterjú*

Vendégkönyvünk tanúsága szerint... Baráti estéket a 80-as évektől havonta tartottunk, egyrészt barátoknak, másrészt a teológus ifjúság egy-egy csoportjának „Lenkeyék csütörtöki teája” címmel. Vendéglőadóink voltak pl. a nyugalmazott teológiai tanáraink közül Török István és Varga Zsigmond J., a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárai közül Bajkó Mátyás, Bitskey István, Görömbei András, Ujváry Zoltán professzorok, a Mozgáskorlátozottak Egyesületének PIREMON Kisvállalata igazgatója, Gere Kálmán, és sokan mások. A mindenkori elsőéves teológiai hallgatókat két vagy három csoportban hívtuk meg az otthonunkba. A köszönetet sokféle szép beírás örököltette meg, köztük Zán Sándoré: „Boldogok a tiszta szívűek, mert ők az Istent meglátják” (Mt 5,8). Győri Márta beírása évfolyamának tagjai nevében és aláírásával együtt ez: „Hálásan köszönjük a meghívást Klárrika néninek, aki nem csak jó görög tanár, hanem nagyszerű konyhatündér is! Nagyon finom volt a húsos palacsinta.” A tanári kar tagjai 1999. október 19-én látogattak meg bennünket. A bejegyzésük a következő: „Köszönet Klárrika néninek a szeretetteljes hívásért és a tanári kari agapéért, áldást kívánva és igaz tisztelettel: Fekete Károly, Gaál Sándor, Takács Előd, Kustár Zoltán, Papp Attiláné, Pethő Lajosné, Baráth Béla, Kustárné Almási Zsuzsanna, Balog Margit, Marjovszky Tibor, Bodó Sára, Fazekas Sándor.”

Békési Sándor: *Sisi személyének teológiai portréja*

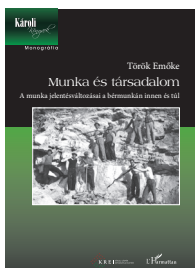
Ez a tanulmány az emberi személy lényegének felkutatását tűzte ki céljául. Erzsébet királyné, népszerű nevén Sisi személyét minden felszínen és felszínességen áthatolva esztétikai, irodalmi, pszichológiai és teológiai vizsgálatokkal igyekszik feltárni. A teológiai szép e rendkívüli asszony személyisége kapcsán abban a viszonylatban mutatható föl, ahogy az az ő életművéről, történetiségéről, testiségéről, akaratáról, lelkesültségéről és cselekedeteiről Isten szépségének visszfényeként ad képet a kárhozát és üdvösség, a hiábavaló és maradandó, a testi-érzéki és a szellemi-lelki, a mélység és magasság szédítő keretei között. Sisi képe úgy jelenik meg a teológiai látásban, mint a Holdba öltözött asszony, mert nem Krisztus Napjában élt, míg élt, hanem annak változó tükröződésében,

ha tetszik: a Megváltó holdudvarában. Nem elveszett volt, ahogy a Hold sem szakított el a Naptól, hanem homályos, titokzatos tükör, vállalva minden fogyatkozását és kiteljesedését a Krisztus színe előtti bukott és felemelő tetteknek, magasan keringő szellemeknek, mint az éjszakai csillagos égbolt Titániája.

Görözdi Zsolt: *Protestáns egyháztervezés a reformáció századában a jelentősebb egyházi rendtartásokban*

Görözdi Zsolt monográfiája a reformáció századának legjelentősebb protestáns egyházi rendtartásait vizsgálja gyakorlati teológiai szempontból, válaszokat keresve arra a kérdésre, hogy a tanrendszer milyen formában jelent meg az egyes egyházak szervezetében, hivatalaiban, szolgálati területein, egyházfegyelmi tevékenységében. A szerző hazai és nemzetközi szinten is hiánypótló munkájában Kálvinnak a Genfi Egyház egyházi rendtartását, a református zsinat presbiteri rendszert keretbe foglaló Emdeni Zsinat aktáit, Melanchthon A vizitátorok tanítása a szász választófejedelemség lelkészei számára című művét és a lutheránus Brandenburg–Nürnbergi Egyház rendtartását, valamint a cseh Jednota bratrská rendtartását tanulmányozza. A kötet segítséget nyújthat ahhoz, hogy saját egyházunk jelenlegi gyakorlatát – összevetve azt a reformáció gyakran feledésbe merülő örökségével – mélyebben megérthessük, kritikusabban szemlélhessük. Görözdi Zsolt a Komáromi Selye János Egyetem Református Teológiai Karának tanszékvezető oktatója, dunaszerdahelyi református lelkész. Kutatásai elsősorban a homiletika, katechetika, ekklezológia-ekkléziasztika területeire terjednek ki.

Török Emőke: *Munka és társadalom*

A munka, amely ma olyan magától értetődően része az életünknek, mint az evés vagy az alvás, izgalmas és változatos utat járt be az elmúlt századok során. A nyugati kultúra forrásvidékeként számon tartott ókori görög-római kultúrkörben a munka végzése lényegében kizárt a teljes és szabad, valóban „emberi” életet élők társadalmából. Napjainkban, éppen ellenkezőleg, a munka hiánya, a munkanélküliség az, ami le-

hetetlenné teszi, hogy a társadalom teljes jogú tagjaként, valóban úgy éljünk, ahogy szeretnénk. Míg korábban a munkátlanság, ma a jó minőségű munka a privilégium. Mi történt a két időpont között? Hogyan és mikor következett be ez az óriási változás? És mi történik a munkával napjainkban? Miért nem „becsület dolga” többé már a munka, és van-e benne „dicsőség”? Igaz-e, hogy ahogy társadalmaink – mint azt néhányan feltételezik – kifognak a munkából, az igazi élet egyre inkább „más területeken zajlik”? Vagy a fizetett munka továbbra is életünk középpontja, a fontos, hasznos, értelmes emberi tevékenység szinonimája? Mi a magyarázata annak, hogy a munkanélküliség hullámhegyei és völgyei közepette folyamatosan nő a nyugati országokban a munkaerőpiacra belépni kívánó nők aránya? Csak a pénz motiválja a döntésüket, vagy a dolog ennél bonyolultabb? Ilyen és ehhez hasonló kérdésekkel foglalkozik ez a könyv, körüljárva azt is, hogy a szociológiában használatos munkafogalom mennyire alkalmas ezek megválaszolására.

Spannraft Marcellina, Sepsi Enikő, Bagdy Emőke, Komlósi Piroska, Grezsa Ferenc (szerk.):

Ki látott engem? Buda Béla 75

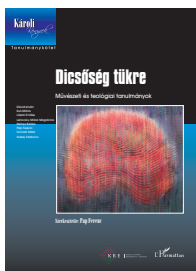
Buda Béla tanár úr 2014 tavaszán tölténé be 75. életévét. A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara ezzel az emlékkötettel tiszteleg Kommunikáció Tanszékének alapítója előtt. *Ki látott engem?* Ez a kérdően is súlyos Ady-verscím lett emlékkötetünk címe. *Buda Béla Életút* c. írásában – a rá jellemző iróniával – így ír hatalmas életművéről: „Rögös út volt, nem voltak megfelelő munkakörülményeim, magamban és magányosan dolgoztam. Nem tudtam megmaradni egyetlen szakterületen sem. A kötet öt témakör köré szerveződik: *Kommunikáció és kapcsolat, Kommunikáció és társadalom, Kommunikáció és spiritualitás, Kommunikáció és művészet, Kommunikáció és gyógyítás.*

**Fülp József, Mirnics Zsuzsanna, Vassányi Miklós (szerk.):
*Kapcsolatban – Istennel és emberrel.***

Pszichológiai és bölcsészeti tanulmányok

A személyközi kapcsolatok építő és károsító hatásainak vizsgálata napjainkban általánosan elismert, népszerű kutatási téma. Tudományos elméletek sora érinti, tárja fel és rendszerezi e terület újabbnál újabb kihívásait, melyek a 21. században is igen sokrétűek, hiszen a kapcsolati terek a globalizációval a végtelenbe nyúlnak, s nemcsak a hétköznapi kontextus színezi át és alakítja emberi viszonyainkat, hanem a virtuális valóság és annak sokszor korlátok nélküli információáradata is. Hogyan viszonyulunk tudományos megközelítésben az interperszonális viszonyok gazdag területéhez? Kötetünk pszichológiai, bölcsészeti, teológiai és társadalom-tudományi területen, négy tematikai egységbe rendezve, több nézőpontból enged betekintést e jelenség spektrumába: a kapcsolatok egészségét, fejlesztő erejét, árnyoldalait bemutatva és rámutatva az Isten iránti, sajátos spirituális kapcsolat vonatkozásaira is.

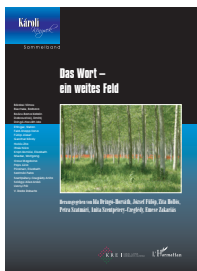
Pap Ferenc (szerk.): *Dicsőség tükre*

A Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Főiskolai Kara jubileumi kiadványsorozatának első kötetét tartja kezében az Olvasó, amely művészeti és teológiai tanulmányok által a Hittanoktató- és Kántorképző Intézet tudományos műhelyébe enged betekintést. A történelem Ura iránti háladással emlékezünk a nagykorösi tanítóképzés 1839-es alapítására, a Főiskola 1990-es újraindítására, valamint a Károli Gáspár Református Egyetem 1993-as megalapítására. Az összefonódó 2013-2014. és 2014-2015. tanévek ekként emlékeztetnek a 175, 25 és 20 évvel ezelőtti eseményekre, amelyek alapjaiban meghatározzák mai működésünket és kijelölik feladatainkat egy állandóan változó világban és felsőoktatási környezetben, valamint az egyház szolgálatában.

Komlósi Piroska (szerk.): *Családi életre és kapcsolati kultúrára felkészítés*

Sokan vették örömmel a hírt, amelyből kiderült: a 2013-ban induló új nemzeti alaptantervben helyet kap a családi életre és kapcsolati készségre nevelés témaköre. Prof. Dr. Kopp Mária a Népesedési Kerekasztal néven működő szakmaközi csoporton belül elindított egy Családi Életre Nevelés (CSÉN) munkacsoportot. Az lett a céljuk, hogy a kerettantervek számára kidolgozzák a legfontosabb témaköröket és kompetenciákat, amelyek a családi életre való felkészítéshez szükségesek. E kötet szerzői a CSÉN munkacsoport tagjai. Olyan szakemberek, akik évtizedes tapasztalattal rendelkeznek az érintett területeken (Fiatalok az Élet Küszöbén, „Boldogabb családokért” iskolai program, családterapeuta képzés, családi kommunikáció fejlesztése, stb.). Ők alakították ki közösen azokat az oktatási és képzési modulokat, amelyeket azután sikerült beépíteni a nemzeti alaptantervbe és a kerettantervekbe, ahol megjelenhetnek egyrészt az egyes tantárgyba integrálható szemléletként, másrészt a Technika, életvitel és gyakorlat, az Erkölcstan, valamint az Etika tantárgyak keretében, illetve önálló, választható tantárgyként is.

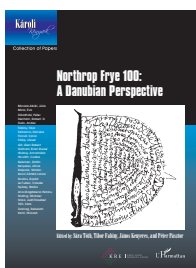
Dringó-Horváth Ida, Fülöp József, Hollós Zita, Szatmári Petra, Szentpétery-Czeglédy Anita, Zakariás Emese (szerk.): *Das Wort – ein weites Feld*

„Wenn du bei all deinem Tun immer der gesunden Vernunft folgst, dasjenige, was dir im Augenblicke zu tun obliegt, mit Eifer, Kraft, Freundlichkeit betreibst und, ohne auf eine Nebensache zu sehen, den Genius in dir rein zu erhalten suchst, als ob du ihn sogleich zurückgeben müßtest, wenn du so ohne Furcht und ohne Hoffnung handelst, dir an der jedesmaligen naturgemäßen Tätigkeit und heldenmütigen Wahrheitsliebe in deinen Reden und Äußerungen genügen lassest, so wirst du ein glückliches Leben führen, und es gibt niemanden, der dich hindern könnte so zu handeln.“ (Marc Aurel)

Fülöp József (szerk.): *A zenei hallás*

E gyűjtemény olyan szerzők írásaiból válogat, akik elméleti-ekkel és problémaérzékenységgel a zenei hallás tárgykörét gazdagították. Egyre árnyaltabbá váló kérdéseik és válaszaik meggyőzően mutatják a téma fontosságát és bőségét. Történeti vizsgálódás, gondolatkísérlet, zenei elemzés és kultúr-szociológiai eszmefuttatás egyaránt található a kötetben. A téma megközelítésének változatossága azonban nem csak a műfaji eltérésekből fakad: zenetörténészek és zenetudósok mellett a 20. század néhány meghatározó zeneszerzője is kifejti nézeteit, hol határozott kiállást tanúsítva, hol higgadt értékelést nyújtva.

**Tóth Sára, Fabiny Tibor, Kenyeres János,
Pásztor Péter (szerk.): *Northrop Frye 100:
A Danubian Perspective***

“The personality of the poet may enfold us as disciples, or it may cause the revolts and deliberate misreadings chronicled in Bloom’s *Anxiety of Influence*, but in any case it is inescapable. In the linguistic context, the boundary disappears between creation and criticism, because every act of reading is a recreating of the text. The text is a focus for a community, and there can be no definitive criticism, even as a goal, because no one critic is all the others. In the aesthetic (or whatever) context, we are dominated by the double meaning in the word ‘invention’, which is both something we make up ourselves, subjectively, and something we find in the external. All we can say is that an invention that works must have some roots in the world external to the inventor. So we invent our text, in a mood of Leibnitzian optimism that the words being used in it are the best of all possible words,” writes Northrop Frye (1912–1991), who remains one of the most quoted scholarly authors of the twentieth century, who addressed a wide range of cultural, social and religious issues far beyond what is traditionally called literature. Prompted by the 2012 Budapest conference “Frye 100: A Danubian Perspective”, the studies in this volume by disciples and admirers, critics and detached readers provide a faithful picture of the state of international Frygian criticism, including a “Danubian perspective” and

of how Hungarian criticism has come to methodically apply Frye's concepts to Hungarian literature.

Vassányi Miklós, Sepsi Enikő, Voigt Vilmos (szerk.):

A spirituális közvetítő

„Spirituális közvetítő”-n itt mindenekelőtt olyan közvetítőket értünk, akik egyfelől az emberi közösség, a hívők, az egyház, másfelől Isten, illetve a természetfeletti, transzcendens szféra között közvetítenek vagy járnak közben vallási vagy lelki-ségi céllal. A „spirituális közvetítő” ebben az értelemben tehát igen tág vallástudományi fogalom. Kötetünk célja e fogalmat értékítéletek nélkül, valláselméleti, vallásfenomenológiai céllal vizsgálni, gyakorlati megjelenéseit, alkalmazásait a vallásantropológia (vallássetnológia) és a valláslélektan tág, interdiszciplináris teréből meríteni, s az értelmezői attitűdök sokféleségén keresztül láttatni. A tanulmányok tartalmilag három nagy kérdéskört fednek le, amelyek könyvünket fejezetekre tagolják: 1. vallástörténet; 2. vallássetnológia; 3. vallásantropológia és valláslélektan. Reméljük, hogy minden, vallástudomány iránt érdeklődő olvasónk haszonnal forgatja majd e kötet lapjait!

Alice Zeniter: *Szomorú vasárnap, avagy a semmi ágán*

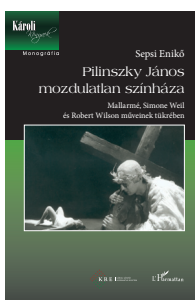
Alice Zeniter fiatal francia regényíró, drámaíró és dramaturg első magyarul megjelent regényét tartja kezében az olvasó. Alice Zeniter magyar témájú, Magyarországon, 2010-2011-ben írott **Sombre Dimanche (Szomorú vasárnap)** c. regénye elnyerte a tehetséges fiatal íróknak járó Closerie des Lilas-díj, a Nevers város díja és a Prix du livre Inter – a francia közszolgálati rádió díja – után az Express című folyóirat olvasóinak díját.

Szent Ágoston: *Írások a kegyelemről és az eleve elrendelésről*
(Fordította, válogatta és a bevezetőt írta: Hamvas Endre)

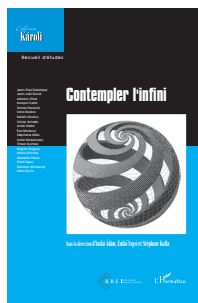
Szent Ágoston kegyelem-, illetve predestinációtanának megértéséhez alapvető fontosságúak a jelen kötetben található késői tanulmányok. A De correptione et gratia, a De natura et gratia és a De praedestinatione sanctorum címen ismert szövegek azonban nem pusztán önmagukban érdekesek, hiszen nemcsak a hippói püspök kegyelemtanába engednek

bepillantást, hanem feltárják antropológiai álláspontjának alapvető vonásait is, és segítségükkel nemcsak Ágoston, hanem késői ellenfele, Pelagius, illetve egyes korabeli szerzetesi közösségek gondolkodását is megismerhetjük. A szövegek így páratlanul értékes forrásul szolgálnak az Ágoston-korabeli nyugati egyház teológiai vitáit illetően. Mindezek mellett az értekezésekben tárgyalt problémák és kérdések ágostoni feltárása és rájuk adott válaszai több évszázadon át hatottak és hatnak ma.

Sepsik Enikő: *Pilinszky János mozdulatlan színháza, Mallarmé, Simone Weil es Robert Wilson műveinek tükrében*

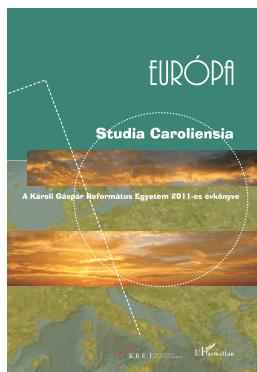
Pilinszky János életművében az 1970-es években bekövetkező változás Franciaországhoz kötődik annak a három területnek köszönhetően, amelyet Pilinszky Franciaországban fedez fel: Simone Weil munkássága, a színházfelfogása számára modellként szolgáló liturgia megújulása, valamint Robert Wilson színháza. Az én meghaladásának vagy visszateremtésének (dekreáció) fogalma köré felvonultatott szellemi hagyomány Simone Weil mesterénél, Alainnél, s annak mesterénél, Jules Lagneau-nál is fellelhető. Az én meghaladásának színrevitele a Gondolat színháza a mallarméi értelemben, egyfajta „papírszínház”, Pilinszky János szavaival élve. A könyv tanúsága szerint Pilinszky 1971-ben Robert Wilson *A süket pillantása* c. előadásában saját – az írnok alakjának visszateremtettségéhez illő – mozdulatlan poétikáját fedezi fel, valamint a hozzá tartozó figyelem természetes állapotának fontos alkotóelemét jelentő tartam képekbe öntését. Pilinszky színházi szövegei sokat merítettek saját költeményeinek egyedi technikájából. Inkább színházi poétikát dolgozott ki, mintsem teatrológiát. Elemzéseink szerint dramaturgiája Simone Weilből, némileg Grotowskiból és főleg a fiatal Robert Wilsonból táplálkozik. A könyv ebben a gondolatkörben eddig kiadatlan forrásokat is feldolgoz.

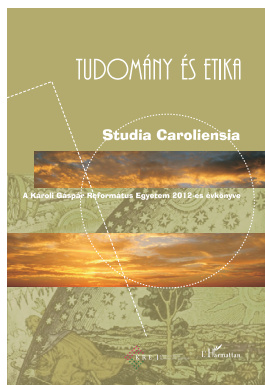
***Contempler l'infini (Collection Károli,
L'Harmattan France-Hongrie)***

Le recueil d'études *Contempler l'infini* invite le lecteur à étudier la fonction de l'acte contemplatif dans son rapport à l'espace et au temps, en s'interrogeant notamment sur la valeur et la portée épistémiques de cet acte (d'un point de vue mathématique, philosophique, phénoménologique, esthétique, artistique, linguistique et poétique) lorsqu'il se détermine en relation à une réalité représentée comme « infinie » (Dieu, âme, cosmos, etc.). Ce livre est conçu dans un contexte éminemment interdisciplinaire, l'objectif étant de comprendre comment cette articulation subtile des deux concepts peut être abordée selon des méthodologies et des lexiques très différents mais bien souvent complémentaires sur le plan épistémologique. Le recueil regroupe les études et les réflexions des chercheurs français et hongrois de différentes spécialités (mathématiques, philosophie, esthétique, phénoménologie, théologie, linguistique et littérature).

Studia Caroliensia

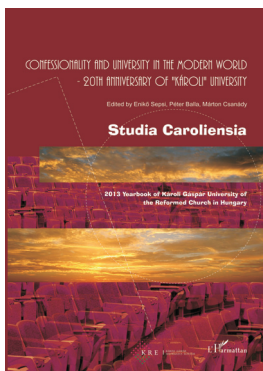

A Károli Gáspár Református Egyetem Studia Caroliensia folyóiratából évkönyvvé alakult első, bemutatkozó kötetet tartja kezében az olvasó. A 2011-es tematikus szám az európaiság köré épül. Az Egyetem oktatói a jog, a bölcsészettudományok, a teológia, valamint a pedagógiatörténet Európához kötődő vonatkozásait tárgyalják. A 2011. évi Studia Caroliensia évkönyv tudományos munkái olyan aktuális témákat érintenek, amelyek széles társadalmi érdeklődést váltanak ki. Ilyen például a magyar uniós elnökség gazdaságpolitikai tevékenysége, a halálbüntetés kérdésköre, a jogérvényesítés európai helyzete és a politikai manipuláció mint fordítástudományi jelenség. A jelen kötet ízelítőt nyújt továbbá napjaink liturgiai kutatásairól, valamint a magyar és európai matematikatanítás összefüggéseiről. A bölcsészettudományi írások többsége az interkulturalitás és identitáskeresés fogalmköréhez kapcsolódik, de kitérnek a modern és mai magyar irodalom európai vonatkozásaira is.

A tavalyi év sikeres bemutatkozását követően immár második alkalommal veheti kezébe a tisztelt olvasó a Károli Gáspár Református Egyetem Studia Caroliensia évkönyvét. Az alapfilozófia változatlan, az Egyetem oktatóinak tudományos igényességű írásait évről-évre egy-egy szélesebb társadalmi érdeklődésre számot tartó téma köré csoportosítva foglaljuk kötetbe. Mindemellett nem titkolt cél, hogy az évkönyvvel olyan hagyományt teremtünk, amely szervesen illeszkedik a református kultúra évszázadokra visszavezethető értékteremtő attitűdjéhez. Az idei esztendő témájaként a tudomány és etika kapcsolatát választottuk. Ezt részben az indokolta, hogy Egyetemünk olyan kiváló tudással rendelkező szakembereket

kíván képezni, akik felelősséget éreznek tudomány-águk fejlődési irányaiért, és alkalmazási területeiért. A témaválasztás másik oka, hogy a jövő nemzedékek oktatóiként, kutatóikként bennünket is élénken foglalkoztat a XXI. század fő kérdése: hogyan fejlődhet tovább úgy a tudomány, hogy közben az alapvető morális és életet támogató értékek határozzák meg? A *Studia Caroliensia* jelen kötetének szerzői az Egyetem valamennyi oktatási területének, azaz a jog, a bölcsészet,- a hit-, és a pedagógiatudományok aspektusából nézve keresik a lehetséges válaszokat. A jog és morál összhangjáról, a kutatói etika problematikájáról, a globalizáció morális kihívásairól, a válásról szóló bibliai tanítások és a mai keresztény etika összefüggéseiről, az intézményes professzionális nevelés fő funkcióiról szóló írásokat olyan hívószavaknak tartjuk, amelyek a laikus érdeklődő számára is hasznos fogódzót nyújtanak.

The purpose of the conference organised at and by Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary between the 15th and the 17th of October 2013 was to discuss the basic theological principles that led to the foundation of Christian Universities in Hungary twenty years ago, after the collapse of Communism. The conference also intended to celebrate the founding of our university. The work has been organized in three panels: Christian Universities; Confessionality and Nation; Religiosity and Protestantism Today. Presenters of the first panel were asked to discuss the challenges and opportunities for Christian universities and to redefine a vision for their work and presence in the current postmodern, secular world. Representatives of both the Catholic and the Protestant Universities were requested to reflect upon their missions within the traditions of their respective European and North American Catholic and Protestant higher educational contexts. Professor

Gottfried Adam, speaker of the second panel connected the topic of the first panel (education) to that of the second panel (Confession and Nation). The panel session on the third day entitled 'Religiosity and Protestantism Today' was opened by the former Prime Minister of the Netherlands, professor Jan-Peter Balkenende. This panel examined the change in the role of religion in international and Hungarian context. We hope this anniversary volume will launch other fruitful discussions and reflections on our respective specific institutional missions, engaged in a world where religious decline and unchurched is a tangible phenomenon.